(АКТ)
К599

Л. В. КОКЫШЕВ

ПОВЕСТЬ ЛЕ КУУЧЫНДАР

~~28555~~

28555

IX-90

Р2
К59

Л. В. КОКЫШЕВ

ПОВЕСТЬ ЛЕ КУУЧЫНДАР

-28556-

Горно-Алтайская
ГОРОДСКАЯ РАЙОННАЯ
Библиотека

ТУЎЛУ АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1962

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.
95623

БАЖАЛЫКТАР

Баштапкы бөлүк

Баштапкы бажалык 3
Экинчи бажалык 31
Учинчи бажалык 56
Төртинчи бажалык 71
Бежинчи бажалык 90
Алтынчы бажалык 105
Јетинчи бажалык 120

Экинчи бөлүк

Баштапкы бажалык 134
Экинчи бажалык 144
Учинчи бажалык 153
Төртинчи бажалык 163
Бежинчи бажалык 175
Алтынчы бажалык 182
Јетинчи бажалык 191
Сегизинчи бажалык 198

Куучындар

Уйку келбес түн 207
Дикарка 209
Эне 224

Лазарь Васильевич Кокышев

ПОВЕСТЬ И РАССКАЗЫ

На алтайском языке

Редактора *В. О. Адаров* и *З. С. Суразакова*
Художественный редактор *А. М. Кузнецов*
Технический редактор *М. И. Тектиеков*
Корректоры *Е. Н. Плеханова* и *О. Е. Шабуракова*

Сдано в набор 5 V 1962 г. Подписано в печать 19 V 1962 г. Формат 84 x 108 1/32. Физ. п. л. 7,25. Усл. п. л. 89. (Уч.-изд. л. 11,86). Тираж 2000 экз. АН 07623. Заказ 1252. Цена 46 коп.

Горно-Алтайское книжное издательство. Типография № 15.
г. Горно-Алтайск, проспект Коммунистический, 29.

БАШТАПКЫ БӨЛҮК

ТУУЛАРДАН КЕЛГЕН БАЛДАР

Баштапкы бажалык

1

Алты толукту агаш айылдын эжигинде тал түштеи ле бери эки эмеген керижип турды. Јайгы күн кырларга туку качан отура берген, саан уйлар кабырудаг мөөрөжип јангылап келген, је эмегендер эмдиге ле керишкенче. Күжүлдиг куйругы ошкош, сыранаган чичке тулунду, јатпак сынду эмеген айылдын эжигинде турган узун, јоон тулунду, чала коркок тумчукту, күнге карара күйүп калган чыдалду колдорын белгестенип алган келинди эбире јүгүрип, узак керишкенинеи улам кыйкылдап турган үниле айткылап, кирлү чукуругын көргүзип турды:

— Мениг ажы-тузым да бар, айыл-јурт баштаган эрим де бар. Сен чилеп, бажы јок баштак ач-үрен азырабагам!..

— Токто, токто. Көп сайыркаба да, көп байыркаба да! Андый аргалу болорында, Улаачы карындажыгды улустыг эжиги сайын не бастырып ийдиг?.. Белине кийгени јыдый берерде, белге салып азыранган эди. Токто ло токто. Андый аргалу болорында, не азырап албаган? Меге көп јыпылдаба да, көп кедеңдебе де?..

— Сен Улаачыга тийбе-е, тийбе! Улаачы сениг неенди јиди? Улаачы, сениг кайын адаг чылап, уйазын таштабаган, улуска шооттырбаган. Унчукпа, унчукпа, кадыт! Кайын адаг каммунаныг көчөзин ичип, койдыг куйругына карылып өлгөн эди...

— А карын! Кайраканныг сөөгин Калбайчы јууган туру! Карамай таайыг Калапчыныг кара койын уур-

даарга jўреле, каранғуйда аайланбай, кара jаңыс койын сойып алганы санаанғнаң энделе берди бе? Қабакчыныңг тойында кайыш курын божодып ийеле, ажанатан эди; анда да тойбогон чылап, аш уурдаарга алмардыңг алдына кире берген. Законныңг алдына туруп, санаазы чыккан эди ле!..

— Сен меге саконзыба-а, саконзыба!

— Бар, бар, оноң башка тыйрык jодоңды сый соктырып алдыңг!

— Сен мениң будым сындырганча, балдарыңныңг бажына чык. Ол кирези ач-ўренди мен де азырап салгам... Токто, токто!

Кериш катап ла jаңыдаң баштадлы. Бу мындый jаан кериштi чыгарган чын бурулу кижи дезе эжиги jантык, ээн туранын ичинде отурган. Ол он ўч jашту, койу кара чачту, чамчазы jок, тере штанду Қарабаш болгон.

Керек мынайда башталган: эртен тура Қарабаш карындажыла экў колхозтыңг jети балалу чочкозын кабырып барала, jаратта тўжўне ле кожо ойногон; оноң, качан ажанатан ой jууктап келерде, олор той балкаштаг jазаган ойынчыктарын кажатка jажырып салала, чочколорын председательдиңг маалазынаң чыгара айдап, ажанарга jанып келгендер. Чочколорын сууныңг ол jанында ак jерге токунадып салала, тўжўне ойногондорынаң коркушту арып, айылына аштап калган келгендер.

Энези оттыңг айагында кеден конычту ёдўк көктөп отурган. Ол та неге де тыңг ачынып калганын уулчактар сезип ийеле, унчугушпай, jаңыс ла чимириктерин табышту кайра тартынып турдылар.

— Jаман көрмөстөр чилеп, jарыкка чыкпай, анда не туругар? — деп, учында энези олорды арбай берди. — Қакайларды база ла Тырышпактыңг картошкозына кабырдаар ба, шайтандар?

— Jок-ок... — деп, Қарабаш тумчугыла унчукты.

— Бери бас, арык көрмөс, — деп, энези Қойлоныңг jамап салган, бозуныңг терезинең илеп эткен jаман кыска шалмарын jарыкка тудуп аjыктайла, унчукты. — Алгагыңг jарала келзең, аайы jок сабалган jириңг. Тере шалмар сеге чыдашпай турганда, темир шалмар көктөөрдөңг башка. Ме, кий. Элик чилеп, кызаңдаба.

Қойло шалмарын кийе соккон бойынча, кенетийин тыңг калактай берди:

— Jo-o, кардымай, кардымай!..

— Бу кардыңа не кире берди, учкан?

— Jo-o калак, ачузын!

— Бу сырсак көрмөс канайып туру? — деп, энези арбанып, шалмарды Койлодоң суура тарткан бойынча, ajыктай берди.

— А бу мениң таппай турган ийнем шалмардыңкажында jүрү ине! Сокорды ла сени — деп, учында бойын арбады.

— Картошко-сартошко эмдиге ле кайнабаган ба? — деп, эмдиге ажанарга энчикпей турган Карабаш тумчугыла кимиректенди.

Түжиле иштенип, бойы да курсак ичпеген энези тургуза ла атыйланып чыкты:

— А не, эдилү курсак белетейтен эмегениң бар ба мында? Тумчугыңла мыжылдабай, ары кедери чык!

Карабаш айылдаң күүн-күч jок чыгып келеле, арка jанында чочколорын ajыктады. Кенетийин оныңчырайы кубула берди. Чочколор Калбайчы эмегенниң маалазына киреле, куйруктары сыраңдап, үүчектерди аңтара түрткүлеп турды. Ол сууны эмди ле кечире jүгүрген бойынча, улус көрөлөктө, чочколорды Калбайчы эмегенниң маалазынаң чыгара сүрерге сананган, je эмди анайда эдерге орой болгон...

Калбайчы эмеген ачу-корон кыйгырып, jаан кызыла экү чочколорды мааладаң чыгара айдап, оноң аайы-бажы jок калактап, Карабаштың энезин айткылаарга, кажатты төмөн түжүп клеетти. «Нени эдер? Канайдар? — Карабаш коркыганынаң улам алаатып, эдер немезин торт ло таппай турды. — База ла кериш-табыш болор, оның кийининде сабалган... Чочколор маалага кирген учун элдең ле озо Карабашка jедижер... Качып jүгүрзе кайдар? Тегин jерге сабатканча, тенип бир-эки күн jүрзе кайдар?..»

Калбайчы эмегенниң калак-сыгыды өткүүлдиң ары jанынаң угулып келди. Карабаш бир эмеш алаңзып турала, jабузы jок, үстүнде койу jыду баргаалар өзүп калган ээн тура jаар тизиреде jүгүре берди.

Бу үч көзнөктү (бир көзнөгин jарчагала туй кадап салган, арткан эки көзнөги бүдүн) jаан эмес, эски тура болгон. Туранын ээзи jаантайын туберкулезло оорып туратан, эди-каны агып калган Jогор деп өбөгөн үч ай

кайра кандый да Кайынчы деп деремне јаар, баят јерине көчө берген, андый атту деремне кандый јерде болгонын Карабаш школдын картазынан бедреп, таппай туратан. Јогор өбөгөн балдарыла, ўйиле көчө бергенинен бери көп тө өй өтпөгөн, је туразыныҥ јабузы ўч ле айдыҥ туркунына јоголо берген. Јабуныҥ јосторын колду ла кижи кодорып, тажый берген. Јабузы јок туранын ўстўне койу баргаалар өзө берерде, такаалар анда уйа тарткылап, јымыртка салып туратан. Карабаш карындажыла экў ол ээн туранын ўстўнен айылы јаар јаантайын јымырткалар тажып, айылдаш јаткан Пайскан деп бопборбок уулчакла јымырткалар блаажып, кўўн-кайрал јок согушкылап туратан...

...Эмди Карабаш эки частыҥ туркунына чыгара бу ээн туранын ичинен энезининҥ ле Калбайчы эмегеннинҥ керишкилеп турганын тыҥдап, эдер немезин таппай, полдо төгўлип калган кумакка кучаныҥ мўўзин јурап отурды.

— Јакшы кижи сениҥ айылыҥа да кирбес! — деп, Калбайчы эмеген онын энезин айткылап турганы угулат.

— Таҥаркаба-а, таҥаркаба! Таайыҥ айылдап келерде, тараканду чайдаҥ өскө, неле кўндўледиҥ? — деп, энези каруузын јандырып турды.

Кенетийин кериш токтоп, бир де табыш угулбай барды. Карабаш чала сезинип, өрө турган бойынча, јарчагала бектеп салган көзнөккө јууктап, тышкары не болуп јатканын тыҥдай берди.

Кайда да, суунын ол јанында, оок балдардыҥ ойногон табыжы угулат. «Байла, суунын теерменин јазагылап јаткан болор — деп, Карабаш ичинде сананды.—Је бу керижип турган улус кайдаар барган болотон? Керишпей, јөптөшкилеп алды эмеш пе?..»

Карабаш кулагын көзнөкти туй кадап салган јарчаага јаба тудала, оноҥ ары тыҥдады.

Бир де табыш јок. Карабаш шилдў көзнөккө араай јууктап келеле, тышкары не болуп јатканын көрди. Элдеҥ ле озо көргөн кижизи: ол чеденниҥ өткўўлин айра минип алган Пайскан болды. Калбайчы эмеген ле Карабаштыҥ энези керижип јатканын ол угуп ийеле, эмди энези Карабашты ла Койлоны сабаганын көрөргө келген болор. Пайскан јаагын булгуйтып алала, Койлоныҥ той балкаштаҥ јазап јаткан немезин ајыктап отурды.

Јарым ай кайра Пайсканды энези уйды бозуга эмизип салган, тўжўне ле ойногон деп, тарыска чыбыкла сабаган. Ол туштa Карабаш ла Койло Пайсканды шоодып, не аайлу каткырган эди! «Эмди дезе Пайсканга каткырарга келишти» — деп, Карабаш ичинде ачурканып санаңды. Койло бир де неме эзебей, ого өткөнип, той балкаштаң кижи јазаарга албаданып отурды. Ол той балкашты канча да кирези ныкып турза, је кижини, уйды, оноң до өскө немелерди аказы кире эдип болбойтон. Андый да болзо, ол јана баспай туратан. Эмди энезиниң ле Калбайчыныңг керижип те турганын укпай, ол јууканыңг кырына отурып алала, болчок той балкаштаң кижиниң бажын јазап аларга албаданып отурган.

Керижип турган эмегендер айылга киргилей берген болбой кайтсын, оныңг учун Пайскан торт чыдашпай, айылдыңг эжиги јаар кунукчылду ајыктап, оны тиштегилеп турган томоноктордо өлтўрип, мандайына эмезе јиткезине табышту тажып отурды. Карабаштыңг ла Койлоныңг сабатканын көрөргө кўўнзеген өскө дө балдар деремнедең келдилер. Олор јўктенижип, ээчижип алала, чимириктерин табышту кайра тартынгылап, уй сугатан чеденди кууза тургулап алган эмтир. Деремнениң эдер немези јок, эригип јўрген ийттери де келди. Је Койло олорды да көрбөй, јылаңаш тизезийдеги той балкашты ла мылкып јатты.

Кенетийин Калбайчы эмегенниң ле Карабаштыңг энезиниң табыштары катап ла угулып келди. Балдар туш башка бардылар.

— Јо-о, јо-о, здоровьем божоды! — деп, Калбайчы эмегенниң кыйкылдууш үни угулды. Карабаш көзнөктөң туура секирип, ээн туранын соок печкезиниң кийини јаар санаа јок калып ийди.

Калбайчы эмеген, орой кўски түнде јанып отурган кас ошкош, кайкылдап, кажатты өрө, ойто айылы јаар јанып браатты.

Табыш ойто ло тымый берди. Карабаштыңг мандайынаң соок тер тамчылап, бойы печкениң тоозынынаң арай ла чўчқўрбей, тумчугын туй тудуп алды. Јиткезиле јөргөмөш мантай берерде, ол јескинип, арай ла кыйгырбады. Тышкары азыйгы ла бойы коркушту тымык турды.

Кенетийин кандый да баланың өткўн үни угулды:

— Кой-ла-а! Кийинингде көрмөс клеет!

— Бяу-у! — деп, тургуза ла Қойлоның кыйгызы чөйилди. Оноң бир ле кичинек өйдиң бажында, элик маңтаған чылап, быдырт-быдырт эткен табыш угулды. Бир канча өйдиң бажында «бяу-у!» деген кыйгызы кайда да, агын суу јаар барган јолдо, угулды. Карабаш чыдажып болбой, көзнөккө јүгүрип келеле, көрөрдө, энези бозу соготон узун чыбыгын јерле сүүртегенче, элик чилеп, кызаңдап браткан јылаңаш Қойлоны сүрүжип браатты. Қойлоның буттарының алдынаң јаңыс ла тобрак буркурайт. Бозу соготон чыбык кызаңдап браткан учазына эки катап тийерде, табыш этпеди.

Қойло чип ле чике јүгүрген бойынча, сууга кире конды. Энези өдүгин чеберлеп, сууга кирбей, јаратта токтоп калды. Қойло сууны чачылтып браадала, јылјырак ташка тайкылды. Је өрө турарга өй јок болгон учун, Қойло, төрт тамандап туруп, сууның ол јанында кажатка чыгара маңтап чыгала, кайра көрди.

Энези сүрүшпей, кажаттың алдында, сууның ол јанында турганын көрөлө, Қойло, та сүүнгенинең улам, та недең улам база катап «бяу-у!» деп, багырып ийди.

Қойлого једишпей калганына ачурканып, энези агын суу кечире оны колындагы чыбыгыла кезетти:

— Акыр, ойто јанарың, арык көрмөс! Қызаңдап алып келзең, кычууң бererим! Торолойло келзең, той балкаш јиириң...

Эмди сыраңай ла бурулу күлүктиң бойын, Карабашты, табар керек болгон.

2

Сонуркаганынаң көстөрин тазырайтып алган ооктобур балдарды, колго бутка оролыжып турган ийттерди, аштаганынаң мөөрөжип турган бозуларды көндүре базып отура, Қойлоның энези ачурканып айдынды:

— Акыр, бу мының кара көрмөзи кайда баады болбогой?.. Карабашты көрдөөр бө, балдар? — деп, јүктенижип алган чимириктү немелердең сурады.

Чокол Пайскан тургуза ла јалтырап чыкты.

— А-а, Қа-Карабаш то-тоңкойып алала, э-ээн туранын көзнөгинең кире берген... А-а...

— О-о јайла! Қапшаай айтсаң, кичү Сатлай! — деп, Қойлоның энезининг чокол Пайсканга кыртыжы курып,

оны база чокол јестези Сатлай ажыра каарып айтты.
— Карабаш кайдөөн кире берген деп, тилиң кажылат?
— Ка-Карабаш көзнөктөң кире бе-берген...
— Кайдөөн?
— Јо-Јогордың ээн тур-туразына...
— Байадаң анайда не айтпадың учкан? Јок, бу Момонның балдары кижи ле болбос, улустар — деп, Карабаштың энези ачузын чокол Пайсканга чыгарып турды.

Карабаштың энези арбанганча Јогордың ээн туразына јууктап келди. Ээн туранын чыкту сенегинең бир канча куштар калакташканча, колго-бутка согулып, чыга кондылар. Ол ээн туранын эжигин кайра тартарда, эжик ачылбады. Карабаш эжикти ич јанынаң күрчектеп алганын билеле, энези үнин бийиктедип јакарды:
— Эжикти ач!..

Каруузы угулбады. Карабаштың энези бир эмеш сананып турала, оноң ончозына угулгадый эдип, өнөтийин тыңыда айтты:
— Акыр, ол чыкпаска турган болзо, Јогордың көрмөстөриле кожо конгой. Татар укту улустың көрмөзи јаман дежетен эди... Чыкпаска турган болзо, Јогордың јаман көрмөзиле кожо конуп көрзин...

Бу сөстөрди Карабаш кереке де албады. Карабашка бозу соготон чыбыкты көрбөнчө, бос-эрликтиң бойын көрзө, торт болгон. Оның учун ол ээн турадаң чыкпаска бош ло бозорып ийди. Је туранын тыш јанынаң энезиниң арбыжы токтобой ло турды.

Учы-учында Карабаш чыдажып болбоды. Ол соок печкениң кийининең чыгала, токунап болбой, көзнөктиң јарыгынаң карап көрди. Чокол Пайскан өткүүлди айра минип алала, саңыс чайнап отурды. «Чугаан чыгардаң озо Јогордың бу ээн туразына кирбей, кача берер керек болгон — деп, Карабаш чокол Пайсканды көрөлө, ачурканып сананды. — Энгирде председательдиң үйи, Майкаш, калактаганча келер, Карабаштың кабырган чочколоры картошко түрткен деер, оноң ойто ло кериш чыгар... Оның учун амырынча ла кача берер керек болгон... Чочколорды коно-түне үч күн кабырала, ойто јанып келген болзо, тал-табыш та чыкпас эди...»

Карабаш алаңзып, тоозын бүркеп салган тактага араай отура түшти.

«Калбайчының картошкозы керек беди, Калбайчы рядовой колхозник — деп, Карабаш оноң ары кунукчылду сананып отурды. — Је Тырышпактың картошкозы учун тың једижер болор... Кандый да болзо, Тырышпак колхозтың председатели, јуртсоветтиң депутады, «Германияны јенген учун» деп медальду... Јоок, Тырышпактың картошкозы учун тың једижер!..»

Карабаш ўшкўрип ийди. Бойының уур санааларынаң айрылып, туранық тыш јанынаң угулып турган сöстöрди Карабаш унчукпай, бир канча öйгö тыңдады. Эмди канайдар да арга јок болгон. Öчöжип, ээн турада канча кирези отурарың? Тўңей ле чыгарга келижер. Карабаш Јогордың ээн туразынаң эмди де чыгып келер эди, је бозу сугатан öткўўлдиң ўстўнде чокол Пайскан отурган учун, ол аланзып, чыгарга болбой турды.

Деремнениң јўктенишкен, јединишкен балдары јилбиркежип, ээн туранық көзнögиниң алдында тургулады. Ийттер кенетийин бир ўнле ўрўп чыктылар. Төмöнги айылдардаң чöйилип келген орук јолдо кандый да эмегениң ачу-корон кыйгы-кышкызы чöйилди. Майкаштың келип јатканын Карабаш тургуза ла сезип ийди. Јўреги тирсилдеп, ол катап ла көзнöк јаар болды.

Төмöнги айылдардаң төңди ажыра келген јолдо Тырышпактың ўйи Майкаш, ары-бери јайканып, эдискидий ўниле эбире кырларды торгултып, калактап-сыктап клеетти. Майкашты јурт јердиң улузы «татар келин» дежетен. Анайда оны улус оның алыш-колыш тили учун адаган деп, Карабаш јакшы билетен болгон. Эмди Майкаш алыш-колыш тилиле алтан айры ўнденип, арканы торгултып клеетти:

— О-ой, оо-й! Кабырган мының ак-малы картобымды јип койды! Оой, о-ой! Сабеттиң малын кабырып, сананбас кайткан албаты? О-ой!.. Ол кўрўм кайда баады болбогой!..

Карабаш чыдажып болбоды. Ол öрö турала, эжик јаар кату алтап, эжиктиң татап калган кўрчегин кодорö соголо, эжиктең чыгып келди. Чыдашпай, эмдиге ле сакып турган балдар јаңыс ўнле сўўнчилў кыйгырыжып ийдилер:

— Карабаш чыгып келди, чыгып келди!..

Карабаш бажын салактадып ийеле, ичкери база бир алтам этти. Оның көзине элдең озо көрўнген неме:

энезининг ачынып калган чугулду көстөри ле тойу кискеге түңгей, чеденди айра минип алган, чокол Пайсканның күлүмзиренип отурган кирлү бүдүжи болды...

Карабаштың энези ле калактап турган Майкаш Карабашты талап, эки јанынаң чурап келдилер:

— Сен, учкан, какайларды көрбөй, картошкого не божоткоң?

Карабаш каруузын јандырбады. Ол бичиктең кычырган јалтанбас геройлорго өткөнип, бажын бийик көдүреле, колдорын кайра тудуп, Јогордың ээн туразының стенезине јаба турала, өткүүлдиң үстүнде күлүмзиренип отурган чокол Пайсканга јескингендий көрди.

Майкаш Карабаштың учазына убактың будагыла согордо, ол үн де чыгарбады. Энези арбанып, оның јыланаш арказына эки катап алакандады, је Карабаш унчукпай, калганчы күннің чогына кызара берген суунның ол јанында элбек јаланғардды ла көгөлтирим арканы эрлү бүдүжиле ајыктап турды.

Койло эмди јакшы көрүнерге, јодолоры кызаңдап, суунның ол јанында акта амыр ла јүрген чочколорды кыйгы-кышкыла айдап, кабырып јүрди...

3

Јайғы энир аркаларды каранғуйладып, өзөктөрди көгөртип ийди. Арып калган јаан улус чалгыларын јүктенгилеп, айак-казандарын тудунганча бригададаң јангылап баштады. Иштең јангылап клееткен јиттердиң өткүн каткылары ла шыңырууш кожоңдоры уйуктап калган јаланғардың, чаңкыр ышка тартылып калган тымык кобылардың үстүле узак јаңыланып турды. Өзөктөги айылдардаң койу ыштар чөйилижет. Иштең јангылап келген эмегендер ле келиндер саамчып калган уйларын саап турганы угулат. Түжүне ойноп, уйын бозузына болгобой эмдирип салган балдардың калагы ла арбанган энелериниң табыжы угулат. Колхозтың уйлары јаан төңгниң алдында, сүт толгойтон фермадаң ыраак јок акта мөөрөжип тургулайт. Уй саачылардың табыжы, абрат аларга келген эмегендердиң эрмеги, сепаратордың күүлегени ле казыр буканың бустаганы — ончозы алыжып-колужып, эңирги кейде араайын, је сүүнчилү күүлеп турат. Бозуга сүт, абрат аларга келген поярка ке-

линдер сўттиң толголорын сакып, тышкары кўйўп турган јаан отты эбиреде отургылап алала, јўзўн-базын немелер куучындап, кандый бир кижиниң кейине талганча каткырыжат. Абраттың көбўгин ичерге келген көп ийттер, планга сўдин урарга келген эмегендер, балдар мындый эңирлерде ончозы ферманың јанында јуулыжат. Ферманың ичинде сепараторды толгогон кыстар кожоңдоп толгоорго јеңил джип, алтай кожоңдорды чөйө кожоңдогылап турат. Уй саачылар сўтти ўзўги ле јоктоң ферма јаар тажыгылап, сўткемјўге кемјигилеп ийеле, ойто ло уйлар јаар јўгўргилейт.

Карабаш бош өйлөрдө ферманың эжигинде отурарга сўўйтен. Экелген сўдин туку качан эбиргилеп те бергенде, је Карабаш јанарга меңдебей, улустың кокурын, кандый бир уулдың јилбўлў куучынын тыңдап, бозом киргенче отурып калатан. Деремненің јаан уулдары мында јўзўн-базын куучындар куучындап, таңкылагылап, бойлорының кемнең де камааанду эмезин көргўскилеп туратан. Карабаш олорго ичинде каранынаң кўйўнип, бойының санааларын унчукпай сананып отуратан.

Эңир там ла койылып, уйларды пастух одорго айдаганча ла, Карабаш сўўнчилў тызырап турган јарык оттың јанында улустың ортозында отурар болгон. Качан ферма ээнзиреп, улустар таркаганда ла, Карабаш көнөктөги абрадын эске алынып, өрө туратан. Караңуйда јанып клееделе, таштарга бўдўрилип, ол канча көнөк абрат төкпөгөн! Карабаш уйкузырап, кезилип турган буттарының ачузын да эзебей, айас теңериде муң тоолу јаркынду јылдыстарды узак ајыктап клеедетен. Ого ыраак јылдыстарда јўрўм бар деп, школдо ўредўчизи айткан. Айас күндерде Карабаш ла Койло тышкары, туранын үстүнде конгылаганда, олор кажы ла јарык јылдыс керегинде бойы-бойлорына нени ле куучындап туратан. Карабаш андый чөрчөктөрди сананып таап алала, керек дезе чокол Пайсканга да айдып туратан. Чокол Пайскан ол ок чөрчөктөрди бойының аказына, төмөн јаткан Пейткеге, деремненің оноң до өскө уулчактарына куучындайтан. Чокол Пайскан Карабашла өштөжип те турза, је јаңы нени-нени угуп аларга, Карабашла кыска өйгө најылажып, керек дезе онула кожо чочколор ло бозулар кабырып баратан. Карабаш ого бойының кабырып јўрген чочкозы керегинде эмезе сўзеген бозузы керегинде

чӧрчӧктӧр таап куучындап туратан. Је калганчы ӧйлӧрдӧ чокол Пайскан чоокыр куштың јымыртказы учун Карабашла күүн-кайрал јоктоң өштөжип, Јогордың ээн туразының үстүнде ол ло куштың уйазын күнүң ле сайын кетежип турар болды. Чоокыр кушты Карабаштың энезининг кужы Јогордың ээн туразының үстүнде уйада јаткан сок јаңыс јымырткадаң баскан, јымыртка дезе Момон эмегеннинг кужының болгон. Оноң ло бери чоокыр куштың салган јымыртказы јаан блаашта болгон.

— Бистиң куш баспаган болзо, чоокыр куш та јок болор эди — деп, Койло Пайсканла керижип туратан.

— Б-бистиң јымыртка эмес б-болзо, чоокыр куштың јымыртказы да јок болор эди! — деп, Пайскан чоколдонотон.

Чоокыр куш јымыртказын Јогордың туразының үстүнде уйага салып ла ийгенде, јуу-чак баштала беретен. Чоокыр куш јымырткалап ийеле, калактап, ээн туранын үстүнең учуп түшкелекте, туранын үстүги јанында толуктарынаң Карабаш ла Койло, туранын алтыгы јанында толуктарынаң дезе Пайскан аказыла кожо кермеденип чыгатан. Јымыртка јаңыс ла јеңүлгән уулчактарга једижетен. Пайсканның аказы бригадага буул тартарга јүрє бергенде, чоокыр куштың јымыртказы көп сабазында Карабашка ла Койлого једижетен. Карабаш ла Пайскан согужып, Јогордың јабузы јок туразының үстүнең јерге канча катап түшпеген, је олор эмдиге ле блаашту куштың јымыртказының олјозында болгондор. Бир катап чоокыр куштың јымыртказын блаажып, Карабаш карындажыла кожо Пайскан ла оның аказына удура туруп, јана баспастаң согушкандар. Пайсканның аказы Тым Карабаштаң төрт јаш јаан, энгирлер сайын ойынга јүрүп, таңкы тартып турган уул болгон, оның учун олордың јаны ийделү болгон. Је андый да болзо, Карабаш ла Койло јана баспай, Јогордың туразына чыгып келгендер. Тым ла Пайскан олорды үстүнең төмӧн јудрукла уткыган, је бир канча ӧйдиң бажында олор туранын үстүне чыгып келгендер. Чоокыр куштың јымыртказы Тымның шалмарының карманында болгонын Койло тургуза ла көрүп ийген. Карабаш бу ла јуукта Ак-Тайчы деп алтай чӧрчӧк кычырган, эмди ол бойын Ак-Тайчыга бодоп, алаканына түкүрип ийеле, Тымга удура барган. Тым согуш болорын сезип ийеле, карманында јымырт-

каны Пайсканга туттурып берди. Јарым да минут өтпөй туруп, согуш баштала берген. Туранын үстүнде туй өзүп калган јыду баргааларды ончозын тепсегиледи, чоокыр куштын уйазын јемиргиледи, је Тым Карабаштан чик јок бөкө болгон. Јаан удабай Карабаш Јогордын јабыс туразынын үстүнен толукка коштой јаткан өтөк јаар уча берди. Оны ээчиде, калактаганча, Койло келип түшти. Тым ла Пайскан турадан түжеле, чалканчактардын ортозыла барган јолло айылы јаар јүгүргилей берди. Койло өтөккө көмүлип калган, бойы тын калактап јатты:

— Јо-о, јо-о! Момонның уулдары мени өлтүргилеп койды, өлтүргилеп койды!

Карабаш јеңдирткенине ачурканып, өрө турала, эмдиге ле калактап јаткан Койлоны өрө тартты:

— Је, болор, көп калактаба!..

— Јо-о, јо! — деп, Койло калактаганча, өрө турды.

— Је, болор, калактаба! — деп, Карабаш там ла ачурканып, Койлонын колынан силкий тартып турды.— Јымыртканы блаадып ийеле, эмди тегин јерге не калактаар!

Койло кенетийин ыйлабай токтой берди. Кирлү јаагында көзининг јажын арлайла, Карабашка сүмелү көстөриле көрүп, онон маказыраган айас айтты:

— Пайсканның колында чоокыр куштын јымыртказын мен агашла былча согуп ийгем!..

Карабаш Койлонын арказында јапшынып калган өтөкти кактап, онон эмеш токунап алала, айтты:

— Је, бозуларды ла чочколорды барып көрөр керек!

Олор экү сууны кечкилеп алала, кожоңдожып, арканын эдегинде јүрген чочколорды ла отоп јүрген бозуларды тоолойло, суунын јарадында кажатка келгендер. Кажатта Карабаштын той балкаштан эткен городы, заводторы бар болгон. Карабаш бойы качан да городто болбогон, городты јаңыс ла школдын учебниктеринен эмезе газеттерден көрөтөн. Је Карабаштын эткен «городы» јуруктагы да городтон коомой эмес болгон. Карабаш күрлер, јаңы туралар, заводтор эткенде, ого Койло болужып, той балкаш тажып туратан. Кажы ла бүткен јаңы заводко Карабаш узун трубалар кондырып, заводтын ичине кайынның тозыла от салатан. Чирик јадыктын оодыктарыла от салганда, Карабаштын «за-

водторы» тўжўне ле ышталып туратан. Олордың эткен «городын» јаан улустар да иштиң кийининде келип көргўлеп турар болгон. Је оның төзөп салган «городын» деремненің Барамаш ла Јудабай деп баштак уулчактары кўнўң ле эңирде келеле, јемиргилеп, буттарыла тепсей баскылап салатандар. Карабаш ла Койло јемирилип калган, недең де кару «заводторын» ойто төзөгилеп, ачурканғандарынаң улам ыйлажып та туратандар.

Карабаш ла Койло чочколорын тоолоп салала, кажатка келгилеерде, олордың «городын» јемиргилеп салган. Олор катап ла той балкаш казып, јаңы город төзөгөндөр. Јаңы «город» көп этаж туралорлу, јаан «заводторлу», јараш «кўрлерлў» болгон. «Городтың» јирмеден ажыра кижизинең бир де кижи бўдўн артпаган учун, олорго јаңы улус јазааргa келишкен. Онойып олор чочколорын бош ундып салгандар. Качан кўн тал түштең ёдўп, кырларга јабызай берерде, чочколорды элдең ле озо Койло эске алынган...

4

Карабаш Койлоло кожо бозуларды ла чочколорды айдап, ферма јаар барды. Энези бозулар азырайтан сўтти ле абратты экелип алган, эмди ферманың эжигинде бозулардың јанарын сакып турды. Карабаштың энезинің ўнин бозулар ыраактаң танып ийеле, мөөрөжип, кажатты төмён бирдең, экидең мантап келгилейт. Карабаш он эки чочконы айдап экелеле, таскакка бектеп салды. Койло чеденге чыгып алала, сабарын сырангадып, бозулар тоолоп турды. Койло энезине арбатпаска коркушту ла албаданып турды. Карабаш чочколорды чыкпазын деп, таскактың эжигин бектейле, кийининең ары ташла јөлөп салды. Таш арай кичинек деп билдирерде, коштой агып јаткан суудаң јаан таш экелерге барды. Карабаш јакшы көрўнерге, база албаданып турган. Јаан таштыкучактанып экелеле, таскактың эжигин базырып салды. Энезинің бўдўжи эмдиге ле чугулду болгонын көрөлө, ташка база катап барды. Чеденнің ўстўнең Койлоның сабары сырангап ла турды:

— Өлө бозу мында, чоокыр бозу мында, чычкакту бозу мында...

Карабаштың катап ла таш экелип јатканын энези кө-

рөлө, көнөктө сүдин ичпей, түртүп турган бозуны табышту алакандап, оноң Карабашты арбады:

— Бу агын сууныҥ тажы түгене бербезин, токто! Агын сууныҥ тажын тажыганча, абрат барып экел, көрмөс.

Оноң Қойлого кыртыштанып унчукты:

— Сен, арык көрмөс, чеденге чыгып алала, колыҥ сыраңдадып турган адыҥ не? Түжериҥ бе, јок по? Қолыҥ сыраңдатканча, койлорыҥ кайда барган, көр.

Қойло бозуларды тоолоп божойло, меестиҥ эдегинде отоп јүрген койлоры јаар көрди. Оноң отоп јүрген беш койын мынаҥ ла тоолоп, сабарын катап ла сыраңдада берди:

— Қара кой анда, сары кой анда, чоокыр кураан анда... Эне-е, Барјымай балазыла кожо јогыла!..

Қойло чеденнеҥ түжүре секиреле, Барјымай деп атту кара койды бедреп, багырганча-сыктаганча меести өрө јүгүрди. Карабаш эки көнөкти тудунып, абрат аларга, төмөн, ферма јаар, јүгүрди.

* * *

Фермада бүгүн улус оўрекей көп, абрат сакыган эмегендер тышкары күйүп јаткан отты эбире отургылап алала, куучындажып отурдылар. Сепараторды эбирип турган кыстар ферманыҥ ичинде кожоңдошкылайт:

Боро-чоокыр кучыйак
Боочы ажыра уча берт.
Бойыма түҥей көөркөйим
Армияга јүре берт...

Оттыҥ айагында боро шинельдү, буденовка деп шлемдү Адыбайдыҥ уулы, Пейтке, чала кыйын јадып алала, база абрат сакып јатты. Адыбай бу ла јуукта городко јүреле, уулына боро шинель ле буденовка садып экелгени бастыра деремнеге јарлу болгон. Оныҥ учун эмегендер сонуркажып, Пейткениҥ шинелин сыймагылап, бастыра јанынаҥ ајыктагылап, табышту куучындашкылап турды:

— Ба-таазын, бу Адыбай башка ла кижи... Барайын деген јерине, бажын да бурыбай, јүре берер...

— Бу ла кижи эр-јажына шакпырап, эдетен керегин эдип албай јүрет!..

— Шенелиң тапчы эмес пе, балам Пейтке?

— Как ла р-раз! — деп, Пейтке тумчугы өткүре унчугала, тиштери өткүре чыкырып ийди. Абратка јаңы ла келген эмегендер Пейткениң кийимине кайкагылап турды:

— Бата-азын, бу Пейтке кандый аайлу бөрүктү, улустар?

— Буд-деновка! — деп, Пейтке каруузын күүн-күч јок ло јандырып салат.

— А, кудаймай, бу мының чолмонының јааның, улустар!

Карабаш Пейткени туйказынаң ајыктап, оноң көзин торт ло салбай турды. «Буденныйдың бөрүгин» кийерге Карабаш не аайлу амадайтан! Буденовканы ол јаантайын түженип те јүретен болгон, је андый бөрүк бу јерде јок болгон. Эмди дезе Пейтке андый бөрүктү, Карабаш дезе буденовканы јаңыс ла түш јеринде көрөр. Карабашта андый бөрүк болгон болзо, ол бойына үлдү де јазап алар эди! Је Пейтке өйинең өткүре ырысту... Шинель ле буденовкадаң өскө, оның таңдайында бир тиш чыккан. Оның таңдайында чыккан тижи бастыра деремнеге база јарлу болгон. Јаан улус «таңдайында тиштү кижи јаан каргычы болор» деп айдыжып турганын кемизи билбес? Оның учун Пейткедең, јаш балдардаң болгой, јаан да улус јалтанып туратан. «Калак, балам, сен какырыгыңды тудунып јүр» — деп, Пейткеге деремненiң карган эмегендери көп катап јакып туратанын Карабаш бойы да угуп јүретен.

Оның учун эш ле немедең јалтанбай, Пейткениң кыйын јатканы бу болгон. Оттогы казанда јылыдып салган сууга да кийдире чыкырып ийерде, карган эмегендер Пейткеге унчукпады. Јаңыс ла: «Пейтке, балам, тижиң өткүре түкүрбе, шенелиңе чилекей јапшынар» — дештилер. Пейтке унчукпады. Уйларын јаңы ла саап божогон уй саачы эмегендер отко јууктап келеле, отты јаандада салып ийдилер. Оноң кемизи де сонуркап, отурган эмегендердең сурады:

— Акыр, улустар, бу Пейткениң таңдайынаң тиш чыккан деп уккам, чын ба, айса төгүн бе? А, улустар?

Пейтке бир де эрмек айтпай, отурган улуска оозын ачып берди. Ончолоры түймежип, Пейткениң оозын карай бердилер. Карангуйда көргүлеп болбой, кайра бо-

Горно-Алтайская областная БИБЛИОТЕКА.
Горно-Алтайская ГОРОДСКАЯ Библиотека

лоло, отту турунла Пейткениң јаандада ачып алган оозын јарыдып турдылар. Оозы чылай берерде, Пейтке өлөңгө чалкойто јадала, бир эмеш амыранып алды. Оноң эптү болзын деп, томорзокко кайра отурып ийеле, оозын озогызынаң јаандада ачты. Кем де кайыңның тозын јарыдып ийерде, ончозы Пейткениң таңдайында арсак тишти тургуза ла көргүлеп ийдилер.

— А, кудай дезең база, чын болтыр ине! — деп, оноң-мынаң беш кирези эмеген унчукты. — Бу јаан каргычы кижи болотон бала эмтир, кудай! Аа-ай! Бу башка бүткен бала эмтир!..

— Калак, балам, сен ийтке-кушка түкүрбей јүр...

— Андый-мындый немеге ачынбай јүр!..

— Алды-кийиниңди ајыктап јүр, балам...

— Абрадың алала, јаң, балам... — деп, эмегендер үн алыжып турдылар.

Пейтке артык сөс айтпай, көнөгин алып, абратты очередь јогынаң урдурып алала, меңдебей, сууны кечире, кажатты өрө јүре берди. Карабаш эңир јыбарга билдирер-билдирбес калтырап, абрадын аларга эмегендердиң эң ле учында сакып турды. Баатыр деп ийди Карабашты ээчий фермага једип келеле, ээзин бедреп, учында таап алганына сүүнип, оның будына оролыжып, сүүнчилү кыңзып турды. Калганчы сүтти эбирип јаткан кыстар бир аай јайканыжып, араай кожоңдожып турдылар:

Сары торко пладымды
Салкынга тутсам, јайылбайт.
Санаам салган көбркийди
Сакып јүрзем, бурылбайт...

Карабаш уйкузырап, тоңуп турган јылаңаш буттарын ийдиниң кабыргаларына јаба тудуп турды. Эмегендер бир эмештең астагылап турды, Карабаштың очереди јууктаган сайын, ол там ла уйкузырап, көнөгин колдорынаң арай ла ычкынбайт.

— Көнөгиң тут! Бу канайып калган? — деген өткүн кыйгыдаң Карабаш чочый берди. Абрат божодып турган келин өткүн каткырып, көнөгине толтыра, көбүги ашканча абрат уруп берди. Карабаш абрадының көбүгиле ийдин азырап алала, бозулардың фермазы јаар уур јайканып базып ийди. Јылаңаш буттарын өлөңгө јаңы ла түшкен чалын јунуп, кезилип турган сабарларын ачыдып ийди. Карабаш оны керекке албай, јаңы ла чыккан јыл-

дыстарды ајыктап клеетти. «Ого јӱк бир он алты јашту болгон болзом, немецтерле јуулажарга барар эдим — деп кунукчылду санааркап барадат. — Јууда мен бир де јалтанбас эдим. Ол туштa мен Пейткенинг ле шинелиндий, боро шинелдӱ, буденовкалу, автоматту, колмылтыкту болор эдим. Канча фашистти кыра адала, эмди јангылап турган фронтовиктердий, герой бололо, јанар эдим... Ол туштa энем мени «бичик ле кӧрзӧ, билинбес бала» деп арбабас эди. Карабаш калапту јуучыл болуп, фронт јеринде адазына туштаар эди, оног ары адазыла экӱ торт ло Берлинниг бойына јетире барар эди...»

Анайда санааркап, Карабаш бозулар турган јерге једип келгенин бойы да сеспей калды. Энези бозуларын азырап божойло, кӧнӧктӧрин јунуп, казыктардыг бажына илип койгон эмтир. Койло койын тапты не, јок не?.. Айса, койын табала, айылы јаар јана берди эмеш пе? Ол аланзып, бир эмеш турала, кажаганныг ачык эжиги јаар басты. Энези ижин божодоло, эмди ачык камелёктыг эжигинде амыранып, нени де сананып отурды. Карабаштыг кирип те келгенин укпады. Кӧнӧктиг калырай бергенин угала, кенетийин чочый берди:

— Бу мында кем? А бу сен не удадыг?

— Абрат сакыгам — деп, Карабаш јӱк ле арайдаг унчукты. Энези эрмек айтпай, ӧрӧ турала, уулчагыныг бажын кату алакандарыла араай сыймап ийди. Оног анайда ок јабыс ӱниле айтты:

— Баштактанбай, кичеенип иште, балам... Кичеенбес болзог, канай кижи болорыг?.. Кӧнӧгингди тактага тургузып салала, јан, Койло айылында јагыскан... Койды эртен таап алараар...

Карабаш кирлӱ јӱзин энезиниг эдегине сӱзеле, ӧксӧп-ӧксӧп ыйлай берди...

* * *

Таг бозорып келерде ле, айылдаштардыг пӧтӱктери кыйгырыжа бердилер. Сууныг ол јанында койу арканыг ортозынаг јылангаш туруп келген немедий, куу сойоктыг бажы ӧчӧмик кызарып турды. Карабаш ла Койло туранын ӱстӱнде салган тӧжӧктӧринде тӱрӱлип алган уйуктап јаттылар. Айылдыг јанында коноло, тӱниле аштап калган уйлар ӧрӧ тургулап, саар ӧйгӧ јеткенче бир

эмеш отоп аларга кедери кобы јаар күүн-күч јок баргылайт. Куу сойоктың бажынаң күннің кызарта чалыган чогы там ла јабызап, там ла јабызап, арканың талортозына јетире түжүп келди. Ишке баратан эр улус јаңы ла тургулап, карызына илип алган үйгендерин шыңырадып, аттарын бедреерге арка јаар баргылайт.

Күннің чогы өзөккө түжүп ле келерде, ончозы ойгоно бергендий болды: куштар калактажып, јемзене бердилер, бозулар мөөрөжип чыктылар. Үй улус эстегилеп, уйларын саап баштады. Күн кырдың ары јанынаң карап ийерде ле, улус таңынаң уйларын төмөн, пастухтың айылы јаар, айдагылап турды. Карабаштың энези уйын саап алала, уулчактарды јерден ойгозо берди:

— Слер, учкандар, теңгериге чыгала, эмдиге уйуктап јаткан адаар не?

Койло ойгонып келеле, Карабашты ойгозып, айтты:

— Туйкайын балыктап бararга турган болзоң, уйды төмөн айда...

Карабаш уйкузына самаарып, тураргa сооксынып, јабарып ийди. Койло токунап болбой, Карабашты катап ойгосты:

— Уйды төмөн айда.

— Сен айдазаң, уй ара төрөөр бө?

— Туйка балыктап бararга турган болзоң, айда, айдабаска турган болзоң, сени балыктап бararга туру деп, мен энеме айдып ийерим...

Карабаш мырсып, өрө јүк ле арайдаң турала, чалынга коно чыктып калган шалмарын кийип, оноң туранын толугынаң кимиректене-кимиректене түже берди. Бүгүн түжүне Койло чочколорды ла бозуларды кабырар болуп, энгирде Карабашка сөзин берген. Карабаш дезе туйка балыктап барып келерге турган. Олор экү энгирде онойдо јөптөжип алала, туранын үстүнде уйуктагандар. Ончозы эптү-јөптү болгон, је таң адып келерде, Койлоның санаазы кубулып турганын Карабаш тургуза ла сезип ийди. Чынын айтса, Койло аказыла кожо балыктап бararга күүнзеп турган, је анайда эдетен арга олордо јок болгон, ого үзеери олор экилези балык тудуп билбес болгондор. Карабаш дезе деремненің күнүң ле балыктап турган уулчактарына биригип алала, балык тударга бир эмеш үренип аларга амадап турган.

Эмди ол Койлоны кичинек те ачындырбаска, тура-

ның үстүнең түжеле, күреҥ уйды төмөн айдады. Је уй мойножып, кайра блаажып турды. Күреҥ уйды пастухтың эжигине јетирип салала, тыркырууш эдип алган уулчактарла да куучындашпай, ойто айылы јаар јүгүрди.

Энези курсакты кайнадып салган, эмди бозуларын азырап бararга меҥдеп, эмдиге јетире ажанарга келбеген уулчактарына кыртыжы курып, айылдың эжигин кайра ачала, бойы айылдаҥ чыкпай, арбанып айтты:

— Өрө чыкпас кижиниҥ балдары мындый болор, улустар... Бу канча албаты ишке јүре берт, мениҥ уулдарым эмдиге тургалак. Менде бир эки јайзаҥ бар, јалмаштарын меге качан бирде јара соктырар болды ба! Бу аскан курсак соол браат!

Койло уйкузына самаарып, туранын үстүнең, киске чилеп, керилип, түжүп клееткенин энези көрөлө, атыйланып чыкты:

— Јакшы улустың балдары үйде конотон эди, а бу мениҥ балдарым јабуның үстүнде конор болды. Та, та! Менең бир туштa јакшы ла неме көрбөзөөр! А кара көрмөс кайда баады?

— Уй айдап барган... — деп, Койло тургуза ла удура унчукты.

— Улаачы чылап, самаарып, уйдың кийининең өҥөлөп, барганы ла ол. Сакыш јок. Капшаай јунунала, кирип ажан, мында слерле керчежерге ӧй јок!

Карабаш айылга кирип келерде, Койло энезиле кожо оттың айагында отурды. Олор күлге көмгөн картошконы чегенге кожуп јип отурдылар. Койло уйкузына эмдиге ле самаарып, көзин јумуп алала, айакта чегенди јастыра калбактап отурды. Иәӱ картошконы болгобой јаан тиштеп ийеле, кенетийин бажын каҥкайтып, табышту туткулана берди:

— Аф-уф, аф-уф, аф-уф!..

Ол ок тарыйын Койлоның јаагына энезининг алаканы келип тийди:

— Көк теҥери сени теп! Бу шайтан курсак јиир болзо, теҥери дөөн көрөлө, ийт чилеп, туткуланып отурар! Кижи чилеп, ажанбас, кайткан бала бу? Јок, јок, өрө лө чыктанаар јок!..

Койло јаҥы ла ойгонып, көмгөн картошкого ло чегенге кирине берди.

— Чочколорды бӱгӱн база ла Трышпактың маала-

зына кабырала келзеер, тынаарды кыйарым. Јууның өйи, сананар керек...

Карабаш Койлого чала бүдүнбей, кортык үниле сурады:

— Эне, мен бүгүн... балыктап барайын ба?

— Кемле кожо балыктайтаң?—деп, энези ол ок кату үниле удура сурады.

— Аңчыла кожо бараачы болгом...

— Саламчының уулыла санаалу кижи балыктап барар ба? Токтоп ло кал. Ол чочколорды јазап кабырзаң, оноң ок туза болор.

— Барамашла кожо барарым—деп, Карабаш калганчы ижемјизин таштабай, катап ла јобош үнденди.

— Барамашла кожо аш-курсак тапканың анда ла тургай! — деп, энези калганчы сөзин кату айдып салала, карызына көнөгин илип, бозуларын барып азыраарга эжик јаар басты. — Капшаай ажанала, ол какайлараарды кажааннаң түрген чыгараар. Карды капшыйып калган болор...

Карабаш ла Койло ажангылап алала, камчыларын алып, энезин ээчий бозулардың чедени јаар бардылар.

* * *

Јолой олорго городтоң келген Степан деп уул туштады. Ол јааназына кече эңирде айылдап келгенин Карабаш ла Койло эңирде деремненің уулчактарынаң укан да болзо, је Степанның бойын олор көргөлөк болгон. Оның учун олор јолго токтойло, Степанды тургуза ла ајыктай бердилер. Степан ак чамчалу, кыска штанду ла кызыл ботинкалу болгон. Көстөри кунукчыл, тумчугы суузымак, кызыл картошко ошкош эмтир. Тере штанду уулдарды көрөлө, Степан да токтой берди. Ол јааназының сааган сүдин фермага табыштырып ийеле, эмди ойто келип јаткан эмтир. Степан таныш эмес, камчылу, чамчазы јок уулдарды көргөн бойынча, та нениң де учун такайагын суурып, абратту көнөгин јерге чебер тургузып ийди.

Карабаш Степанның алдыла камчызын эбирип, эки катап тарсылдатты, Койло дезе јолдоң чыгып, көк өлөңгө бажы ажыра катап-катап тоголонып турды. Онойып бир де эрмек айтпай, олор узак тургандар. Камчызын тарсылдадарга Карабаштың күүнине тийе

берди. Сыңар будыла секирерге, Койлоның да күүнине тийди. Карабаш Степанның көнөгинде абратка сабарын булгап ийеле, оноң Койлоны ээчидип, төмөн јүре берди.

Чочколорды энези чыгарып ийген эмтир. Уулчактар бозуларды ла чочколорды бириктирип алала, аркада јажарып јаткан јажаң јаар айдадылар. Эне чочко маала јаар карышпазын деп, эп бедреп, Карабаш Койлого бойының шүүлтезин айтты:

— Эне чочконы тужап салар керек...

— А оны канайда тудатаң?

— Сөлөстиң орозына кийдирип алзаас, кайда барар ол?

Уулчактар ончо ло чочколорды баштап турган јоон эне чочконы былтыргы сөлөстиң орозы јаар айдадылар. Эне чочко серенип, табышту коркулдай берди. Ол арыбери булаңдап, сөлөстиң орозына торт јууктабай турды. Уулчактар чыданыкпай, чочконы там ла сүрүже бердилер. Эне чочко чыңырып, ойто деремне јаар маңтады. Карабаш ла Койло чочконы истежип, деремнеге сыр јүгүрүкле келдилер. Чочконың ачу-корон чыңырыжына чыдашпаган улус айылдарынаң чыгала, чочконы сүрүжип брааткан Карабашты ла Койлоны алаң кайкажып, ајыктап турдылар.

— Ба-таазын, бу ак малдың табыжын, кижиниң ай-кулагы тунар! — деп, алтай эмеендер түкүргилеп турды. Олорды бастыра деремнениң улузы ајыктап турганын көрөлө, Карабаш чочконы азыйдагызынаң артык сүрүже берди. Эне чочко ачу-корон чыңырып, кирер јерин торт таппай турала, колхоздың амбарларының алдына кире конды. Карабашты көкүдип, сууның ол јанында турган айылдардаң Карабай карсылдада каткырып турды...

— Хо, хо, хо! Карабаш какай агыртып келтир, о-ой, Салаты өгөөн, адаар! Торбокко толып алган мылтыгаар кайда? Хо, хо, хо!..

Карабаш чочконы амбарлардың алдынаң чыгарала, деремнени өрө сүрүшти. Учы-учында арып-чылап калган чочконы ол јажаңга ойто айдап экелеле, тынарсып, Койлого айтты:

— Эне чочко эмди маалага кирбес, ол бош арыган... Эмди јаңыс ла кийининең көрүп тур, мен балыктап

барайын... Энеме айтпазаң, мен сеге јаан колјаа јазап берерим.

Қойло отоп јүрген бозуларды ла јатқылай берген чочколорды кунукчылду ајыктап, бир кезек турала, оноң тырлажып турган үниле айтты:

— Эмди мен јаңыскан артып калайын ба?..

5

Қарабаш айдары јок сүүнип, аксаракторды ажыра калып, сыңар будыла секирип, Саламчы өбөгөннің айылы јаар јүгүрди. Саламчының уулын, Аңчыны балыктап бараак деп сураарга, ол бойында бек санаңып алды. Қажатта кече төзөгөн «городын» јолой көстің кырыла да болзо көрүп ийерге, суунын јарады јаар јүгүрди. Балкаштаң јазаган немелери ончозы бүдүн болды. Қарабаштың «городын» он јашту Тана деп кызычак, буттарын сый базып алала, унчукпай ајыктап отурды. Қарабаш Тананы көрүп ийеле, ичинде оморкой берди. Ол Тананың көзинче сыңар будыла јаңыс јерге секирип, бажы ажыра тоголонып, ат чылап бышкырып, узак калыды. Оноң той балкашты алала, эчкининг бажын јазап ийди. Тана кара көстөрин тозырайтып алала, кайкаганынаң оозын ачып ийди. Қарабаш ийттерди, букаларды, чочколорды пөтүктерди коркушту түрген јазап, ончозын суу јаар мергедеп турды. Тана ого сүреен ачынып турган. Олорды сууга мергедегенче, ого берзин деп айдынып албай, ол јаңыс ла көстөрин типилдедип отурды. Қарабаш јаңы ла јазаган адын суу јаар тың мергедеп ийеле, оноң сыңар будыла бийик-бийик секирип, јүгүре берди. Саламчының өткүлине једип алала, кайра көрөрдө, Тана кажаттың үстүнең платьезин агарып, Қарабаштың кийининең эмдиге ле ајыктап турды. Қарабаш өткүлдең эңчейип өтпөй, сыр-јүгүрүкле ажыра калып, Саламчының тың ышталып турган чадыр айылына кире берди.

Саламчы өбөгөн Қалбайчының карындажыла, Улаачыла, кожо оттың айағында отургылады. Эмегени айылдың улаазында илип салган тааргa изү бојо уруп, аракы ичерге келген Улаачыга каран кыртыштанып, тыркырууш үниле ортон уулын, Аңчыны, арбап турды:

— Бу бистиң Аң-нчы, то-ортло ар-ргазын таппас

бала дейдим. Ол адыста а-арчыны о-ончозын отко аңтара тартып алган... Айткан сөсти торт укпас, а-арыбе-ери јылт-мылт эткен бала, улустар...

Оноң Саламчы өбөгөнине кыртыштанып, сөзин чике айтпай бултаартып, јаңыртыктың үстүнде отурган Аңчының шалбык јүзине сабарыла уулап арбанды:

— Је мының бүдүжин де көрзөөр, улустар, тен че-ек ле настоящий Саламчының бойы, улустар!

— Баланы каарба, баланы каарба. Болор, болор!— деп, тургуза ла очоктың ары јанынаң Саламчы өбөгөнининг кыјырууш үни угулды. — Саламчының уулы Саламчыга түңеј болбой аа, Токмайга түңеј болзын деп турың ба?

Аңчы: «Хи!» — деп каткырала, оозын алаканыла јаба тудуп ийди. Улаачы кирдең јалтыражып турган бабыларын туулактың јанына чокчойто уруп алала, јымжак коју үниле наарылтып, белге салып отурды:

— Је, бу эки баабы мынаар бararга јөпсинди... бу, байла, уулыгардың јолы болбой... — деп, Улаачы эки бабыны сабарыла јаба базала, оттың айагы јаар апарды.

«Байла, городто рабфакка үренерге барган јаан уулына белгеледип јаткан болор» — деп, Карабаш ичинде сананала, оттың јанына байдастанып, Улаачының белгелеп јатканын оноң ары ајыктай берди.

— А бу... — Саламчы тиштери өткүре чыкырып, түнүк јаар көрөлө, сурады. — А бу уулдың јангадый аайы бар ба?

— Уулыгар казённый турага киретен эмтир...— деп, Улаачы наарылтып, јаба какшап калган јантык бабыны оттың айагынаң ойто апарды. — Казённый турада кату эрмек болотон эмтир...

— Бу не куучын болотон?.. — Саламчы өбөгөн бабыларды ајыктап, терең санана берди. — Мыны өскө аймакка ишке чыгарарга турганы ба, айла анда ла, јаан јерде иште артырарга турганы ба?.. Экүниң бирүзи ле болор...

— Кату эрмек болзо, ол кан-ндый эрмек болотон, Саламчы? — деп, эмеени оттың ол јанына чөөдөй отурып, чөйгөннөң аракы салды.

— Бистиң Калап кату-у кижи ине. Эм оны өскө аймакка ийгилеп јадарда, таң-ңма мойножып јаткан бол-лбой кайтсын...

Қарабаш Аңчыга көзиниң қырыла имдеп ийди. Аңчы айакта какпактың аарчызын јип божойло, айылдың эжиги јаар басты.

— Балыктап бараак па? — деп, Карабаш, Аңчы тышкары чыгып келерде, јайнаган аайлу сурады. — Кече Барамаш бир торбычка балык туткан...

— Хи, адам божотпос! — Аңчы оозын катап ла алаканыла јаба тудуп ийди.

— Јарым түшке јетире суранып алзаң — Карабаш ижемјизин јылыйтып, Аңчыдаң көзин албай, оны айланыжып турды.

— Кече балыктап барарымда, уйды бозу эмип койгон ине. Оноң энем мени ајамның эски курыла сабаган ине. Хи!..

— Бүгүн кемдер балыктап баргай не?.. — Карабаш арга јокто өскө нөкөр табарга Аңчыдаң сурады.

— Бу ла јуукта сууны төмөн Карабай барган, байла, балыктап барган болор — деп, Аңчы Карабаштың балык тудуп билбезин сезип ийеле, оноң капшаай ла айрыларга унчукты. — Сууны јакалай эмди ле јүгүрзең, Карабайга једиже бересиң. Ол Шевелев деп орустың пасегине де јетпеген болор... Байа кожо балыктайтан нөкөр бедреп јүрген. Нөкөр табылбаста, јаңыскан барган.

Карабаш чеденди ажып алала, Карабайга једижерге сууны төмөн бар-јок күчиле јүгүрди. Будын ташка да согуп алала, токтободы. Деремненің эң ле алтыгы учында турган койу агаштардың ортозыла барган чичкечек так јолго једеле, Карабаш өткүн үниле кыйгырып ийди:

— Караба-ай, Караба-ай!..

Сууның сыраңай ла үстүнде эңчейип алган таш кайалар Карабаштың үнине јаңылана бердилер. Је Карабайдың үни угулбады. Карабаш будының јаан сабарынаң сызылып турган канды арлап, јолдың кырынаң тамыр јалбыракты үзеле, таш соккон шырказына јапшырып алды.

Агын сууның күркүреген табыжынаң улам Карабаш бойының да үнин јүк арайдаң угуп турды. Ол шырказына јаңы јалбыракты јапшырып алала, сууны ајыктап, база бир эмеш төмөн басты. Бурулчыктың бери јанында турган сок јаңыс карагайга јетпей туруп, Ка-

рабаш Карабайды көрүп ийди. Карабай јеңеске бастырып койгон јаан боро таштъ айра минип алала, көзин сыкыйтып, тилин туура тиштенип алала, балык королоп отурды. Карабаш шалмарын түреле, сууга кирип, база короложо берди. Карабаш сууны тегин ле јерге чайбалтып турганын көрөлө, Карабай колыла јаңгып, ого шымыранды:

— Акыр, акыр... Табыш этпе, табыш этпе!..

Карабай кородо балыкты мекелеп, тилин катап ла туура-теере булгап, көзин аңтара көрүп ийди. Оноң јүзин соодып ыркыранып ийеле, буттарыла ташка тебинип, корого колын оноң терең суга сокты. Ол ыкчап, көзин ойто ло кылайтып ийеле, тижин кыјырадып, ичиле сууга јада берди. Узак ла болбоды: Карабайдың јүзи ойто ло јаркындалып, тили катап ла оозынаң чыгып келди.

Карабаш јеңил тынып ийеле, киришпей, јаңыс ла сакып, керектиң аайын оның бүдүжинең ајыктап отурды. Онызы көзиле имдеп, тилиле булгап, калтыражып, эрке үниле куучындап јатты:

— Сууның аңын сыймап тутпай... көөркийдиң куйругыла ойноп турала, көксинең тудуп албай... — оноң кенетийин тала берген кижи чилеп, бастыра бойы курулып келеле, эрдин көгөртө тиштенип ийди — в-в, в-в, ых-х!..

Карабай чараганды јарат јаар ыраак мергедеп ийди. Балык күннің чогына, мөңүн чилеп, суркурап, јаратта койу јыраалардың ортозына барып түшти. Карабай ташты айра минип ийеле, кежирин кырлайтып, саң өрө көрөлө, бодоп ло каткыра берди:

— Хоо, хо, хо!..

Карабаш Карабайга өткөнип, бажын каңкайтып ийеле, бар ла јок күчиле база каткыра берди:

— Хо, хо, хо!..

Карабай Карабаштың арказына колыла таптап айтты:

— Карабайла кожо качан да алдырышпазың! Эмди бу торбычканы салынып алала, балык тажып јүрериң. Торбычка толгончо ло балыктаарыс!

Карабаш кеден торбычканы ийини ажыра салынып ийеле, јырааның ортозында октолып јаткан балыкты бажынаң тудала, торбычкага киндире таштап ийди.

Карабай сууның ичиле, Карабаш сууның јарадыла балыктап, сууны төмөн алдылар.

Күн там ла бийиктеп, тал түшке јууктай берди. Сууны јараттай быжып брааткан јодролордың ла корумдалган таштарды туй бүркеп салган бороңоттордың јыдына кижи эзиргедий. Кушкаштар изүдең јажынгылап, кожоңдошпой бардылар. Карабаштың торбычказы там ла уурлап, оның күчин чыгарып турды. Бажына изү өткөнинең улам, оның бажы айланып, көстөри карањуйлап турат. Је ол Карабайдаң јада калбаска, бойын бек тудунып, оның јарат јаар таштаган кажы ла балыгын өткүн каткыла уткып турды. Аштай бергенинең улам ичи билдирбезинең ачып турза да, је Карабаш Карабайдаң артпай, каа-јаада ого болужып та турат. Колдоры кородо Карабайдың арказын көгөөндөр тиштеген де, Карабаш оның арказына колыла табышту тажып ийет. Карабай куру королорго узак токтобой, айланышпай турган. Оның учун јүктенчикү Карабаш тың арып та калган болзо, је оноң артып калбаска албаданып турды.

Темичи айрыдаң ала Кыргысту кобыга јетире олор бир де балык тутпады. Карабай королорды чала королоп, төмөн јакшы королорго капшаай једерге меңдеп турган. Карабаш јылјырык таштарга тайкылып, јырааларга илинип, Карабайдың ачабын ичинде каргап брааттыл. Сууны кечире тартып салган јөргөмөштиң уйалары Карабаштың јүзине үзүги ле јоктоң јапшынып турган. Је Карабайдың токтоор кирези јок. Карабаш таштарга једип алала, амыраарга токтой ло берерде, кенетийин Карабай токтоп, корого колын сугала, тилин туура тиштенип ийди. «Кудайга баш, балык табылды!» — деп сананала, Карабаш коштой турган таштың үстүне отурып алды. Кенетийин өрө секирген бойынча, јескингенинең тың кыйгырып ийди:

— Караба-ай, јылан!

Је Карабай көзин сыкыйтып ийеле, тилин ары-бери булгап, буттарын чирей тебинеле, сууга јада берди. Карабаш јаан таштыл алган бойынча таштың ары учында оролып алала, шыркырап јаткан чоокыр јыланды согуп ийди. Јылан өрө чарчалып, тыйрыңдай берди. Карабаш экинчи таштыл көдүреле, јыланның бажын балбара согуп ийди. Јүрексигенинең буттары ла кол-

доры тырлажып, бойы калтырай берди. Учында Карабай балыкты кородоң чыгара таштайла, ўлўш шалмарын толгоп, Карабашка айтты:

— Кургак чырбаал экел, ажанар ӧй јетти ошкош...

Карабаш кургап калган јырааларды чоголо, камызып ийди.

Кўркўреп јаткан сууның ээн јарадында јеңгил, чаңкыр ыш сўўнчилў јайыла берди. Карабай чырбаалдарды томурагыла эптў јонуп, тиштер јазайла, балыктарды тишке оозынаң сугала, оттың ўстўне кадап ийди.

Карабаш ла Карабай быжа берген балыктарды оттоң чыгаргылап, ажана бердилер. Карабай балыктың баштарын быјырада чайнап, быжыраргa торбычкадаң база эки балык алды.

Кўн там ла јабызап браатты. Арканың бажынаң кӧлӧткӧ билдирбезинең бир эмештең там ла јабызап келди. Серўўнди сезип ийген кушкаштар ойто ло кожоңдожып чыктылар. Карабай ӧлӧңгӧ амырап алала, Карабашты бир канча ўредип јадала, оноң унчукты:

— Эмеш амырап ал, эмди јанган айас сууны ӧрӧ балыктап барарыс. Хо, хо!

Кўн кырга јабызай берерде, арып, аштап калган Карабай ла Карабаш уур торбычказын агашка јылдырып алгылайла, ийиндерине јўктенип, јангылап клеттилер. Балыктап коркушту ыраак баргандарын јаңы ла сезингилеп браттылар. Кўн калганчы јаркыныла туулардың баштарын кызартып, боочыдаң меңдебей ажа берди. Карабаш уйды бозу эмип койгон болор деп, ичинде санааркап келетти. Је Карабайла кожо көп балык тутканы кунукчылду санааларды јаба базып, оны сўўндирип ле оморкодып турды.

Удабай деремне көрўнип келди. Калганчы тӧңгӧ чыгала, Карабай токтоп, торбычканы јерге тўжўрер керек деген јакылтаны бererде ле, Карабаштың јўреги кӧдўрилип, сўўнчилў согула берди. Карабай торбычканың тўбинең тудала, балыктарды так ӧлӧңниң ўстўне кӧдўрезин тӧгўп ийди. Ол балыктарды колыла булгап, ӧлӧңгӧ јабыланып отурып алды. Карабаш анайда ок Карабайга одоштой отура тўшти. Карабай эки балыкты колына алала, олорды теңдештирип, кӧзин сыкыйтып ийди. Балыктарды теңдештиреле, эки башка таштабай, јаңыс аай таштап турганына Карабаш чала

кайкап отурды. Тилин туура тиштенип алала, Карабай балыктарды анайда сүрекей узак ылгады. Учы-учында оок үч кортымаштар артып каларда, Карабай балыктарды катап ылгады. Карабаш чыдажып болбой, Карабайдың мынайда ылгаганына чала серенип баштады. Карабай катап ла артып калган үч кортымашты алала, Карабаштың алдына мач этире таштап берди. Карабаштың чачы тургуза ла атырайып чыкты. Ачынганынаң тура јүгүрип келеле, Карабайдың сыраңай ла кулагына кыйгырды:

— Сен канайып туруң уул, Карабай?! Мен сенле түжүне ле кожо јүрдим, бу Токмайдың јыдыган таарында толтыра балыкты тажып, кызыл күн ашканча јүрдим! Бис балыкты тең үлежер учурлу!

— А сен балык тутпкан эмезиң, хо, хо, хо! — деп, Карабай күрсүлдеде каткырып, көк өлөңгө чалкойто јада берди. Карабаш ачу-коронын бадырып болбой, јолдың кырында јаткан ташты алган бойынча туруп клеэткен Карабайдың төжине туда берди. Карабай каткызына карылып, јолдың алтыгы јаны јаар аңтарыла берди. Карабаш эски кеден чамчазының эдегин чүрче ле јайа тудала, Карабайдың алдында јаткан балыктарды эдеги јаар эже берди. Кабырудаң јанып брааткан уйлар Карабаштаң үркүгилеп, оны ајыктап турдылар.

Кенетийин Карабаштың сыраңай ла кийин јанында камчы тарсылдап, оның ай кулагын тундурып ийди. Карабаш кайа көргөлөктө, ол ок тарсылдаган кемниң де камчызы оның арказына келип тийди. Кызый берген арказының ачузына чыдашпай, Карабаш эдегине эжип алган балыктарын төгүп, коштой турган аралга кире конды. Јолдың алтыгы кырында чалкойто јаткан Карабайга ол камчы база тийди. Карабай камчыдаң јаңы ла оңдонып, өрө турган бойынча нени де оңдобой, айры-тейри кыйгырып, агын сууны кечире јүгүрди. Карабай аайы-бажы јок коркыганынаң чек ле токтодынып болбой, кайага чыга берди. Уулдарды эки башка тоскурып ийеле, улустың алдынаң уйларын кабырып турган, улус аракыдаганда јаантайын согуш сүүйтен, аракычы Салаты өбөгөн адынаң меңдебей түжеле, Карабаштың ла Карабайдың үлежип албай турган балыгын ончозын арчымагына терип алды. Кайаның үстүн-

де турган Карабайды ол камчызыла база бир катап кезеделе, адына анайда ок меңдебей минип, тарай берген уйларын јуунадарга төңди одыра араай јорто берди.

Салаты көрүнбей барарда, Карабаш састың ортозында турган койу аралдаң чыга коноло, Салатыга катап туштай берединең јалтанып, арканы керий, айылы јаар санаа јок јүгүре берди. Карабай өзөккө түшпей, эчки чилеп, туунын тажын кырлап, база айылын көстөп келеткен...

Айылына једип келерде, јеерен уй эжикте турды. Ол Карабашка саң башка, кунукчылду көстөриле јобош көрүп ийди.

Экинчи бажалык

1

Јаан изү айдың баштапкы күндери деремненің балдарына көп јакшынак сыйлар экелди: айылдың сыраңай ла төринең ала арканың түбине јетире өскөн кызылгат, уй јиилек, јер јиилек ле казылган быжа берди. Түрген сууны јакалай өскөн јодро, бороңот ло тожыла бышкылап, теретен балдарды сакып турдылар. Бу өйдө бригадада буул тартып турган балдар иштең туйкайын качкылап, арканың түбине кере түжине ле јылыйгылап калар болды. Колхоздың бригадири Байдыл деп јиит уул канча балдарды арканың түбиле сүрүжип, калтар адын јыга чаап брааткан. Балдар анайып бир-эки күн күүндери јеткенче ле јүргүлеп алала, ойто буул тартарга бригада јаар келип турар болгон.

Карабашка ла Койлого јаан изү ай бир јаан солун экелген — онызы олордың кабырып турган уурчы чочколорын этке айдай бергени болгон. Эмди олордың колында јаңыс ла бозулар артып калган. Карабаштың ла Койлоның ижи эки катап јеңиле бергенинең улам, эмди олорго иштеерге де, ойноорго до өй једип турды. Качан чочколорды этке аларга комиссия једип келерде, Карабаш ла Койло не аайлу сүүңгилеген эди! Комиссияның улузы чочколорды көрөлө, Карабаштың энезине: «Уулчактараардың кабырган чочколоры семис, эди баштапкы сортло барар...» — деп айдышкан. «Күндүлү

грамота» ийзин деп, аймак јаар бичик те бичигендер. Карабаш ла Койло ол күн јердиң үстүнде эң ле ырысту улус болгон! Колхозтың бухгалтери, јуудаң бу јуукта ла јанган фронтовик уул, Карабашка бичиктер сыйлап берген. Эмди Карабаш ол бичиктерди эңирде айылдың одының јарыгына, түште бозулар кабырып јүргенде, обооның төзинде эмезе төңөштиң үстүне чыгып алала, кычырып отурар болды. Карабаш, деремнениң өскө уулчактары чылап ок, коштой деремнеде ачылган орто школго үренерге канайып та албаданып турза, је оның үренер аргазы јок болгон. Кышкыда кийер кийими јок учун, ол төрт класстың кийининде, айылында отурып калган. Ого үзеери, энези уулдарын бойына јакшынак болушчылар эдип алала, качан карый берзе, олордың беленине отурарга бек шүүнип алган. Уулчактары ончозы бичикчи болуп алала, иштеерге өскө јерге јүргүлей берзе, карган энезин кем азырайтан? Бичикле иштейтени кату иш дейтен. Јастыра эделе, јаман јерге де киргилей берер. Јок, айрууш тудунып, амыр ла иштеп, албаты-јонго шооттырбай јүргүлезин... Оның учун энези Карабаштың балкаштаң јүзүн-јүүр немелер јазап турганын ла бичикти сүүгенин ичинде тың јаратпай турган. Энези уулдарын эмдештең ле ала кату ишке тасказын, иштеңкей, чыйрак болзын деп, олорды тың јажыркатпай, олор баштактанганда эмезе ижин кичеебей, ойноп јүре бергенде, олорды сабап та туратан. «Килезе, килинчек болор»—деп, энези јаантайын бойына айдатан. Јаңыс ла Карабаштың энези анайда сананып турган эмес, деремнениң көп саба үй улустары анайда шүүнгилеп турган. Карабаштың энези, Кожоңчы, бичик билбес те болзо, је сүрекей иштеңкей, кату санаалу үй кижи болгон. Оның учун ол он үч јашту Карабашка ла он јашту Койлого кичинек те јай бербей, уулчактарын кату тудуп турган. Уулчактардың энези кату кылык-јаңду да болзо, је кышкы узун түндерде кандый бир кайчының кайын, комус согуп билер улустың ойынын сүрекей јилбиркеп угатан. Уулчактарына кичинекте таадазынаң эмезе јааназынаң уккан кандый бир озогы-озогы чөрчөктөрин де куучындап туратан. Је оның ончо чөрчөктөриниң учы сок јаңыс шүүлтеле божойтон болгон. Кажы ла чөрчөктиң учын энези мынайда божодотон:

— Бот, јаштаң ала мал азырап, иш кичееген, оның учун оның јўрўми де андый јакшы болгон...

Карабаш ла Койло тактага коштой јаткылап алала, уйуктап болгылабай, база ла бир чөрчөк куучындап берзин деп јайнагылаганда, энези олорго кату ўниле, адылып тургандый, айдатан:

— Болор, эртен эрте турала, фермага одын кезип барарааp... Соодожотон өй јок. Бирўгер печкениң ўстўне конзын, оноң башка слер уйуктабайтан эмтиригер... Койло, сен печкеге чыгарың ба, јок по, арык көрмөс?

Койло каранғуйда аайланып болбой, тактага эмезе тала печкеге согулып, печкениң ўсти јаар араайын шылырап чыга беретен. Энези печкениң јанында тактада уйуктап болбой, јуу качан токтоорын, колхозто эдетен ончо иштерди, азыраган бозулары керегинде узак-узак сананып, уйуктап јаткан кижи болуп, уйкузы јок уулчактарды мекелеп туратан... Койло база уйуктап калган кижи болуп, аспак агаштаң бойына јакшы чана эдип алала, јаан уулдар чылап, анчыларга эликтер агырткан кижи деп, сананып јадатан. Карабаштың санаазы торт башка немелер керегинде болотон. Ол көзнөктиң алдында јалбак тактага чалкойто јадып алала, каранғуй көзнөктөң тегериде јылдыстарды, сууның ол јанында карарып турган койу арканы, ыраакта таңдакталып көрўнген боочыларды ајыктап, эрикчилдў санаалар сананып јадатан. Ого ненинг учун эрикчил болгонын ол бойы да јакшы билбес. Је јайылып барган көпөгөш јалаңдарды, кышкы ээн орой јолды эмезе суунын ол јанында карарган тымык арканы көрзө лө, оның јўреги ненинг де учун тату сыстай беретен. Чокум, јарт санаалар оның бажына кирбейтен учун, ол јўрегине ле јараган немелер керегинде сананып јадатан...

* * *

Карабаш бўгўн андый ок санааларына бастыртып, көзнөктиң алдында ол ок карагай тактада јатты. Јайгы кўн өксөп тө келгенин сеспей, јаңы ла кычырып божоткон бичигин төжине салып алала, кедери, јалбакта чап-чаңкыр тегериге удура бўрлерин јайкап турган јоон кайыңдардың баштарын көзнөктөң ајыктап јатты. Карабаш ўч кўн оорып јаткан, бўгўн оорузы јазылган

да болзо, је энези оны ишке божотпогон. Оору Карабашты одус јымыртка учун өлөң эмиле эмдеп турган, тилгерек Найтак деп эмеген: «Кайнаткан сүт ичединг бе?» — деп оног сураганын да укпай, Карабаш бойынын санааларын сананып јатты.

Найтак эмеген эртен тура Карабашка өлөңин ичирип салала, деремнеде не болуп јатканын угарга, бу ла јуукта уккан солундарын улуска куучындап берерге күн өксөгөнчө јүрген, эмди Карабаш ого ачынып јаткан болор бо деп, ого кайнаткан сүтти албадап турды. Карабаш ичпесте, Найтак эдер немезин таппай турала, айтты:

— Такпайчы тас башту бала таап алган эмтир...

Је Карабаш унчукпады.

Эжиктең кем де кирип келеле, Найтактың кулагына нени де түрген шымыранып, учында тыйт этире каткырала, эжиктең чыга конды. Удабай ла туруп экинчизи келди. Найтак оның сөстөрин тынгдап, эки колыла согунып, јанғыс ла: «ба-таа, не болды не?» — деп, айдынып турды. Карабаштың кулагына калганчы ла сөстөр јапјарт угулды:

— Момонның Пайсканы каактап турган дежет. Ти!..

Карабаш кайра көргөлөктө, онызы да чыга конды. Найтак эмеген токунап болбой барды. Бөрүтин кийип алала, коштой айылдар јаар јайбаңдада берди. Карабаш Пайскан керегинде угала, маказырай берди. «Ол керек ого — деп сананып јатты. — Эмди бөкө акалу кижи болуп мактанбазың. Чоокыр куштың јымыртказын уурдабазың». Карабаш өрө тура јүгүрген бойынча Найтактың албадап турган сүдин ончозын ичип алды.

Кенетийин деремненің оромынаң чокол Пайсканның ачу-корон кыйгызы чөйиле берди. Карабаш тургуза ла көзнөк јаар болды. Чокол Пайскан шалмарын тизезине јетире түжүрип алала, тужап койгон ат чылап, базып болбой, ачу-корон комудап, деремнени өрө клеетти. Пайсканның кийининең энези, эки эјези, аказы, јеңгези ле оног до өскө төрөөндөри чубажып калган клееттилер. Олорды ээчий дезе деремненің бар-јок балдары јүктенижип, јединижип алган келип јаттылар. Пайскан бажын чала кыйа тудуп алала, базып болбой, бар-јок күчиле багырып, айдатан сөстөрин чоколынаң улам айдып болбой, јанғыс ла мынайда кыйгырып клеетти:

— Јо-о, јо-о, ачузы-ын, ачузын! Бу-бу, бу мынын

шыралузы-ын, шыралузын! Бу мынайып шыралаганча, бууга салынып ӧлзӧ то-орт, торт!

— Бу мынайып калактаганча нени јуткан учкан болотон бу?! — деп, кайнап турган эски чӧйгӧн чилеп, Момон шуулап баратты.

— Јо-јо-о!.. Јодро ло јиген эдим, бороҥот ло јиген эдим!., — деп, чокол Пайскан калактап, јолдыҥ ичиле кыйа-тейе клеетти.

Ончозы чокол Пайсканды ээчиде калактажып-сыктажып, айылдарына да кирбей, деремнени кӧндӱре ӧдӧлӧ, боомды ажа бердилер. Јарым частыҥ бажында ыйлажып-сыктажып, боомды ойто ашкылап келеле, ончозы Момон эштиҥ айылына кирдилер. Момон эмегенниҥ артkан балдары деремнеле јӱгӱргилеп, улустаҥ арчын сурагылап турды. Пайсканныҥ аказы Тым төрӧӧндӧринеҥ тӧлӱге бир чертперт аракы сурап алала, Саламчы ӧбӧгӧнди јарын ӧртӧдӧргӧ кычырып экелди. Пайсканныҥ калагына чыдашкылап болбой, таай эјези ле јеҥези оны колтуктагылап алала, суу јаар апардылар. Шалмарын јаратка чечеле, чокол Пайсканды сууныҥ ичине отургузып койдылар. Тым бригадирдеҥ ат сурап алала, боочы ажыра эмчиге маҥтатты.

Тӱш кыйа берерде, алдырткан улустар ончозы једип келди. Саламчы ӧбӧгӧн бойыла кожо экелген койдыҥ јарынын койынынаҥ суурала, отко ӧртӧп салды. Улаачы тере баштыгынаҥ бабыларын тере тонныҥ ӱстӱне тӧгӧлӧ, белгелей берди. Момонныҥ эјези Калбайчы эмеген тӧлӱге алган ол ок четпертте аракыны куулы чӧйгӧнгӧ јылыдып, чӧӧчӧйди алдыртуга келген улуска тарый-тарый салып турды.

Карабаш шакпыражып турган улустыҥ колы-будына согулып, јарын ӧртӧп отурган Саламчы ӧбӧгӧн нени айткай не деп, чыдашпай сакып турды. Сууда отурган Пайсканныҥ чӧйӧ кыйгырган кыйгызы ончо ло улустыҥ ач ӧзӧгине ӧдӱп, ай кулактарына амыр бербей турды. Јарын кӱйе берерде, Саламчы ӧбӧгӧн јарынды соодып алала, канайда кӱйгенин тышкары, јарыкка көрӧргӧ чыкты. Айылда толо улус ончозы кӱркӱрежип, Саламчы ӧбӧгӧнди ээчий чыктылар. Саламчы куулы бооколду каҥазын туура тиштенип ийеле, көстӧрин сыкыйтып, јарынды кӱнге удура тудуп, ајыктай берди. Онын сӧзин сакып, ончозы тыныш алынбай турдылар.

— Je, бу уул — деп, Саламчы өбөгөн сагалын сарбаңдадып, бажын кекип, тиштери өткүре чыкырып ийеле, айтты. — Бу уул каштак ла неме јиген...

Оноң сууда калактап отурган Пайсканга көзиниң кырыла кылчайып көрөлө, айтты:

— Ай јаңырганча уулаарды суйук курсакла азыраар...

Саламчы өбөгөн оноң ары нени айдып турганын Карабаш јетире укпады. Нениң учун дезе ого Пайскан ачу боло берди. Карабаш јараттаң түжеле, сууга кирип, онтоп отурган Пайсканга айтты:

— Эмди качан да, өштөшпөй, нөкөрлөжөөк јў бе... — оноң бир эмеш унчукпай турала, айтты: — Чоокыр кушты кече тейлеген теең салган...

2

Бир неделе өтти. Карабаш, Пайскан, Койло нөкөрлөжип алала, бозулар кабырган айас кызылпаттан, кузуктагылап јўрдилер. Карабаш Пайсканга ла Койлого кычырган бичиктерин куучындап, экилезине чалгының сынығынаң бычактар јазап берди. Колјаалары јўктенгилеп, бычактарын тагынгылап алала, олор кере ле түжўне аркада ойноп, састагы аралда саңыскандардың уйаларын чачкылап тургандар. Карабаш бойының кычырган бичиги аайынча Пайсканды ла Койлоны эрјажына најылажаар деп чертендирип турды. Пайскан ла Койло јоон чет агаштың төзинде тизеленип алала, кыңырак бычактарының мизин окшогылап, «најылыктың черттў сөзин бузуп салзам, бу бычак мениң јўрегиме кадалзын» деп чертенгиледи. Карабаш олордың черт сөзин угала, чет агаштың терезин бычакла јандай чаап, четке бойының каныла бичип салды. Пайскан ла Койло колдорынаң кан чыгарып, колдорын база салып койды. Карабаш бычагын өрө көдўрип, көдўриңилў ўниле чертенип айтты:

— Төмөниги айылдардың уулдары бистиң, өрөги уулдарга тийишсе эмезе биске шок эткилезе, олордоң өчти аларым! — Оноң кыңырак бычагын база катап окшоп ийди.

— Өчин аларыс! — деп, Пайскан ла Койло јаңыс ўнле айдыштылар.

Чертешкен кийининде, ончолоры колјаадаң таңма аттылар. Оноң кышка белетенип турган көрүктерди сүрүжип, олордоң качып, агашка чыга берген арказы јолду аңычактарды колјаала аткылап турдылар. Будакта отурган көрүкке ончозынаң озо Карабаш тийдире атты. Бажында кадулу саадак көрүктиң арказына кадала берерде, көрүк чыйкылдап, четтиң төзине келип түшти. Карабаш оморкоп, көрүкти өрө бийик көдүреле, шаңкылдада үрүп турган Баатырга таштап берди.

Күн түштең кыйып, кырларга јабызай берерде, уулчактар аштаганын јаңы ла сезиндилер. Олор бозуларды токунадып салала, ажанып аларга деремне јаар бардылар. Пайскан Карабашка ла Койлого кече Барамаштың эки көнөк балык тутканын куучындап, Карабашты каран куйбуртып клеетти:

— Эртен Суу Ашканга јетире Анчы, Барамаш, Пейтке балыктап ба-барар... Энем божотсо, мен акымла кожо база барарым! А сен барарың ба?

— Та... — Карабаш алаңзып турды. — Энем, байла, божотпос болор...

— Барамашка макалу — деп, Пайскан айтты. — Барамаш чакту-у, айылда улустары оноң коркыгылап јат. Барамаш ке-кемнең де камааанду эмес... Балыктап бararга сананза, балыктап барар, кузуктап бararга сананза, кузуктап барар...

— Јааназы ого чыдабай турган ба? — деп, Карабаш Барамаштың энези јок болгонын јаңы ла билип сурады.

— Сөс укпай турган учун, јааназы оны азырабай јат — деп, Пайскан оноң ары айтты. — Озой аказының сөзин база укпай јат. Башкүн ончозы Барамаштың учун керишкилейле, эмди ончозы алдынаң ажангылап јат. «Кем иштебес — ол јибес» — деп, Озой айткан. Барамаш эмди ја-јаңыс ла балыкла азыранып јат...

Сууның ол јанында өлөң обоолоп јаткан улустардың одузына барала, олор эттү көчө ичкиледи. Групповод болуп турган Пороско деп келин уулчактарды көкүтти:

— Эртен келип, буул тартыгар. Јаантайын этгү көчө ичип тураараар!

Ончолоры јөпсинип ийдилер. Је Карабашка ла Койлого андый ырыс келишпес болгон. Олордың ижи сүрекей көп.

Алты күннің бажында колхоз улуска јаңы алган мөт үледи. Эмегендер, балдар эртен тура ончозы айаккөнөгин каңырадып, балдарын учарга јаңы ла үредип турган таандар ошкош, чуркуражып, амбарлардың эжигин туй алып ийдилер. Кладовщик кыстардың да табыжы јаан болды. Олор јалтыражып турган шадыралардаң чаңкыр өңдү мөтти чөйилте сускулап, бескеге кемјигилеп турды. Балдар чыдажып болбой, јаңы ла алган айакта эмезе көнөктө мөдине сабарларын булгай согуп ийеле, тургуза ла оозы јаар апаргылайт. Мөт аларга сакып турган эмегендер арбанып турдылар:

— Ол тегин де ас мөдиңди айылыңа јеткенче божодып салатан эмтириң!

Карабаш ла Койло бозуларын одорго јаңы чыгарып, мөт үлежип, чуркуражып турган улусты кажаттың эдегинең ајыктап отурдылар. Колхозтың мөт үлейтенин олор кече де угуп салган болзо, је энези олорды мөткө ийерге бүдүнбей, ак калайлу мисканы тудунып алала, амбарлар јаар бойы барды. Карабаш ла Койло бүгүн мөт јибезин база да јакшы билип отургандар. Нениң учун дезе, энези трудкүнге алатан алты килограмм мөдин садала, уулдарга шалмар эдетен бөс садып аларга турган.

Койло төмөн мөт үлежип јаткан улусты узак ајыктап отурала, оноң кунукчылду үниле айтты:

— Э-эх, пасечник Јоргойдың уулы болгон болзом, мен мөттөң өскө нени де јибес эдим!..

— Э! Мөтти көп јизең, золотухала оорыырың!.. — деп, Карабаш күүн-күч јок айтты. Оноң кошты:

— Төмөн Шевелев деп орустың уулы көп мөт јийле, не аайлу оорыды. Энези оны аймактың больницазына апарарда, оның кородоп айткан сөстөрин уккан болзоң, анайда айтпас эдиң...

Кечүниң бери јанында Пайскан көрүнип келди. Ол мөттү айагын төжине јаба тудунып алала, айагына сабарын үзүги ле јок сугуп клеетти.

— Момонның трудазы канайып ас болгон болотон? — деп, Койло өлөңгө кыйын јадып ийеле, өзөкти өрө брааткан Пайсканның айагын ајыктап унчукты. — Ачүренин баштап алала, көңкөрө јыгылганча ла иштейт

не бу! Қанайып бир ле айак мөткө чыдаган кижи болотон?

— Полеводстводо иштеген улустың трудкўни ас ине... — Қарабаш анайда ок кўўн-кўч јок айдала, торт эригип, төмөн, амбарлар јаар көрди.

Энези амбарлардаң ойто клеетткенин Қарабаш ла Қойло тургуза ла көрўп ийдилер. Мисканы көргөн бойынча экилези токунап болбой бардылар. Бозуларды эмдиге јетире јажаңга айдабай, кажаттың эдегинде јаткан уулдарын көрөлө, энези тургуза ла суу кечире арбана берди:

— Бозуларды јажаңга айдабай, Бујубай чылап, кыйын не јадыгар?.. Бујубай анайда ок улустың уйын кабырбай, узун јайыла кыйын јаткан-јаткан, учында кыймазынаң оорыган эди. Бу мениң уулдарымның кылыгы башка дейдим, улустар, башка!

Анайда арбанып, энези өзөкти өрө, айылы јаар јўре берди. Қарабаш ла Қойло араай өрө тургулап алала, кажат сайын таркай берген бозуларды јуунадып, төңниң бажында турган чадыр айылдың эжигинде Барамаш Қыстан эјезиле канайда керижип турганын тыңдап турдылар. Суунық ол јанында, төңниң ўстўнде турган айылдардың ортозында Пейткениң каткызы угулып турды.

Қарабаш Пейткени суу кечире ајыктай берди. Бозулар айдап јўрген Қарабашты Пейтке де көрўп ийди. Ол тургуза ла айылы јаар кире конгон бойынча ойто буденовка ла шинелин кийгенче чыкты. Ол меңдебей, чадыр айылды орой базала, айылдың кийининде чалканчактарды кууп, төңниң чике ле бажына чыгып келеле, төжине јудруктанып кыйгырды:

— Э-эй! Аднайдың уулы Адыбай болгон, Адыбайдың уулы мен, Пейтке-е!.. — Анайда беш-алты катап кыйгырала, оноң меңдебей бурылып, айылы јаар база берди. Пейткениң кыйгызына коштой кыр узак јаңыланып калды. Карабаш Пейткениң кыйгырган бу сөстөрин коркушту кайкап укты. Јаңыс ла Қарабаш эмес, је деремненің өскө дө балдары кайкап уктылар. Олор эмдиге ле төңниң бажынаң көстөрин албай, оосторын ачып алган; кемизи айылдың эжигинде, кемизи чеденниң ўстўнде отурдылар. Је Пейтке төңниң ўстўнде јок болгон.

Деремнеде базғ. солун неме угулбаста, Қарабаш Қойлоло кожо бозуларын арка јаар айдай бердилер.

Је олорго бүүн бозулар кабырарга нениң де учун кунукчыл болгон. Күн бийиктеп келерде, бозулары куйруктарын көдүрип ийеле, сайгактып, арал сайын маңтажа бердилер. Қойло ыйлап, озо баштап бозуларды ээчий јүгүрип турала, оноң арып, јерге јада берди. Қарабаш Қойлоны токунадарга, мынайда айтты:

— Је сен не ыйлап туруң? Олор изүде кайдаар барар деп туруң? Ыйлаба, мен сеге кийик адарының мөди керегинде куучындап берейин... Ук.

Қарабаш јерге чалкойто јадып алала, теңгериниң түбиле түндүк јаар араай јылыжып брааткан ак булуттарды ајыктап, Қойлого кийик адару көңдөй тыттың ичине мөдин канайда јуунатканын, ол адару мөттөп јүрерде, оны бир уулчак көрүп ийеле, ол адаруны ээчий канайда истежип барганын, оноң уулчак көңдөй тытта мөтти таап алала, оны үч күнге чыгара канайда јигенин узак куучындап јатты...

Чөрчөк божой берерде, Қойло јерден бажын көдүрип келеле, сурады:

— Акы, а ол уулчак оноң золотухала оорыды ба?

Қарабаш эмеш ажа бергенин сезинип, куучынын тургуза ла түзедип ийди:

— Јо-ок, ол мөтти бир ле күн јиген. Арткан беш көнөк мөтти айылына экелерде, энези ол мөтти садала, уулына штан эдетен бөс, школго баратан сумка, сатин чамча ла оноң до өскө кө-өп немелер алган...

— Андый тытты бис экү таап алатан болзоос...—деп, Қойло чөйө айдала, салкынга араай шуулай берген арка јаар көрүп јатты. Оноң Қарабашка торт өскө сурак берди:

— Акы, томуртканың уйазынаң алтын толотко тапкан кижи ончо ло куштардың тилин билер дежетен, онызы чын ба?..

— Чын... — деп Қарабаш каруузын берди. — Андый улустар барын мен бойым уккам... Оны јаңыс ла бир де кижи баспаган койу-койу арканың түбинең бедреер керек.

Уулчактар кажызы ла бойының санааларын сананып, анайда узак јаттылар. Учында Қарабаш айтты:

— Қойло, мөт јиир күүниң бар ба?.. Мен эмди

ле айылыма jүгүрип барала, эмеш мөт уурдап экелзем, jиириң бе?..

Қойло эмеш сананала, айтты:

— А мөт шалмардың бөзине jетпезе, не болор?

— Хе, энем биске узун шалмар аларга турганын сен билбезиң бе? Биске узун шалмар не керек? Эмеш қыска болзо, карын jакшы. Узун шалмар тегине ле балкашка уймалар дейтен...

Қойло кичинек те алаңзыбай айтты:

— Қыска штанду jүрерге турган болзоң, je, барып экел...

* * *

Қарабаш өрө турала, суунын ол jанына чүрче ле кечип, койу аралдың ортозыла барган орук jолго кирип алала, айылы jаар jүгүре берди. Бурулчыкты орой соголо, бир ле канча өйдиң бажында алты толукту агаш айылдың эжигинде болды. Қарабаш айылга кирип келеле, карангуйга аайланып болбой, токтой түшти. Очокто от когуп калган, энези үйде jок эмтир.

Қарабаш тургуза ла айак-казандар jаар болды. Ак калайлу мискада мөтти бедреп, айак-казанды ончозын карады, айылдың ичин ончозын тибирди, керек дезе jаңыртыктың алдын да, чапчактардың түбин де карады. Je мөттиң сурузы jок болгон. Қарабаш эмеш амыранып алала, катап ла казан-айактардаң бедреп баштады. Je ак калайлу миска кайда да jок эмтир. Қаны изип, Қарабаш каптарды тинтиди. Je озогы тере каптарда бөстиң өндөринең ле эски өдүктердиң баштарынаң өскө бир де неме jок болды. Көрүлбеген неме — jаңыс ла jааназынаң энчиге калган jаан кара кайырчак артты. Ол кайырчак jаңыртыктың үстүнде канча jыл турганын айыл ичинде улустаң кем де билбес болгон. Jааназы тирүде ол кайырчакты кандый улустаң алганын, оны jааназы канайда чеберлеп jүргенин, кижиге качарда, jаңы кирген айылына ол ок кайырчакты канча кижи экелгенин jаантайын куучындап та туратан болзо, je Қарабаш оны качан да jилбиркеп укпайтан болгон. Қара кайырчактың какпагы коркушту уур болгонынаң улам, Қарабаш оны Қойлоло кожо өмөлөжип ачатан...

Қарабаш бир эмеш шүүнип турала, jаңыртыктың

ўстўнде теңкейип калган кара кайырчактың јанына јууктап келди. Ол јаңыртыктың кырына јылаңаш буттарыла тебинип ийеле, кайырчактың какпагын бар-јок кўчиле өрө көдўрип ийди. Кенетийин Карабаштың буттары тырлажып, көстөри ойноп берди. Толтыра ла мөттў, ак калайлу миска кайырчактың тўбинде турды!

Какпактың уурын да сеспей, Карабаш тургуза ла оң колын јайымдап ийеле, кирлў ус сабарын мөткө јууктадып келди... Је уур какпакты оның сол колы тудуп чыдашпады. Јааназының кайырчагының јарым пуд какпагы Карабашты каборголой былча базып аларда, буттары јаңыртыктаң тайкылып, кейге сыраңдажа бердилер. Кайырчактың какпагын кайра чачарга Карабаш узак турушты, је буттарыла тебинер јер јок болгон. Ол калганчы кўчин јуунадала, какпакты көдўрип ле келерде, айылдың эжигинде кижиниң табыжы угулды. Карабаш табыш чыгарбаска, буттарын ойто ло салактадып, колдорының сабарларыла кайырчактың тубине тайанып, тымый берди...

Эжиктең кирип келген кижи айылдың эпши јанына базала, чегендў чапчакты тарый-тарый быжып ийеле, сўтти оноор кўлўреде уруп ийди. Оноң айак-казандарды калырадып, кол сокыга та нени де кўчўлдеде сого берди.

Карабаштың ачык карды кайырчактың кырына коркушту ачып, арай ла ўзўлбей браткандый билдирди. Сол будының јодозы качашкан чылап айдары јок кычып турды. Тумчугының ўстўле, јаагыла јөргөмөш мантап, оны арай ла кыйгыртпай калды. Је Карабаш кычып турган јодозын оң будының сабарларыла араай тырмап алала, кардының ачузына чыдажып, бир де табыш чыгарбаска, албаданып турды.

— Акыр, отто теертпегим кўйе берген болгой, калак! — деп энези унчугала, оттың айагына отурып јатканын Карабаш кайырчактың ичинеп угуп ийди. Энези отту турундарды кайра таштап ийеле, оноң ойто туруп унчукты:

— Акыр, бу мениң көмгўжим кайда баады, улустар?..

Бу ла өйдө саң башка табыш угулды. Энези кенетийин јаман ўниле кыйгырып ийеле, оттың турундарына бўдўрилип, айылдың эжигинеп санаа јок чыгара јўгўре бергенин Карабаш угуп ийди.

Карабаш какпакла катап ла согужа берди. Је эмди оның озогы күчи јок болгон. Қайырчактың какпагы кардын торт ло үзе кезип браатты. «Не болзо, ол болзын» деп сананала, күчи чыгып калган буттарын ойто ло салактадып ийди.

Энези оңдонып алала, айылдың эжигинең коштой јаткан Содоной эмегенге чеден ажыра саң башка үнile кыйгырып турды:

— О-ой, Бороттың энези, слер јаан кижи бери чүрче ле келзеер!..

— Не боло берт, не-е тен обың таппай турың? — деп, Содоной эмеген келерге чала јалтанып, айылдың эжигинең бажын чыгарып алала, арбанып турды. — Јуртына јуу түшти бе, не-е тен шуулап турың?..

— А бу бистиң айылда саң-ң башка неме илинип калган туру, Бороттың энези! Је бүтпей турган болзоор, келип көрзөөр, өрөкөн!..

— Қандый неме илинип калган туру?..

— Је, тен кижиниң түжине де кирбес неме дейдим!

— Нени көрүп ийдиң, кудай дезең база! Нени көрүп ийдиң? — Бороттың энези арбанып, јолды кечире базала, Қожоңчының айылына јууктай базып келди.

Эжикти экилези кайра ачала, үйге киргилебей, бир канча шаашкылап, оноң корко-корко кирип келдилер.

— А бу буунып койгон кижи бе, айса канайып калган? — деп, Бороттың энези трахомду көзин јалбак бөс курының учыла арлайла, отты орой басты. Карабаштың энези керектиң аайын јаңы ла оңдоп, кенетийин үнин бийиктедип, Бороттың энезине айтты:

— А-а, бу мениң мөдимди урдаарга јүреле, кайырчактың какпагына чаптырып койгон кижи туру ине!

— А калак ла де! Бу кем, улустар? — деп Бороттың энези Карабаштың салактап калган кирлү, тыйрык буттарын ајыктап сурады.

Карабаштың энези чике ле кийининде тегерик јамачылу тере шалмарды бир канча ајыктап турала, оноң алаңзып турган аайлу унчукты:

— Кийининде јамачылу бу ла шалмарды мен кемнең де көргөм, Бороттың энези... Је кемнең көргөм — сагыжыма торт ло кирбей јат...

— А кем болотон бу? — деп, Бороттың энези катап сурады.

— Бу Момонның ла уулдарының бирӱзи! — деп, Карабаштың энези Бороттың энезин бӱдӱмчилей берди.— Бу мындый јамачылу тере штанды Момонның ла уулдарынаң көргөн ошкош эдим...

— А мының арказын не сыйра сокпос! — деп, Бороттың энези табыштанып чыкты. — Чыбыгың алала, јакшы сой!

Карабаштың кабортозын кайырчактаң чыгарбай ла шалмарын будынаң суура тартып алдылар. Чыбык табылбаган та кандый, олор нениң де учун чакыда кургадып салган кату учукты алгылайла, Карабаштың учазына төрт катап туда бердилер. Карабаш тургуза ла аайы-бажы јок багырып ийди.

— Ой, о-ой, Бороттың энези! — деп, кенетийин Карабаштың энези нени де эске алынып кыйгырды. — А бу шалмарды башкӱн мен бойым јамаган эмес бедим?.. Эйе, мен... мен јамагам!

Кайырчактың какпагын эки јанынаң тудала, Карабаштың энези ле Содоной эмеген кайра ачып ийдилер. Карабаш калактап-сыктап јаңыртыктың алдына келип тӱшти.

Карабаштың энези ле Бороттың энези кайкагандарынаң јаңыс ӱнле кыйгырыжып ийдилер. Карабаш јерден турала, качып јӱгӱргелекте, энези оны кулагынаң тудуп алды. Карабаш калактап-сыктап, ачык эжик јаар кылаңдап көрди.

— Сен ол садатан мӧткӧ не кирген, шайтан? — деп, энези арбанала, колындагы кату учугыла Карабаштың јалмажына эки катап тартып ийди. Карабаш шалмарын чала кийип, калактап-сыктап эжиктең чыга конды. Тегин ле јерге сабадып алганына ачурканып, ол бозулар кабыратан јалаң јаар, өзӧкти өрӧ кайра да көрбӧй јӱгӱрди.

Койло Карабаштың келип јатканын ыраактаң көрӧлӧ, чыданыкпай өрӧ туруп келди. Карабаш дезе там ачурканып, сабатканын билдиртпеске албаданып, јӱзин сууга јунуп алала, оноң Койлого токунаалу айтты:

— Кыска шалмар кийерге јарабас дежет. Андый јаң јок дешкилейт... оның учун мӧткӧ тийбедим.

Койло Карабаштың кызарып калган көстӧрин ајарала, торт чӧкӧнип, бозулар јаар баштанала, чӧйӧ сыгырып ийди...

Ургун јааштың кийининде өзөктиң суузы јарадынаң ажынып, табыжы јаанай берди. Күнчыгыш јаар араайын күркүреп, јылып браатқан каранғуй булуттардың јүзиндеги солоңы јүзүн-јүүр өңиле мызылдап, ойноп берди. Айазып клееткен теңеринің учынаң јабызай берген күн сүүнчилү чалып турды. Ак-мал мааражып, мөөрөжип, онҷозы кобылардаң ла јалаңдардаң деремне јаар клееттилер.

Карабаш, Койло, Пейтке ле чокол Пайскан бийик төңниң бажынаң өзөктө күркүреп јаткан суунын табыжын тыңдап отурдылар. Чокол Пайскан кемди де сакып, өрөги айылдар јаар үзүги ле јок ајыктап отурды. Пейтке шинелин чалынду өлөңгө төжөп ийеле, кыйын јадып алала, айтты:

— Је, јуунды ачыгар...

— Јуунды ачсын деп, нөкөр Пейтке шүүлтезин айтты, јуунды ачарга јараар ба, јок по? — деп, Карабаш тизеленип алала, Койло ло чокол Пайсканнаң сурады.

— Список аайынча беш кижи болор керек, је Степан јуунга келбеген, байла, јааназының одынын кезип јаткан болор... Канайдарыс?..

— Ачар, ачар — деп, Пайскан ла Койло айдышты.

— Је, јуунды ачар деген кижи колын көдүрзин!

Пайскан ла Койло колдорын Пейткеден озо көдүрдилер. Пейтке сол колын араай, токунаалу көдүреле, анайда ок араай салып ийди.

— Чын баштаактар ба? — деп, Карабаш Пайскан ла Койлоның той балкашка уймалып калган шалбак јүстерине көрди. Јаратпай турган кижи чыкпады.

— Алаңзыбай ла ачаактар ба?..

Алаңзылу кижи база табылбады. Карабаш штанының кажынаң тетрадьтың уужалып калган лизин чыгарала, чокум, јарт үниле кычырды:

— Бүгүнги јуунда эки сурак туруп јат: баштапкы сурак коомой кылыкту Барамаш, Аңчы ла Јудабай керегинде. Экинчи сурак ат аданары јанынаң. Баштапкы сурак аайынча куучынды нөкөр Пейтке айдар. Нөкөр Пейтке, куучындагар — деп айдала, Карабаш өлөңгө лаптап отурып алды. Пейтке өрө туруп алала, јүзин соодып, бир эмеш сананала, айтты:

— Контра кылыкту Барамаш, Анчы ла Judабай jолдың кырында кажатка jажынгылап алала, күнүң ле өрөги айылдардың уулдарын соккылап jат. Бу jуунда бис оны шүүжеле, өчти канайда алза jакшы болор деп көрөөктөр. Кем нени сананып турганын айдыгар — деп Пейтке айдала, ойто ло кыйын jада берди.

Чокол Пайскан колын кödүрди.

— Je, шүүлтеңди айт, чокол Пайскан.

— М-мен бо-бодозом, Judабайдың айылының üстүне ме-меестең таш тоолодып ийер керек! Би-бир он кирези таш тоолодып ийзе, ja-jакшы болор эди...

— База кемде шүүлте бар? — деп, Карабаш jуун эдерге сүүйтен чотобод Бешпекке өткönип сурады.

— Анчы эштиң бир-эки кужын jыга согуп салар керек — деп, Койло кошты.

— Je, база кемде шүүлте бар?..

— Мен бодозом, Judабай ла Анчы Барамаштың сöзинең ле чыкпай jат. Нениң учун дезе, Барамаш олордоң бökö. Мениң шүүлтемле болзо, ол уулдарга шок этпей, Барамашка шок jетирер керек — деп, Пейтке бир де меңдебей, отурган уулчактардың jүзин ajыктап куучындады. — Барамаштың эjези Абыjык... Абыjыктың маалазында дезе аайы jок көп брюкпелер бар. Мен бодозом, оның брюкпелерин уурдаар керек...

— Ме-мен jöп — деп, чокол Пайскан тургуза ла колын кödүрди.

— А туттурып алзаас, не болор?.. — деп, Койло чала алаңзып айтты. Карабаш бир эмеш сананып турала, оноң арткандарына айтты:

— Нökör Пейтке каргычы, ого кем де тыгынып болбос... Мен бодозом, нökör Пейтке элдең озо контра немелерди каргайла. Абыjыктың брюкпелерин уурдаар учурлу. Je кандый?

Бу сöстöрди угала, Пейтке оморкоп, шинелиниң üстүне кедейе тартыла берди. Чокол Пайскан ла Койло бу сöстöрди база jарадып уктылар.

— Бу шүүлтени jарадып турган болзогор, колыгарды кödүреер! — деп, Карабаш колын öрö кödүрди. Пайскан ла Койло jöптöжип алган чылап, колдорын чүрче ле саң öрö сырайтып ийдилер.

Пейтке колын бойы учун база кödүрди.

— Абыjыктың брюкпезин качан уурдаарыс? — деп,

Койло төңниң алдында jүрген бозуларын көзиниң кырыла ajыктап сурады.

— Бу сурак аайынча каруузын Пейтке айдар — деп, Карабаш jерге ойто ло отурды. Пейтке белин jүктенип ийеле, ары-бери араай телчип айтты:

— Барамаш баштагандар бүгүн ончозы балыктап барган... ойто келгилегелек. Айдарда, Абыjыктың маалазын күн кырга отура ла берзе, уурдаар керек. Je база кемде сурак бар? Өй jетсе ле, онгогор Абыjыктың чедениниң janында болыгар.

Пейтке Койлого кылчайып көрөлө, Карабашка баштанып jакарды:

— Баштапкы суракты алдына черте тургузып сал...

— Экинчи сурак ат аданары janынаң — деп, Карабаш штанының кажынаң чаазынды катап ла чыгарып айтты. — Бу сурак аайынча нөкөр Пейтке мени куучындазын деп айткан. Баштайын ба, а, уулдар?

— Куучында ла! — деп, чокол Пайскан айтты.

— Нөкөр Пейтке бойының jалтанбас кылыгы учун, бастыра деремнеге jарлу каргычы болгон учун, бойына Буденныйдың адын аларга jат — деп, Карабаш чаазынаң кычырды.—Кем канайда сананып туру? Айдыгар, уулдар.

Койло чала алаңзып отурды, je чокол Пайскан мындый шүүлтени сүрекей jаратты. Уулдардың эки jара бөлине бергенин сезеле, Карабаш кол көдүрзин деп сурады.

Койло колын көдүрбеди. Пейтке коркыган бойынча чокол Пайсканла кожо колын көдүрип, Койлоны jеңип алды. Карабаш тургуза ла jарлап ийди.

— Пейткеден туура — бир кол, Пейтке учун — эки кол. Нөкөр Пейтке эмди Буденныйдың адын аданар! Эмди мен Чапаев болорго турум. Кем jөп?..

Койло jөпсинип, тургуза ла эки колын көдүрди. Чокол Пайскан Пейтке jаар тартылып, Карабашты шоодып айтты:

— Ка-кардың тежик, а-а Чапаев болорго jадың!..

Карабаш ачынган бойынча jуунды өткүрерин ундып, чокол Пайсканның бултуйып калган jаагы орто jудрукла туда берди. Чокол Пайскан база jада калбады. Ол тудужып турала, Карабаштың ачык кардын тиштеп ийерде, jуун токтой берди.

Пейтке өрө турала, согужып турган уулчактарды айрып, јуунды оноң ары көндүктирди:

— Карабаш эң ле көп брюкпе экелзе, ол тушта оның сурагын катап көрөрис. Кем јöп? Колдорооpды катап көдүригер!

Койло аказының адаанын алып, колын өчөжип көдүрбеди. Оны тообой турганын көрөлө, Пейтке каныгып, Койлоны будының бажыла тееп ийди. Койло аайы-бажы јок калактап чыгала, Пейткениң колынаң тиштеп ийерде, согуш анаң ары көндүкти. Чокол Пайскан Пейткени көкүдип турды:

— Койлоны к-карга, Пейтке, карга!..

Карабаш Пайсканның күнге карара күйүп калган јиткезине бар-јок күчиле јудрукла сокты, Пейтке нениң де учун Пайсканга болужып, Карабашты кийининең тутты. Согужып турган ийттер чилеп, ончозы бир јерге борчоктоло бердилер. Койло ончозынаң кичинек болгон учун, оны Пейтке керекке де албады. Пейтке ле Пайскан Карабаштың эки јанына селбектенгилеп, јерге јыгып аларга тургандар. Койло Пайсканның кийин јанынаң келеле, будынаң тудуп, оны јерге јыга тартып алды. Карабаш бу кыска өйди тузаланып, јерге јада түшкен бойынча, будының болужыла Пейткени бажынаң ажыра чачып ийди. Шинели јайылып, Пейтке төңди төмөн тоголонды. Пайскан јаңыскан артып калганын көрөлө, төңди одура качып јүгүрди.

Пейтке төңниң алдына түжүре тоголонып түжеле, јердең јаңы ла туруп, шинелин јактап алала, оноң төңниң үстүнде Карабаш ла Койлоны та нениң де учун алтай чөрчөктөрдиң сöстöриле кежири кырлайганча ла каргап турды:

— Тфу-уу!!!. Көзиңди кускун чокызын, кардыңды каргаа чокызын! Тфу-уу!..

Пейтке анайда чилекейин узак чачылтып турала, учында јана берди.

Койло Пейткениң каргыжынаң коркып, Карабашка шымыранды:

— Акы, Пейткениң каргыжы биске јетпес пе? Ой-ой, акы, эмди өлүп каларың! Ы-ы!.. — деп, учында ыйлай берди.

— Коркыба, Койло!.. Пейткениң таңдайында тижи кече түжүп калган — деп, Карабаш Койлоны токуна-

дарга төгүнденди. — Түкүргей ле... Түңгей ле не де болбос... Ол башкүн Пандюшты база каргаган, а Пандюш эмдиге ле тирү...

Чокол Пайскан Пейткеге кожулып алала, сууны јакалай төмөнги айылдар јаар јүре берди. Карабаш бозуларды јуунадып, ферма јаар айдаарга сананды, је колхозтың уйлары саалбаган, бозулар айдаарга арай эрте болды. Карабаштың јудруктадып алган көзи үзүгүл ле јок тартылыжып, тың ачып турды. Койло аксаңдап, јабызап брааткан күн јаар катап-катап көрүп салат. Күн кырларга отура ла берерде, Койло аксаңдап, Абыјык эмегенниң айылы јаар јүгүрди. Карабаш чала кайкап, Койлоны ээчиде ајыктап тура калды. Јаан удабай иштең јаңы ла јанып келген Абыјык эмегенниң шаңкылдууш үни айылдың эжигинде угулды:

— Адыбайдың уулы мында нени ундып койгон?.. Мен ол шайтанга уурдазын деп, мында брюкпе отургускан эдим! Акыр, ол бери келип көрзин. О-ой, Карабай, мен уйды саганчам, ол мааланы каруулда, Адыбайдың уулы келетен дежет! Бас, бас! Ол аланчыкта кыстап койгон, ийт соготон шыйдамды алып ал!..

— Хо, хо, хо! — деп, Карабайдың каткызы угулып турды.

Кызыл эңирде, качан Карабаш ла Койло бозуларын чеденге сугуп, ончозын тоолоп салала, јанарга шыйдынгылап турарда, сууның ол јанында, Абыјыктың маалазында кемдердиң де аайы-бажы јок багырышканы угулды. Ол калак-сыгытты өткүре Абыјык эмегенниң шаңкылдаганы ла Карабайдың карсылдада каткырып турганы угулды.

Бир канча өйдиң бажында Пейткениң каркырап турган тунгак үни угулды;

— Тфу-у!.. Көзиңди кускун чокызын, кардыңды каргаа чокызын, Карабай!

Түжүне аштап калган Карабаш ла Койло айылы јаар сүүнчилү јанып клеттилер...

5

Арканың уур, јажыл шаңкылу кайыңдарын бир эмештең саргартып, күс билдирбезинең јууктап келди. Эмди күрензий берген јаландардың үстүле таандар чур-

куражып, кере ле тўжўне балдарын учарга ўредип турдылар. Туулардың ортозында јылыйып калган кичинек деремненің јадын-јўрўми, тыш јанынаң көргөндө, ол ок бойы, бир де кичинек кубулбаган немедий билдирет. Је онызы андый эмес болгон. Каа-јаа келип турган газеттердең ле фронттоң келип турган письмолордоң бистиң черўлер Берлиннің бойына јууктап келгенин јурттың улузы кычырып, калганчы кўчтерин салып, јууның капшаай токтоорын чыдашпай сакып тургандар. Ончо албатының сагыжы јарык, кодўриңилў болгон. Эки-үч јыл кайра јўрген јўрўмин кем де эске албаска турган. Је андый да болзо, јуулу-чакту өйдің калганчы кўзи эриқчилдў болды. Ыраак түндүктең учуп браткан турналардың кыйгызы кажы ла кижиниң јўрегине ачу-ачу томулып турар болды. Јолдор сайын аркадаң энмектең келген шылырууш сары бўрлер кижиниң бажына көп эриқчилдў санаалар эбелтет...

Карабаш ойногон јаланғдарын ајыктап, чике ле боочының үсти јаар тыйрыйып барган чичкечек јолло меңдебей базып браатты. Арказына јўктенип алган кеден таарының буузы ийиндерин базып та турза, је ол онызын эзебей турды. Теңери айас, кей ару, эбире саргарып браткан аркалар ла јаланғдар сўрекей тымык болгон. Кышка белетенип, саргара берген өлөңниң үренин эмдиге ле јуунадып јўрген көрўктер каа-јаада өткүн чыйкылдап, оның јолын кечире маңтажа бергилейт. Кайда да, арканың терең түбинде, томурткының агаш чокып јатканы јарт угулып турды. Јаланғның кичинек боро чычкандары Карабаштаң чочыгылап, кургак өлөңди шылырадып ийеле, ойто ло тымыгылап калат. Карабаш боочы ажыра јаан орус деремне јаар барып јаткан. Агаш түўсте толтыра мөтти орустарга садып ийеле, орус јердеги магазиннең шалмардың бөзин көрөргө браткан...

Карабаш терлеп, боочыга чыгып келерде, оның јўзине тургуза ла серўўн эзин согуп ийди. Ол бу боочыга качан да чыкпаганынаң улам мындагы јерлерди баштапкы ла катап көрди. Оның алдында күнбадыш јаар, мөңўн чилеп, суркуражып агып јаткан суулар, чаңкыр түдүнле тартылып калган көпөгөш туулар, бойының јаражыла оны кайкадарга тургандый, көрўне берди. Карабаш таныш эмес өзөктөрди, ыраак-ыраак чаңкыр тайга-

ларды ла карарган аркалардың ортозында јажарып јаткан тегерик-тегерик јалаңдарды удаан ајыктап турды. Оның јүреги бирде көдүрилип, бирде јабызап турганы билдирет. Турналар туулардың, јалаңдардың ла өзөктөрдиң үстүле комудалду туркулдажып, түштүк јаар учкулап браатты. Карабаш јүгин белинең түжүреле, солун јерлерди узак ајыктап, амырап отурды. Боочының ары јанында, јаан ак јалаңның чике ле ортозында, орус деремне көрүнет. Деремненің ары јанында јалаңдарда, кобыларда ла јалбаңдарда саргара быжа берген аштар ыраактаң сүрекей јараш көрүнгилейт. Карабаш таарын ойто ло јүктенип алала, орус деремне јаар јүрексиреп, түрген базып ийди.

Ол өскө деремнени, оок балдарды, сагалдары барбак кержактарды коркушту сонуркаганду ајыктап, мөдин алдына тургузып алды. Солун улусты, јаан-јаан јабулу, бийик каалгаларлу тураларды ајыктап, мөди керегинде ундып та салды. Ол онойып сүрекей узак турган. Нениң учун дезе, ол орус тилди билбес болгон, оның јанына өткүлеп турган улус оны мөт садып турган уулчак деп билгилебей де турган. Мөдин јүк ле тал түштиң кийининде сап-сары кабакту, андый ок сары кирбиктү оруска садып ийеле, ойто јанарга меңдеди. «Мөттиң баазы канча? — деп, орус сурааарда, Карабаш ого үч сабарын көргүскен, орус ого нени де айдып, узак турушкан, је Карабаш јаңыс ла үч сабарын көргүзип турарда, учында онызы јерге табышту түкүрип ийеле, мөтти кемјип. акчазын төлөп берген. Ол кирези көп акчаны Карабаш бойының јүрүминде качан да көрбөгөн. Јүс сегизен салковой акчаны Карабаш колына бек тудунып алала, орус уулчактардаң чала јалтанып, олорго тушташпаска, деремнеден өскө јолло чыгып, боочының алдына јеткенче ле јүгүрди. Је оның кийининең кем де сүрүшпесте, ол јаңы ла токунап, алаканының терине ödүп калган акчаларды катап көрди. Акча, чындап та, сүрекей көп эмтир.

Күн јабызай берерде, Карабаш бойының деремнезине јууктап келди. Таныш эмес орус деремнеге барып јүргени ле кемнең де болуш сурабай, јаңыскан садыжып јүргени оның јүрегин көкүдип, оморкодып турды. Оның учун ол деремненің учында, сууның ичинде, ойногылап јаткан балдарды да көрбөй, көндүре ödө берди. Балдар Карабашты көргүлеп ийеле, ойындарын таштап, ончозы

оны ajыктап тура калдылар. Карабаш, солдат чылап, чокум-чокум алтап, деремнеге кирип келди. Айылының эжигине jууктап келерде, та недең де маңзаарып калган энези удура чыкты. Көнөктөрин калырадып, Карабаштаң кандый jүрдиң деп сурабай да, суу экелерге, өзөк jаар jүгүрди.

Энезининг чеген азып jатканын ол билип ийди. Карабаш меңдебей, үйге кирип, таарын суурала, отко көмүп салган картошконы сакый берди. Энези экелген суузын агаш карытка урала, изий берген jыракылу тоскуурдың суузын солып, оноң jаңы ла сурады:

— Je, саттың ба?

— Бар немени садып ийбей база... — деп, Карабаш, керексинбей турган кижи чилеп, энезининг сурагына каруузын күүн-күч jок jандырды.

— Канчага саттың?

Карабаш каруузына унчукпай, акчаны jабыс, тегерик столдың үстүне таштап ийди.

— Ба-тазын! Бу сен аа-jок акча экелген кижи болбойың?..

Энези акчаны тере кулjаа баштыкка сугала, оноң ары айтты:

— Сабашка черүдең jанган, бош санаам чыгып браат. Айылчылар эмди бери келер... Ачыбаган чегеним шыбап, аңканым ашты.

Казанда чеген үзүги ле jок күркүреп турды. Энези какпактың бөгин ача тартала, күчи jеткенче ле үрүп, оноң ойто ло оттогы турундарды ичкерледип турды. Амзуурын таппай, аланчыктарды ончозын шыгалады, чакыга экинчи катап согулды. Учында курына кыстанып алган амзуурын эске алынала, күлге онызын тарый-тарый сугуп, оноң очоктың будына тырс-тырс этире соголо, jыракыга суга салды. Оноң ойто суура тарткан бойынча өлүлеп, эреңистелип турала, бойына бойы эрмектенди:

— Ара тартып ийейин дезем, айылчылар көп, ажырып ийейин дезем, аракызы коомой... Бу ашты канайдатан?..

— Айылчылар клеет, клеет! — деп, кенетийин тышкары балдардың кыйгызы угулды. Карабаштың энези эжиктең бажын чыгарала, араай арбанды:

— Je, бу Момонның кылыгын көрзөөр, улустар! Ол

улусты эмеш орой до экелзе кайдар?.. Јок, јок! Кыртыжым келет. Ол татар эмеенле качан бирде табарыжар болдыс па. Качажып ла келгенисте, кабыжа беретен эдис!..

Оноң ойто ло кире конды. Карабаш Сабашканы көрөргө чыга конды. Өзөкти өрө кара ла бајырт каланы улус кожоңдожып клеетти. Эң ле алдында эки келинге колтуктадып алган эзирик Сабашка клееткен эмтир. Сабашка кара погонду, гимнастерка чамчалу, јодолорын обмоткала јырс ла ороп алган, пилотказын кыйа кийип алган јетти.

Ончолоры күркүрежип, үйге кирдилер. Калбайчы эмеген өбөгөниле оморкоп, тоскуурдың канадына отурып алды. Сабашканы төрдө турган столдың кийинине отургузып салдылар. Эпши јанында, улаада, кандый да эмеендер чөйө кожоңдожо бердилер:

Чапкан өлөң корболу,
Чапкан өлөң корболу...
Чактаң арткан јыргалду,
Чактаң арткан јыргалду.

Јууган өлөң корболу,
Јууган өлөң корболу...
Јуудаң арткан јыргалду,
Јуудаң арткан јыргалду!..

Эки келин элижип-селижип, чөөчөй салгылап турды. Чөөчөйлөрдиң көп сабазы Сабашка јаар барганда, Калбайчы эмеген оморкогонына чыдажып болбой, оттың алтыгы јанына отурып, үстүги јанына отурып, оноң ойто ло тоскуурдың канадына чыга берет. Колхозтың председатели Тырышпак Сабашкала јуу керегинде јардак куучындажып, оноң јарсылдада каткырып, колхозтың ижин куучындады. Карган өбөгөндөр чөөчөйлөрин чөрчөктөбөй ичкилеп алала, кангаларының ыжын јайылтып, јүзүң ле базын немелер керегинде куучындажып отурдылар. Эпши јанында јир ле каткы. Кокур, кожоңноң улус јүүле бергендий, бойлорының үнин де угуп болбой отургылайт. Карабаштың энези уйатка түшпеске бар-јогын салып, бажы айланганча ла отты эбиреде јүгүрип турды.

Сабашка черүде болбогон до болзо, је конденодо ту-

рала, Новосибирсктең јанып келген. Алтай улус оны јуудаң келген кижиге түңгей бодоп, айылы-јуртына кычырып, ажы-тузын салып, күндүлеп турган. Јуудаң келген фронтовиктер та нениң де учун кондепоның уулдарын көргүлебейтенин Карабаш јакшы билетен болгон. «Байла, кондепо чын солдаттардың бойы эмес» — деп, Карабаш сананып туратан. Јуудаң келген улус бүгүн Сабашкала кожо јок болгонын Карабаш тургуза ла көрүп ийген. Оның учун ол тың јилбиркебей де, Сабашканың темир башту американский ботинказын ајыктап, јаңыртыктың үстүнде јатты.

Чокол Пайскан, Барамаш, Қойло кысталыжып, оосторын ачкылап алала, Сабашканың кажы ла сөзин эжиктиң јанынаң тыңдап турдылар. Је табышка не де угулбай турган. Келиндер кокурлажып, Сабашкага чөөчөйлорин ээчий-деечий бергилеп, мынайда айдып турдылар:

— Је уурта, Сабашка! Бис јаантайын ууртап турбай!

— Акыр, Сабашка, бу сен Пороскоңың чөөчөйин уурттайла, менийин уурттабаска турың ба? А не, Пороскоңың чөөчөйи менийинеҥ амтанду ба?

Сабашка јарсылдада каткырып, каруузын анайда ок јандырып отурды. Келиндерле кейлежип, чала ödö бергенде, Қалбайчы эмегени тың-тың јödүлдеп ийеле, арбанып отурды:

— Öйинеҥ ötпö, Сабашка! Қатуның јеринеҥ келеле, калыр эрмек айтпа... Эртен-соңзун бала-барканы баштаарың, балыр сöс айтпа. Токто, токто!

Аракы божогон кийининде, айылчылар төмөн, кычырган айыл јаар, чубаштылар. Келиндер Сабашканы колтуктап алала, јергелей бардылар. Қалбайчы эмеген öбögöниле оморкоп, ончозынаҥ озо јеңгил-јеңгил базып, солун-солун кожоңдорды араай кожоңдоп браатты:

Азырап кой-гоон балам бар,
Айылына јан-гаан эрим бар!

Јаңгарлажып, чуркуражып, Јалакай эмегенниң айылына келдилер. Сабашка эзириги јаанай берерде, оттың айагында күлди буркурада теп, саҥ башка бије бијелеп турды. Қалбайчы эмеген тоскуурдың канадында отурды. Сабашка Пороского, оноҥ до öскö эмеген-

дерге келтей көзиле имдеп, оноң саң башка сөстөр кыйгырат.

— Бу нени кыйгырадың, Сабашка? — деп, Саламчы сурады.

Сабашка оттың айагына талтайа туруп алала, Саламчы өбөгөнгө каруузын мынайда јандырды:

— Э-э... эмец тил, немис тил, өбөөн!...

— А бу не-е деп айтканың, уул? — Саламчы өбөгөн суйук сагалду ээгин чөйип, бут бажына туруп чыкты. — Је, не деп айттың?

Сабашка бир эмеш тентирилип турала, оноң айтты:

— Аш ас, баш тас деп айтканы, өбөөн...

— А бот, көрзөң, кандый? Немец те болзо, нени айдып јат! — калай берген Саламчы өбөгөн торт токунабай барды. — А олордо андый сөс база бар туру не, уул?..

О-ой! Балалайка ойноп ја-ат,
Мениң јүрегим оорып ја-ат,
Мениң ўўрем келип ја-ат,
Меге каппет экел ја-ат!..

Кенетийин балалайканың сокконы ла уйларын саап ийеле, јыргалга јаңы ла келген доярка келиндердиң кожоңы угула берди.

Ой, се-ениң кара чамчанды-ы
Паласкаю каждый де-ень...
Се-ениң кара көзинди-и
Вспаминаю каждый де-ень!..

Сабашка күлдк катап ла буркурада тебе берди. Саламчы өбөгөн бир эмеш салбаңдап турала, оноң тиштери өткүре чыкырып, бијелебей, токтоп калды. Сууның ол јанында јаткан айылдардаң элчиге келген Эмелчи, улус уксын деп, бар-јок күчиле кыйгырып турды:

— Је, улустар, ол јанда јаткан айылдар јаар капшаай баскылагар. О-ой, Пороско! Улусты баштазаң! Бу не-е тен шуулап турун?..

Сабашка чалчыыр эбин таппай, сабарыла күнбадыш јаар уулап алала, тоскуурдың јанында кыйгырып турды:

— Анда, јууның јеринде, танкалар једишпей јат. Танка јок, улус ташла јуулажып јат, а слерлер, күрүмдер, мында аракыдап јадаар!..

— Болор, болор... Саң башка неме айтпа!—деп оттың јанында отурган ўйи, эри политически јанынаң јастыра сöс айдып ийбезин деп, чала јалтанып, арбанды. — Токто, токто!... Көргөн неме ичте ле јыдызын. Токто, токто... Оноң башка, отту турун јиириң!..

Ончолоры кожоңдожып, суунын ол јанына кечерге шыйдына бердилер. Је Сабашканың эзириги јаанай берген, эмеш серизин дежип, ончолоры очокты эбире чуркуражып турдылар. Сабашка оттың јанына јабыланып отурып алала, чилекейин агызып, чачын салактадып алган, чала јарбынган айас мынайда кожоңдоп отурды:

Ак боочының ар јанда
Ак јалаалу бöрким калт.
Аба чöлдиң түбинде
Алган эжим јада калт..

Бу ок öйдö Калбайчы эмегенниң: «Аы-ый!» — деген кыйгызы чöйилди. Күнүркеп чыккан эмегени тоскуурдың канадынаң түже секирген бойынча, отту турунла Сабашканың бажына туда берди. Айылдың ичинде чедиргендер чачылып, албаты-јон түймежип чыгарда, уулчактар улаадаң араай тургулап, кемге де сестиртпей, тышкары чыга кондылар. Айылдың ичинде чалчыган Калбайчы эмегенниң кыйгызы ыраактаң да угулып турды.

Үчинчи бажалык

1

Карабаш айылына јанып келерде, Көйло оттың јанында ажанып отурды. Түжүне бозулар кабырган Көйло бош ло арып калган, эмди уйкузырап, кирип келген Карабашты да ајарбады. Энези очокко суулу көöш тургузып, фермада јаш бозуларын ойто барып көрöргö меңдеп, айтты:

— Бу суу јылыза, будыңды јибидип ал, Көйло. Уйуктап калдың...

Оноң көнöктöрин алала, карануй кире бергенине арбанып, төмөн јүре берди. Карабаш ла Көйло ажангылап алала, конорго, туранын үстүне чыгып алдылар. Энир түрген койылып, теңериде јылдыстар öчөмик сур-

куражa бердилер. Олордың туразынаң ыраак јок, койу чагал кайыңдарга бўркедип салган кырланның чике ле ўстўнде энгир јылдыс тың јаркындалып, мөлтўрей берди. Сууның ол јанында шык турган арканың тўбинде кандый да куш, кижи чилеп, уур ўнденип ийди. Тўжўне уйуктаганынаң аштап калган соочы чөйө эдип, јемзенип бараргa балдарын јайнулу кычырып, меестең мееске учуп, бедренип баштады. Теңгерини тал каборто кезе соккон јылдыстың сўрекей јаркынду јолы кўстиң једип келгенин керелеп турды.

Карабаш ыраак јылдыстарды ајыктап, уйуктап болбой јатты. Койло јылу кой терези тонло бўркенип ийеле, уйуктай берди. Оноң Карабаштың јөдўлдегенинең ойгонып келеле, төмөнги айылдарда чөйө кожоңдожып јаткан улустың кожоңын тыңдап, Карабаштаң сурады:

— Акы, сен не уйуктабай јадың? Сеге соок по?

— Јок, соок эмес — деп, Карабаш унчукты. Оноң база бир эмеш унчукпай јадала, учында араай, јабыс үнile эрмектенди: — Койло, билериң бе... мениң кайдөөнкайдөөн, ыраак-ыраак јўре берер кўўним бар...

Койло чочыган бойынча, јастыктаң бажын көдўрип келди:

— Кайдөөн бараргa турган, акы!...

— Ыраак-ыраак... — деп, Карабаш бойының санаазын чыгара куучындап јатты. — Кем де көрбөгөн, кем де болбогон јер јаар...

— Оноор барала, нени эдериң?

— Нени ле...

— А колхозко иштебей канай јадарың?..

Койло бажын јастыктың алдынаң чыгарып, теңгериде јылдыстарды база ајыктап, унчукпай барды. Оноң Карабаштаң сурады:

— Акы, төмөн Бабадай эмеген теңгери ачылганын көргөн дешкен, ол чын ба?..

— Бабадай көргөнин билбезим, је теңгерини чып ла чын ачылып туратан дежет...

— А-а... — деп јөпсинеле, Койло унчукпай барды.

Карабаш Койлого бойының санаалары керегинде узак куучындады, учында арыйла, уйкузырап, тымый берди.

Кенетийин Қойло бажын өрө көдүрип келеле, айтты:
— Акы, эртен Степканы согоок по?

Карабаш унчукпады. Қойло Степка керегинде бойының санаазын оноң ары айтты:

— Городской неме болуп, тен өткүре јыдып јат. Јааназының одынын да јарып болбой турганда, оноң нениң кижизи болотон. Тьфу!.. — Оноң уйуктай берди.

2

Эртен тура энези төмөртинең төртөнгө шыдар укту јоон кучалар айдап экелди. Кучаларды чеденниң јанына токунадып салала, бойы курсак азарга айылга кирди. Карабаш ла Қойло кучалардың күчүлдеде сүзүшкенинең ойгонып келгендер. Эмдиге ле уйуктап јаткандарын энези билбезин деп, туранын эки толугынаң јарышканча јерге түжүп келдилер. Је Қойлоның тере штаны толукта тон илерге кадап салган јоон кадуга илине бererде, ол айрыларга албаданды, је каду оны божотподы. Бу ла өйдө айылдың эжигинең энези көнөктү чыкты. Энези оны көрүп ийгенин билеле, Қойло өнөтийин калактай берди:

— Јоо, кудаймай! Бу Қалчыштың јөөжөзин илетең кадузы кайран штанымды јара согуп баат! Қайран штаным, кайран штаным! Энем мени киизин деп, јеерен бозуның терезинең көктөп берген кайран штаным, кайран штаным!..

Қойло штанын Қалчыштың толугында кадуга јыртып та аларда, је энези оның калагын уккан бойынча адылбады. Ол јайынтыны чеден ажыра төгүп ийеле, јаңыс ла мынайда айтты:

— Бујубайдың кискези чилеп, толук сайын не кырлап турун, арык шайтан! Ол кучаларды барып, одорго айдагар. Күскиде койлорго агыдатан укту кучаларды јылыйтар болзогор, јалына бажыгардың түги де јетпес...

Карабаш ла Қойлоны јоон тыйрык мүүстү казыр кучалар керекке бодобой, ајыктап көргүлейле, күүн-күч јок бурылып, сууны кече бердилер. Қойло кайкаган бойынча, сыгырып ийди:

— О-о, бу кучалар ла болтыр база!..

— Олор ончозы эмдик кучалар — деп, Карабаш айтты. — Ажанып алала, олорды јалаңда үредерис.

— Келип изӱ курсак ичип алала, ол кучаларды јажаң јерге апараар, кулигандар! — деп, энези айылдың эжигинең бажын чыгарала, олорго кыйгырды. — Јӱзееردи јундаар ба, јок по? Капшаай, мында слерле соодожотон ӧй јок.

Уулчактар јӱстерин агын сууга чала-была јунгулап алала, айылы јаар ажанарга јӱгӱрдилер.

— Бу мында чайга кадатан сӱттиң каймагын кемеер каймап салган? — деп, энези јес чӧйгӧндӧ чайдың тузын собурып, айтты. — Јок, бу балдардың кылыгын, улустар! Былар јааназа, жюйлик немелер болор...

Койло каруузын јандырардың ордына оозына картошко тыктап ийеле, Карабаш јаар кылчайып кӧрди.

— Ӧскӧ кижиге кылчаңдаба, арык шайтан, сӱттиң каймагын сенең ӧскӧ шӱӱр кижи јок — деп, энези унчукты. — Кеjимеш чилеп, табыланбай, капшаай ажанаар. Ол кучалар јӱре бербезин. Кӱн изигелекте, эмеш отодып алаар. Меге бозулардың абрадын алар керек, слерле соодожор кӱӱним јок.

Тере штандары калырап, Карабаш ла Койло ӧрӧ турдылар. Уулчактарын аткарып ийеле, энези чапчакка сӱт урып, кӧнӧктӧрин тудунганча, ээчий чыкты. Карабаш ла Койло кучаларды ӧрӧги аркада јажаң јаар, чабаалардың ары јаны јаар, айдай бердилер. Бороттың энези чалгызын јӱктенип алган, ӧткӱлде туштады. Карабаштың энезин кӧргӧн бойынча, Содоной эмеген айтты:

— Бу мынаар, ӧрӧ аркада бир кичинек чабатан јерим бар эди, мал тепсеп койды, та кайтты болбогой. Оны кӧрӧргӧ браадым.

— Чапкан јереер кӧп пӧ? — деп, Карабаштың энези бойының уйына арбынду ӧлӧң этпегенине каран ачынып сурады.

— Кӧп тӧ эмес — деп, онызы каруузын айтты. — Акыр, сен ол уулдарыңды јакып сал. Кижиниң покозын тепсетпезин.

Содоной эмеген каңзазын туура тиштенип ийеле, ӧрӧ басты. Карабаштың энези: «Бу эмеен ӧлӧңди кажы тужунаң чаап турган болотон?» — деп алаңзып, төмӧн бараргa менгдебей, оның кийининең бир эмеш ӧйгӧ ajык тап турды.

Содоной эмеген чабааларга киреле, бир канча ӧйдиң бажында калактаганча кайра јӱгӱрди. Карабаштың

энези чочыган бойынча токтой тўшти. Содоной эмеен солуктаганча ойто јетти:

— А кудай дезең база, Кожоңчы, бу мынаар, өрө аркада, саң башка неме јўрў!.. Јўрегим јолдо тўш калды, ошкош...

— Бу јаан кижи канай тураар? Бу мындый нени көрўп ийдеер?

Содоной эмеен чалгызын јерге чачып, отура тўшти:

— Чабааларга кирип ле клееткен ошкош эдим... Оноң Бултуй кескен тургакту тыттың төңгөжиниң ары јанынаң кучага минип алган кижи маңтада берт... Эт ле јылаңаш кижи Эм-Суунып кырлаңын ажыра чаба берт!.. Бу ай да эскире берген эди, кижиниң көзине көкө тўште көрмөс канай көрўнер болды?.. Јўгўрип јатканымды не деер!..

Содоной эмеен терин јикпезиниң эдегиле арланып, тыныжын алынып болбой отурды. Јаан кижиниң мындый сөстөрин угала, Кожоңчы да чочый берди: «Бу нени көргөн кижи болотон? Јажы јаанаган сайын аймап браткан кижи болбой...» Алаңзып, маңзаарып турала, учында айтты:

— Оны јакшыга көрўнип турган деп тураар ба?.. Јок, анда јакшы ла јок, Бороттың энези...

Шак ла бу өйдө Карабаш јаңы алган кучаларды ўредип, јелбер тўктў кара кучаны минип алган тужы болгон. Штанын јыртпаска суурала, кайыңның будагына илип салган. Кара куча узак туйлап турала, јерге јада берген. Карабаш оның мўўстеринең салбай, узак ла тартышкан. Је учы-учында кара куча мекеленип, бир эмеш јадала, оноң тура јўгўрген бойынча, оок чырбаалдарды јыга табарып, Эм-Суунып кырлаңын ажыра маңтада берген. Јалаңдардың үстўле аайы-бажы јок коркыган Койлоның калак-сыгыды торгулып турган:

— О-ой, кудай, кудай! Кайран акымды кара куча алып јўре берт! Болушсаар, болушсаар!

Кара куча кайра маңтап келерде, Карабаш јок болгон. Койло эбире кырларды торгулта кыйгырганча, Карабаштың кийининең ары оны бедреп браткан.

Карабаштың буттары тарбайып калган, кажаттың алдында јатты. Койло оны көргөн бойынча оноң тың калактай берди:

— А-акым өл калган туру не, оо-о!!!

Карабаш балкашка уймалып калган йўзин ӧрӧ кӧдўреле, Койлоны токунадып айтты:

— Је болор, кӧп атырба! Калапчы ӧбӧӧн букадаң да йыгылала, ыйлабаган. Неге тен ыраланып туруң? Кара куча кайдаар баады?

— Ка-кайран а-акым, кара кучага минбе! — деп, Койло ыйын токтодып болбой, кажаттың алдында отурды.

Бу ла ӧйдӧ кажаттың бажынаң чокол Пайсканның бултуйып калган, борпок чырайы кӧрўнип келди. Олордың айылындагы улус бўгўн эттў кӧчӧ ичкен болбой кайтсын; Пайсканның эрдинде јапшынып калган кӧчӧниң саалары јўрди.

3

Чокол Пайскан кажаттаң тўжўп келеле, тың јўрексиреп айтты:

— Т-төмӧн крлайдың уулдары, бистиң ӧрӧги крлайдың су-суузынаң балык тударга келген...

Карабаш тургуза ла јўрексиреп чыкты:

— Кемдер келди?

— Па-Пандюш, ба-база бир ка-кандый да неме...

— Пандюштың кычузын берерис — деп, Карабаш айтты. — Төмӧн крайдың балыгы јетпей турган чылап, ол бери чортко келген бе?

Карабаш, Пайскан ла Койло коолдоң таштар терип алала, балыктап келген Пандюшты сўрерге баргылады. Койло јаңы ла ыйлаганын ундып, эмди јаан таштар тудунып алган эрзип клеетти:

— Ол Кежимештиң уулын јакшы ўредер керек!

Бӧкӧн талдың алдыла агып јаткан сууда јаткан јаан јалбак ташты Пандюш ла Тыйынчы королоп јатканын олор јараттаң ла кӧрўп ийдилер. Койло јаан ла деген ташты оң колына алала, Пандюш ла Тыйынчыга кыйгырды:

— Ӧрӧ крайдың суузына Кежимеш балык ўрендеген беди? — дейле, Пандюштың бажына ташла туда берди.

Пандюш ла Тыйынчы арадап келген ӧрӧги «крайдың» уулдарын кӧрӧлӧ, коркыган бойынча, сууданг чыгара јўгўрдилер.

Карабаш Пайсканла экў уулдардың коркыйла, таш-

тап ийген балыктарын јуунадып алала, олорды ташла октоп, төмөн качарга турган јолын тозуп алдылар. Пандюш ла Тыйынчы кырдың эдегинде турган Пайсканның айылын орой јүгүреле, кыр өрө кача бердилер. Блаап алган балыктарын үлежип алала, уулчактар Пайсканның айылына келдилер.

Бригададаң јаңы ла келген Пайсканның таайы, Самат, оттың айагында отурып алала, күлге көмгөн картошконы чегенге кожуп јип отурды. Уулдардың «тудуп экелген» балыгын көрөлө, ол кайкаган бойынча айтты:

— Ба-таа, бу уулдардың туткан балыгын, көрзөөр дө! Қажы, бир-экүзин берзеер, уулдар, мен бригада јаар апарайын!..

Уулчактар бир балыктаң ого бергилеп ле јадарда, кенетийин содон айылдың үстүги јанында улаазына кырдаң тоолонып түшкен таш согулды. Экинчи таш улаага күч этире согуларда, Самат айылдаң чыга конды.

Пандюш ла Тыйынчыны көргөн бойынча, ол чеденге буулап салган адын минип, кыр өрө, баштак уулдарды тударга, маңтатты. Олор атту кижиден качып болбозын билгилейле, кырды төмөн јүгүрдилер. Айылдардың ортозына түшкүлеп келерде, Қарабаштың «черүзи» олорды ташла октоп, удура келди. Тыйынчы чыйрагына салдырып, курчуудаң айрылып чыгала, төмөн, айылы јаар, јүгүрди. Пандюш анаң-мынаң арададып, чат ла аргазы табылбай барарда, сууның јанында аайы-бажы јок ыштalып турган мылчага кире конды.

— Па-Пандюш мында-а! — деп, уулчактар јаңыс үнле кырдаң түжүп клееткен Пайсканның таайына, Саматка, кыйгырышты.

— Акыр, мен ол уулга једерим! — деп, Самат арбанып, мылчага јаба јортып келди. Аттаң түжүре секирген бойынча мылчаның эжигинең кире берди, је ышка чыдажып болбой, тургуза ла ойто чыкты.

— Мылчадаң чык, уул, тумчаландың! — деп, чокол Пайсканның таайы мылчадаң эмдиге ле чыкпай јаткан Пандюшка айтты. — Мылчаның ыжы мениң кулак чөйгөнимнең тату болбос — чык, уул! Уктың ба?

Је Пандюштаң үн де јок. Пандюштың чыкпазын билеле, уулчактар суу экелип, сускула мылчаның таш печкезине эжиктең ле турала, чача бердилер. Мылчаның

таш печкези шыркырап, изӳ буузын јайылтып ийди, је Пандюштың мылчадаң чыгар кӳӳни јок. Мылчаның толугында турган Қойло кенетийин кыйгырып чыкты:

— О-ой, уулдар! Пандюш тилин, бӧрӳ чилеп, туура тиштенип алала, адушниктең чыгып клеедири!

Мылчаның ачык көзнөгинең бадыжып болбой, чыгып клееткен Пандюшты Самат чыгара тартып алала, оның штанын суурып, чалканчакла чактырып айтты.

— Айылдың ӱстӱне эмди таш тоолодорың ба, јок по?

Пандюш чалканчактың ачузына чыдажып болбой, кыйгырды:

— Мен эмес, Тыйыңчы тоолоктон! Јо-о, јоо!

— Тоолодорың ба, јок по?

— Јо-ок, јок, тоолотпозым, тоолотпозым!

— Је, бот, эмди өскӧ куучын! — деп, Самат айдала, Пандюшты бождып ийди.

Пандюш сӳӳнген бойынча төмӧн јӳгӳрди, је сууны кечип ле алала, ончозына өткӧнип, айткылай берди.

— Акыр, најы, мен сени адаңа табыштырып берзем, тилиңди кезип салар болор бо! — деп, Самат арбанала, адына минип, бригада јаар атана берди.

4

Қарабаш ла Қойло јангылап келерде, Степка чедениң ӱстӱнде кузук чертип отурды. Јааназы, Содоной эмеген, айылында чеген быжып јаткан эмтир. Қойло Степкага јаба јууктап келеле, айтты:

— Сен городской уул болуп, не јыдып јадың, уул, а?..

Бу ла ӧйдӧ айылдың ичинең јааназының ӱни угулды:

— Стапан! Бу кайда баадың? Одынды јар, чегенди азар керек...

Степка кузуктың куру кабаазын ыраак тӱкӱрип ийеле, чеденнең тӱже секирип, Қойлоло куучындашпай да, Қарабашка айтты:

— А бис эртен Јаан Өзӧк дӧӧн балыктап барарыс...

Қарабаштың јӱреги ачый берди:

— Қӧп уулдар барар ба?..

— Барамаш, Кумы, Пейтке, Борис, мен!..

— Бис те барарыс, балыкты слерденг көп тударыс! — деп, Қойло айтты. — Городской неме болуп мактанба...

Степка одын јаратан малтазын алала, тыт чуркалар-ла уружып, Койлого айтты:

— Максага айдар болзом, ол сенің ӱлӱӱнди берер.

Максаның адын угала, Койло токтой берди. Максаны кем билбес? Школдың балдары Максадаң эмдиге корқыганча. Чананың темир башту тайагын тудунып алала: «Немецтерди бистиң улус мынайда сӱрӱп јат» — деп, не аайлу сӱрӱжетен эди. Қышкыда балдар школго келгенде, оның айылының јанында өтпӧйтӧн дӧ. Айла, көрмӧстиң айылы, ӧчӧшкӧн чилеп, сыраңай ла балдардың школго баратан јолында туруп јат. Школго клееткен балдар Максадаң коркып, оның айылының јанында јолло өтпӧй, ак ла кардың ӱстӱле келгилейтен.

Максаның бир аказы черӱдең бу јуукта ла јанып келген, экинчи аказы дезе, Барнаулда вагон ремонтойтон заводто иштейле, база јанып келген. Максага ӱч шалмар экелип берген, эмди бу јурттың ичинде Максадый јазалду кижи јок. Макса эмди кӱнӱң ле сайын энирде ойындарга јӱрӱп јат. Оны Маралчы деп кысла «дружить» эдип туру дешкен, онызы андый да болбой кайтсын. Маралчыдый кыстарла Макса «дружить» эт-пеенде, кем эдер? Бу јерде Максадый кольцевик јок. Ол кӱнӱң ле орус деремнеден почта экелип турганын кем билбес.

Чокол Пайскан баштагандар Макса керегинде куучындажып турганча, Койло айтты:

— Макса туку одын јӱктенип алган клеедири.

— Ма-Максаның кӱчӱктерин барып көрӧктӧр — деп, чокол Пайскан айтты. — Ондо тӧрт кӱчӱк бар.

Уулчактар Макса эшке келерде, Макса одынын јаңыс јерге чоголо, айылдың јанында саңыс чайнап, амырап јаткан эмтир. Уулчактар јакшылажарда, Макса унчукпай, теңери дӧӧн көрӱп алган јатты.

— Не келдеер, обезьяналар — деп, учында Макса олордоң сурады.

— Је, Макса, ого јӱк тен бир агаш одын берзең — деп, кенетийин Максаның кичӱ эјези айылдың эжигинең бажын чыгарала, јайнады. — Кӱн ажып браат, удабас энем иштең јанып келер, курсак эмдиге ле азылбаган. Берзең!

— Попробуй, ал көр — деп, Макса айтты. — Бербезим и всё.

— Морот, бу Максаң одын бербейт — деп, кичӱ эјези айылдың ичинде иштенип јаткан Моротко комудады.

— Макса, бер, одын керек, капшаай курсак кайнадарга јадыс — деп, Морот айылдың ичинең Максаны мекеледи. — Бер, карындажым, бер...

— Бербезим дегем и всё — деп, Макса тумчугыла унчукты. — Канчыйан одын экелгенимди энем көрбөөнчӧ, слерге бербезим деп айткам и всё!

Макса кольцевик болуп иштеп турганынаң улам, орус тилге јакшы ӱренип алган, оның учун оның айткан сӧстӧринде көп солун сӧстӧр бар болгон. Ол сӧстӧрдӧ угарга Карабаш јилбиркеп туратан. Оның учун эмди Макса «бербезим дегем и всё» деп айдарда, оның јӱреги торт ло шимирей берди.

— Макса, саңыс берзең — деп, чокол Пайскан сурады.

— Кедери јӱр, обезьяна! — деп, Макса айтты.

Оноң Маралчы деп кыстың көктӧп берген калтазын Макса карманынаң чыгарала, бойына таңкы ороды. Койло калтада көктӧп салган кызыл буквалардыкӧргӧн бойынча, капшаай кычырып ийди:

— Помни нашу др-ружбу!..

— Сени кычырзын деп айткан кижи јок, голодранец — деп, Макса айдала, оноң буттарының бажыла Койлоның чарбак ичине тееп ийди.

— Је, Макса, одын берзең — деп, кичӱ эјези айылдың эжигинең катап ла јайнай берди. Је Макса каруузын ого јандырбай, таңкызының ыжын буркурадып ийеле, јерге чалкойто јадып алды.

— Макса, кӱчӱктериң көргӱссең — деп, чокол Пайскан сурады.

Макса каруузын бербей, чалкойто бир канча ӧйгӧ јадала, оноң тура јӱгӱрип келеле, кыйгастанып айтты:

— Но ч-чо в-вам надо?! — деп айдала, амыр бербей турган чокол Пайсканның кийини орто тепти. Максаның айткан бу ла орус сӧстӧринең Карабаштың јӱреги торт ло кайылып брааткан тужы болгон, оның учун Максага тептиртип те алганын сеспей калды. Бир ле болгонып келзе, ӧткӱӱлдиң тыштында эмтир. Чокол Пайсканның эрди болчойып калган, бойы јалмажын сыймап турды. Койлого дезе Максадаң база једиже берген ошкош, ол чеденниң ары јанында калактап турды:

— Калталу кижи болуп јыдыба! Сенің Маралчыңла јакшы кижи др-ружить те этпес. Тьфу!

Төмөнги төңди ажыра кабырдаң мөөрөжип клеетken уйларды көрөлө, кучаларын кабырбай, ундып салганын Карабаш јаңы ла эске алынды. Максаны айткылап турган Койлоны токтодып, уйдың бозузын чеденге бектеп салала, арканы өрө кучаларын бедреп јүгүрди.

5

Эртен тура, качан Карабаш ла Койло јаңыртыктың үстүнде төжөгөн төжөгинең тургулап келерде, чай кайнадып отурган энези токунаалу үниле олорго мынайда айтты:

— Ол кучаларды таскыл мееске чыгара айдап салала, балыктап та барзаар кем јок...

Карабаштың санаазы тургуза ла ойной берди:

— Айас күнде балык макалу ла тудулар болбой!..

— Јайгы кижи балык јибей база... — деп, Койло јөмөшти.

Энези очокко азып койгон куулы чөйгөндө койу, күреҥ өңдү чайды маказырап, табылу собурала, оноҥ айтты:

— Бу кече Содоной эмеен өрө аркада эт-јылаҥаш кижи эркектер минип алган јүрү деп, солуктаганча јеткен эди, слер, шайтандар, ол колхозтың укту кучаларын мингилеп турган болдоор. Матри, учкандар. Укту куча божозо, уйыгардың баазы да ого јетпес. Кучага минген бедеер, јартын айдаар. Айса, көспөкчи таҥма чындап көрмөс көрөлө, көс-баш јок келди бе?..

Карабаш ла Койло капшаай ла ажанып аларга меҥдеп турдылар. Энезиниҥ сурагына Карабаш бултаартып айтты:

— Содоной эмеен солун-солун көрмөстөр көрөр боло берген.. Бооро теҥери ачылганын көргөн, оноҥ өлгөн Јыламаштың сүнезин көргөн, оның кийининде торбокко минип алган Калапчының сүнезин көргөн... Эм учында кучага минип алган көрмөс көрүп ийген дежет...

— Ай эскиде көрмөс тө түймебей база... — деп, Койло јөмөшти.

Энези чарбак кардын отко јылыдып отурган Койлого кылчайып көрөлө, унчукпады. Чай кайнай берерде, эне-

зи чайга база бир эмеш сӱт кожуп, болчок тустарды агаш чуучактың тӱбине салып, чайды соодонып ла собурды.

Капшаай ла балыктап бараргa энчикпей отурган Карабаш отто турундарды кыймыктадып ийди.

Талканду чайдаң тастайганча ичкилеп алала, уулчактар кучаларды мееске чыгара айдап саларга чыга кондылар. Качан јеригип калган кучалар чалынду ӧлӧлди јолдоп, меестиң мангдайына чыккылай берерде, Карабаш Койлого айтты:

— Барып чокол Пайсканды айдып ий. Балыктап кожо барарыстар.

Бир канча ӧйдиң бажында Койло ло штанын кендир буушла буулап алган Пайскан качан ок јеткилеп келди. Пайскан Улаачы таайыныҥ јаан кеден торбычказын салынып алган эмтир.

— Мындый јаан торбычкага канча суунын балыгы бадатан? — деп, Карабаш Пайсканныҥ балык тудуп билбес бойынча једеген таарлу келгенине чала кыртыштанып сурады.

— Ба-балыкты Барамаш тудар — деп, чокол Пайскан чимиригин кайра тартынды.— Сен база ба-балык тудуп билбезиҥ...

Чокол Пайсканныҥ сӧзинеҥ Карабаштың ичи кайнап чыкты. Балыкты королоп билбезин ол бойы да билер, је чокол Пайсканныҥ ого тееркеер учуры јок. Балык тудуп билбезиҥ деп шоодып турган болзо, ол Барамашла кожо бойы балыктап барар. Барамаш канайтса да ого эмеш тӧрӧӧн ине.

Барамаштың адазы тӧртӧн эки јылдаҥ ала эмдиге јетире кондеподо служить эдип јат. Айылында карган энези, Баланка эмеген, уулдары Озой ло Барамаш, кыстары Кыму ла Анисе артып калган. Барамаш баштак, согушчаҥ учун, олордың айылында улус јаантайын керишкилеп туратаны ончо улуска јарлу болгон. Бу ла кӱндерде ол айылдың улузы ончозы керишкилейле, эмди кажызы ла алдынаҥ азыранып турганы уулчактарга база јарт болгон.

Качан уулчактар кажаттың бажында турган Барамаштың содон айылына јууктагылап келерде, айылдың эжигинде, тышкары одындардың ӱстӱнде бодур тумчукту Степка отурды.

— Бу, јыдыган неме быжу ла бистиң Барамажысты балыктап бararга сöстööргö келген... — деп, Койло күйүнди. — Ол неме база балык тудуп билбес.

— Би-бистиң јердиң балыгына се-сениң городской ка-кармагың јарабас эмей — деп, чокол Пайскан айтты.

Айылдың ичиндеги улус, байла, ажангылап јаткан болбой кайтсын: айактардың калыраганы ла Барамаштың аказының, Озойдың, эрмеги угулып турды. Карабаш уулдарды артызып салала, бойы üйге кирди.

Карабаштың сураган јакшызына кайра каруузын кем де јандырбады. Барамаштың јааназы эски соргууду кағзазын мыжылдадып, оттың эпши јанында бойына чой бакраска чейдем кайнадып отурды. Оттың алтыгы јанында Кыму ла Анисе бойлорына абрат иритқилеп јатты. Озой солдатский котелокко алмардаң алган паек кулурынаң ботко кайнадып, ышка ачып турган көзин judругыла јыжып, оттың эр јанында телчип турды. Барамаш бойы дезе оттың üстүги јанында, ийттиң терезинен эткен туулактың üстүнде галифе штанду, öдүги јок отурды. Ол кирип келген Карабашка бир ле кезек öйгö кылчайып көрölö, тизезинде кара јамачылу галифе штанының карманынаң јалбырак таңкының оодыгын чыгарып, чаазынга оройло, туруннаң камызып алды. Оноң меңдебей, быжа берген балыктарын чыгарып, оттың айагында јаткан кыскаштың üстүне јергелей салып отурды. Айылдың ичиле јайылып турган јыт аайынча Барамаштың курсагынаң амтанду курсак арткандарында јок деп билдирет. Семис балыктар чокту отто шыркыражып турганын не аайлу деер! Керек дезе Барамашты üч күнге азырабаска молјонгон јааназы да оның балыктары јаар көрүп салат. «Кем иштебезе — ол јибес»—деп айткан Озой до аказы ол јаар көрүп салды.

— Сууның курты божозо, јаанаңгның талканы тату болор болбой — деп, Барамаштың јааназы чейдемин алча айакка уруп алала, шöлүреде ичип айтты.

Барамаш эрмек айтпай, туулактың üстүне кыйын јадып ийеле, јоон ло деген балыкты чебер алала, челдей берди. Балыктың амтанду јыдына чыдажып болбой салала, Озой аказы учында айтты:

— Барамаш, кару карындажым, торт этсиреп турганым коркуш... бир балык төлүге берзең. Соңзун бригададаң суранып алзам, балыктап барарым...

Барамаш меңдебей, бир балыкты куйругынаң тудала, Озойго таштап береле, айтты:

— Эки күнге чыгара эт буурыма тийди, ошкош... Кажы, бир айак ботко берзең... төлүге...

— Бербе, акы, бербе — бодонзын... — деп, Кыму оттың јанынаң унчукты.

Карабаш Барамаштың ажанып аларын сакып, чыдашпай турды. Барамаш азыйгы ла бойы бир де табыш этпей, табыланып туруп, ажанып алала, тышкары чыкты. Оның чыгып клееткенин көрөлө, онголоры оны курчай алып ийдилер.

— Барамаш, балыктап бараак па?

— Барамаш, мени кожо ал!..

Барамаш оныла кожо балыктап барарга турган немелердиң бүдүштерин ајыктап көрөлө, айтты:

— Менле кожо барарга турган болзоор, јиткегерге үч катаптаң јудруктап көрөрим. Чыдашканаар — кожо барар, чыдашпаганаар — мында артар...

Барамаш анайда айдала, ого јиткезин тудуп беретен күлүкти сакып, талтайта туруп алды. Элдең ле озо јиткезин Степка тургусты. Барамаш алаканына түкүрип алала, Степканың арык, күнге саң башка саргара күйүп калган јиткезине туда берди. Јудрук тийерде ле, Степка балык салатан сумказын јерге ычкынып, саң башка ўнденип ийди. Ўчинчи јудруктаң Степканың јодолоры чалыжып, бойы јолдың кырына отура берди.

— Јарабайтан эмтириң... — деп, Барамаш ол ок токунаалу ўниле айтты. — Је, эмди кем? Капшаай, меге барар керек.

Барамаштың јудругының алдына јиткезин чокол Пайскан тургусты. Бултук јаагы кызарганча ла Барамаштың чой јудругын сакып, тизелерин тайанып, энчейип алган турды. Је Барамаш меңдебей турган учун, оның сакыыр аргазы торт ло чыгып браатты. Баштапкы јудрук тийерде, чокол Пайсканның штанын буулап алган кендир буузы чечиле берди. Барамаш Пайсканның штанын өрө тартып, буулап береле, экинчи катап сокты. Экинчи јудруктаң чокол Пайсканның оозынаң саң башка койу чилекей чөйилди, је ол бар-јок күчиле чырмайып, табыш чыгарбай турды. Учы-учында чокол Пайсканның күнге карара күйүп калган семис јиткезине калганчы, ўчинчи јудрук келип түшти.

— Ба-ба!.. — деп, чокол Пайскан нени де айдарга турала, оноң таралјып, өлөңгө отура берди.

— Бу неме база јарабайтан эмтир... — деп, Барамаш ачынып унчукты.—Айла, је ле деген таар јүктенип алган, үйат та јок!..

Қойло арык, шайрак кабыргаларын кырлайтып, коркойо туруп ийди.

— Је бу неменің согор до јери јок — деп, Барамаш јүзин јуурды. — Јиткеңди чөйө тут, күрүм!..

Баштапкы ла јудруктаң Қойлоның кыйгы-кышкызы чөйиле берди:

— О-ой! Бу Параманның јүүлгек уулы эмезе кижи өлтүрер, эмезе түрмеге кирер!.. О-ой, јиткемей, јиткемей!

— У-уй! Бу јаш баланы канайып браадың, Барамаш?! — деп, үйдең јааназының кыйгызы угулды.

Қалганчызында, Барамашка јууктап, Қарабаш јиткезин тудуп берди.

Барамаш алаканына түкүрип алала, бир эмеш турды.

— Қапшаай сок!.. — деп, Қарабаш оны мөңдетти.

Барамаштың баштапкы јудругынаң оның көзи торт ло караңуйлай берди. Қарабаш јыгылбаска, тизелерин эки колыла бар-јок күчиле тайанып алала, экинчи јудрукты сакыды. Экинчи јудруктаң Қарабаштың бажы коркушту тың айланып, кулагы шыңырай берди. Учинчи јудрук канайып тийгенин ол сеспей де калды. Оның кулагына јаңыс ла Қойлоның Барамашты айткылаган сөстөри угулат. Қарабаш бажын јүк арайдаң өрө көдүреле, Барамаштың ырјайып, күлүмзиренип турганын көргөн бойынча, тунгак үниле унчукты:

— Је, балыктап бararга белетен...

— А мен слердий немелерле кожо барбазым!.. — деп, Барамаш айдала, айылы јаар бурылып басты. Қарабаштың каны јүзине сокты, ачынганынаң бастыра бойы тырлажа берди. Оноң төрт-беш ле алтап, калып барган бойынча айылга кирип браткан Барамашты јиткезинең каап, јерге кайра јыга тартып алды. Өрө турарга албаданып, чапкыланып јаткан Барамашты Қарабаш күүн-кайрал јоктоң оның төжине, јүзине ле ичине јудруктап, колдорын оноң салбай турды...

Озой айылдаң чыга јүгүрген бойынча Барамаштың төжине кадалып калган Қарабашты јүк ле арайдаң айрыды.

Төртинчи бажалык

1

Содоной эмеген «Аайы јок көрмөстөр түймеп јат, Алтайды көдүрерге турум» деген солун табышты деремненің ичиле туйка јарлап јүрди. Каргандар каранынаң аракы, јаламалар белетегилеп, «Јамылулардың көзинең кыйа эдер керек, калак, селсебеттең-эштең кижи көрбөс өйдө көдүрер керек» — деп шүүшкилеп турды. «Калак, Тырышпак укса, тынаарды кыйар» — дежип тургандар. Алтайды көдүретен күнди эки күннің бажында Содоной эште темдектедилер.

Эки күннің бажында колхоздың председатели Тырышпаков айгырды минеле, аймак јаар јүре берерде, каргандар бала-барказын ээчиткенче ончозы Содоной эмегеннің айылы јаар чубаштылар. Кажызы ла колтугының алдынаң аракы чыгаргылап келеле, јаңыртыкның үстүне кыйа јөлөгилеп, кыйраларын оттың үстүги јанына јайа салгылап ийеле, өбөгөндөр эр јанына, эмегендер эпши јанына содос эдип отургылай берет. Саламчы ла Токмай Содоной эмегеннің тыйрык мүүстү сок јаңыс кучазын сойгылап јатты. Койдың эдин јаан казанга кайнадала, агаш тепшиге туурап салдылар. Кедертинең келгенче, ол этти бир де кижи јибейтен јаңду дештилер.

Качан ончозы белен боло берерде, Алтайды алкайтан Саламчыга кураан бөрүк кийдиргилеп, бир колына аракылу тажуур, бир колына ару суулу экинчи тажуур туттурып бердилер. Эмегендер кырга эр улусла кожо чыкпайтан јаңду дежип, ончозы айылда артып калдылар.

Эки колына тажуур тудунып алган Саламчы калкамыкты ээчиткенче айылдардың үстүги јанында турган кырлаң јаар кермеденди. Тергенип алган манјагының изүзине чыдашпай, терлеп-бурлап, тескери көрөлө, токтой түжет:

— Ба-таазын, бу не аайлу улус? — деп, тиштери өткүре чыкырып ийеле, айдат. — Ийттерден де өрө келип јат. Ай, якир-ня, бу не аайлу неме! Ийттерди сүреер, балдар, јарабас...

Саламчының кийининең эттү агаш тепшини Токмай ла база бир кандый да өбөгөн экелгилеп јатты.

— Тепшиде эт кудайдың курсагы, чын ба-а? — дежип, оок балдар опсыркажып, улустың алдына кирип ле келгенде, јаан улус балдарды кайра сүргүлеп, арбанып тургулайт:

— Ай! Бу кайткан балдар?.. Неге шуулажып турган балдар болотон бу?..

Ончолоры кандый да јаан керек эдерге баргылап јатканын јүректериле сезип турды. Оның учун табыштанган ла бала тажылган јип алала, мырсып, улустың кийини јанында јоголып калат.

Јарым частың бажында ончолоры сары-торко деп кушкаштың үнине јаңыланып турган койу кайыңаштарга бүркеткен кырланга чыгып келдилер. Саламчы өбөгөн келишкедий јер талдап алала, оок балдарга одын экелеер деп јакарды.

Карабаш ла чокол Пайскан одын бедреп, ончозынаң озо јүгүрди. Салаты ла Бакпыс узун кыл бууга улустың берген кыйраларын јергелей буулагылап ийеле, оноң бир кайыңаштаң ала экинчи кайыңашка јетире јердең бийик буулап ийдилер. Балдардың терип экелген одынын јаан улус одырала, јес чөйгөнгө Саламчының тажуурда экелген ару суузын урала, чейдем кайнаттылар. Кайында илип салган кыйраларга одоштой, сыраңай ла ажыттың үсти орто эттү тепши ле чейдем тургузатан казыгаштар кадап ийдилер. Качан ончо керектер божой берерде, деремнеде ончо ло каргандардың јааны, апагаш суйук сагалду Штоп өбөгөн улусты башкарып айтты: «Је, мынаар јуунагар, улустар!..»

Өбөгөндөр кыйраларга одоштой јергелей тургулап ийди, олордың алдына бала-барканы тургузып салдылар, Саламчы өбөгөн ончо улустың оң јанына, эттү тепшиге коштой, колында тажуурлу тура түшти.

Ончозы тыныш алынбай бардылар. Эң ле көдүриңилү, эң ле кайкамчыкту өй јууктап келди. Тымый берген улусты ајыктап көрөлө, Саламчы өбөгөн Токмайга бурылып, айтты:

— Ундылып та браатқан неме эт сен, Токмай, баштазаң...

— А мыны байадаң не айтпас, билбес болзоң, мен алкайтам деп, байа не блааштың?..

Токмай стройдоң чыгып келеле, кежирин кеңидип, оноң кырланды јаңыландыра алкай берди.

Кўркўреген талайларлу,
Кўреҥ башту тайгаларлу,
Кўн алдына томра тўшкен,
Ай алдына арта тўшкен,
Айлў-кўндў Алтайым!..
Чö-ök!..

— Чö-ök! — деп шымыранала, Саламчы ööгöн колындагы чööчöйдö аракыдаҥ агаш калбакла сускан бойынча, кыйралар јаар ўч катап чачылгалап, оноҥ талайып келеле, бурт ла туда берди.

— Чö-ök!.. — деп, арткан улус айдала, ончозы курлааларына јетире јабыс бажырып ийдилер. Токмай кежири кырлаҥдап, анаҥ ары алкап ла јатты:

Јаш агаштыҥ бўри оҥбос
Јараш кеен Алтай эдиҥ,
Терек агаш бўри тўшпес
Телкем бўткен Алтай эдиҥ!
Чö-ök!..

— Чö-ök — деп, Карабаш ончозынаҥ öткўн айда салды. Чочыган бойынча, база такып айтпай, чачарга тепшиден эт алып јаткан Саламчы öбöгöн јаар көрди.

— Чö-ök! — деп, Саламчы öбöгöн шымыранып ийеле, јуулу семис этти албай, болчок-болчок кара эттеҥ ууштайла, кудайга таштап ийгенин Карабаш арга јокто көрўп ийди. «Кўрўм, байла, чачылганыҥ кийининде бойына артызып јаткан болбой кайтсын»—деп, Карабаш ичинде сананала: «Чö-ök!» — деп, öткўн кыйгырып ийди.

Чокол Пайсканныҥ штанынаҥ кендир буузы чечиле бererде, ол онызын келтей колыла öрö тартып алала:

— Ч-ч-чö-ök!.. — деп, улусла теҥ айдып болбой, кыйналып турган эмтир. Чокол Пайскан артып ла турганда, Саламчы öбöгöн ол јаар чугулду көрўп салат. Пайсканныҥ шыралап турганын көрöлö, Карабаш ого шымыранды:

— Пайскан, сен «чöök» деп улустаҥ озо айт. Чоколдонып турганчаҥ, улус сеге једижип келер, оноҥ сен олорло кожо теҥ божодо айдып ийериҥ. Оноҥ башка сеге мўргўўлдиҥ кийининде чейдем бергилебес...

Ак туманы кайнап јадар
Адаган тайга адабыс эди.
Эр киндиги бўдердеҥ бери
Эрчиштиҥ суузы энебис эди!..
Чö-ök!..

— Чӧ-чӧч-ӧ-ӧк!.. — деп, чокол Пайскан ончозынаҥ озо кыйгырды.

Алкыш мынаҥ улам токтой тӱшти. Токмай токунап алала, оноҥ ары алкай берди. Чӧӧчӧйдӧ аракы тӱгенип, тепшиде эт јабызай берерде, мӱргӱӱл божоды. Ончолоры отты эбире табышту отурып ийдилер. Токмайдыҥ алкыжын тыҥдап, байадаҥ ла бейин унчукпай барган сары-торко бойыныҥ чӱми јок кожоҥын катап ла кожондой берди.

Тепшиде арткан этти јаҥыс ла алкаган улус јидилер. Аракыны база јаан улус ичтилер. Салаты ла Бакпыс эт те јибей, јаҥыс ла аракыга кирине бердилер. Саламчы ӧбӧгӧн балдардыҥ ончозына чачылгадаҥ арткан чейдемди айактары сайын уруп берди. Јаҥыс ла чокол Пайсканга неме једишпеди. Карабашка јазап бажырбаган дейле, јарым ла айак уруп бердилер. Анайда ончозына ӱлеп береле, ӧзӧктӧ айылда арткан эмеендерге эмеш аракы бӧлип салала, артканын јаан улустар бойлоры ичче берди.

— Кудайдыҥ курсагы тату-у! — дежип, бастыра јӱзи талканга уймалып калган балдар чейдемди эбиреде шӧлӱреде ичкилеп отурдылар.

Карабаш Пайсканга Саламчы ӧбӧгӧннииҥ кылыгын араай айдып берди. Улус кӧрбӧс аразында олор балдардаҥ айрылала, кудайга чачкан этти ончозын ӧлӧҥниҥ тӧзинеҥ бедреп туруп, тойо јип алдылар. Одуныҥ јанына ойто келгилеерде, ончолоры калаҥы отурдылар. Бакпыс ла Салаты кандый да кулун уурдап јиген дежип, бой-бойлорыла керижип отурдылар. Кезиктери кырды тӧмӧн тоолонып, ӧзӧккӧ тӱшкӱлеп браатқан эмтир. Саламчы айылда арткан эмеендердиҥ амзайтан аракызын колтуктанып ийеле, кырды тӧмӧн тӱже берди. Оны ээчиде Салаты ла Бакпыс керишкенче тӱштилер.

Карабаш чадыр айылга олорды ээчий једип келерде, «чачылганыҥ аракызы» дежип, эмеендер Саламчыныҥ экелген аракызын амзагылап отурды. Салаты ла Бакпыстыҥ табыжынаҥ чадыр айыл чачыла бергедий турды. Учы-учында, тудаан ийттер чилеп, кабышканча бардылар. Јоон сынду, боду Салаты чыйрак, кӱчтӱ Бакпысты јаҥыртыктыҥ ӱстӱне јаба базып алды. Эмеендер калактажып, ончозы эпши јаар улаага шаала бердилер. Бакпыс бакпырладып бир эмеш јадала, оноҥ

Салатының алдынаң чупчылып чыккан бойынча, оны кийин јанынаң тутты. Салаты оны јаказынаң туткалакта, Бакпыс Салатыны көдүрип экелеле, очокко кептеп ийди. Өртөдип алган Салаты саң башка ўнденип ийеле, өрө тура јўгўрерге сананды, је оның эликтиң терезинең көктөгөн штанын очоктың јебеези божотпойт. Эмеендер: «Күйўп браат! Күйўп браат!» — деп кыйгырыжала, Салатыны очогыла антара ийде салып ийдилер. Салаты калактаганча изў очокло кожо айылдың улаазы јаар тоолоно берди.

Бу ла өйдө каруулда турган оок балдар Содоной эмегенниң айылының эжигине јўгўргенче келдилер:

— Төмөн атту бир кижи келген!..

— Орус кижи бе, алтай кижи бе?.. — деп, ончолоры түймеже бердилер.

— Та... кер атту ла кижи келген — деп, балдар тыныш алынбай турдылар, — контора кайда деп сураган.

— Мылтыкту ба? — деп, Саламчы балдардаң сурады.

— Эйе, эки оосту мылтыкту!..

— Айса, ол налоктың аагнийти эмтир... — деп, Саламчы оозында каңзазын колына алып, суйук сагалын сарбаңдадып, тиштери өткўре јерге чөйилте чыкырып ийди... — Мылтыкту болзо, ол Митишка эмтир...

2

Эки күннің бажында аймактаң председатель Тырышпаков јанып келди. Кер айгырды бијеледип, јызырада чапканча јетти. Байла, өлөң ижи коомой деп, күлүкти аймакта тың ла сойгылаган болбой кайтсын, деремнеде улус «Тырышпактың тыны тыштында келтир» дешкилеп, эртен тура уйларын да чала саап, оның көзине илинбеске, капшаай ла бригада јаар күйбүндедип браттылар.

Тырышпаков дезе курсак та ичпей, ачу таңнаң ала айылдаң айылга јетире тизиреде чаап: «Кыз-на-ок!» эмезе «Јылама-ош!» деп кыйгырып салат. Содоной эмеенниң кылыгын јаңыс ла түш киреде оок балдардаң укты. Мантатканча келерде, Содоной эмеен эжигин бектейле, чалгызын јўктенип, үстүги төңди ажып отурды. Салаты өбөгөннің јалмажы күйўп калган, айылын-

да онтоп јатты. Алтайды, кудайды алкаган Токмайды Алтыгы кобыдаң јос јардыраргa сўрўп ийеле, Тырышпаков сандырап јаткан Салатыга јетти.

Салаты өбөгөн улаа јаар бурылып алган, јаңыртыктың ўстўнде кижи көрөр аайы јок јатты. Оның бўдўжин көрөлө, Тырышпаков то јымжай берген ўниле сурады:

— Кайткан, не болгон, өгөөн?

— Кату баскан, канчазын јортып јўрейин... — деп, Салаты өбөгөн јўк ле онтоды. Төгўн айтканын Тырышпаков јаратпай, тургуза ла кизирeп чыкты:

— Өлөтөн болзоң — өл, өзөтөн болзоң — өс, је јаңыс ла сен меге контрреволюция этпе! Оноң башка коомой неме көрөриң, өгөөн!

Оноң чыга коноло, адына минип, бригада јаар маңтада берди. Каргандар Тырышпактың јўре бергенин сескилеп, айылдарынаң өркөлөр чилеп чыгып келеле, кўнзеп отурдылар. Энгирде кыйалта јоктоң текши јуун болотоны ончозына јарт болды.

Чындап та, энгир койылып, кире ле бererде, төңнинг бажында турган конторанын эжигинең улусты јуулзын деген кыйгы-кышкы чөйиле берди. Клубтың заведующийи болуп турган Кеземов деп уул кежирин кысканбай турды:

— О-о-ой! Ју-улгылага-а-ар, кўрўмдер! Капшаай! О-о-обчий, текши ју-ун боло-ор, ончолорың јуулгыла-а-а!.. Тырышпак капшаай јуулзын ди-и-ийт, тыныгарды кыйарым дии-ийт!.. Капшаай, уулдар. Тырышпак чуулдан туру-у! Капшаай јуулзын дии-и-ийт!.. Камдаган немелер кожо келзин ди-и-ийт!.. О-ой, Саламчы ла Токмай, уктың ба-а-а?!. Капшаай, келгиле, кўрўмдер!

Бригададаң келген улустар ончолоры конторага јуулгылап калган, јиттер тышкары кокурлажып, куучындашкылап турдылар. Колхозтың учетчиги болуп турган кей-кебизин Елескей балалайканы јўзўн-јўўрлендирип согуп турганы угулат. Тырышпаков кызыл сукноло јапкан столдың ары јанында, темир клеткеге туйуктаткан арслан ошкош, ары-бери баскындап турды. Колхозтың счетоводы, чичке чырайлу каткак уул, јўзин өнөтийин ле соодып алала, тоозы јок болушчыларыла кожо кирелте-маралта шинжилеп, керекти булгап ла јатты. Полеводтор скамейкаларды айра мингилеп алала,

күндүк норма бүткен бе, јок по деп, чотогылап отурдылар. Кемизи де Тырышпаковтоң кулур сурап, јайнап, чончып јат:

— Је, айса, ол төртөн буул өлөңди күнүң сайын кулур јип турган медель-садальду Бултуй тургускай... Мениң керегим де јок анда...

— У-уйт! Апартунист сөс айтпа, күрүм! — деп, ого удура кемниң де үни угулып калды. Тырышпаков эжикте калбаңдажып турган Карабаш ла Койлоны көрөлө, тургуза ла улусты кычырзын деп, конторадаң олорды чыгара сүрди.

Карабаш ла Койло карањуйды карањуй дебей, канча айылдарды эбирип келди. Ойто келерде, олорды бригадир Бакпыс Токмай ла Пороскоңы капшаай келзин деп сүрди. Уулчактар јолдо кепшенип јаткан койлорды арай јыга табарбай, Токмайдың айылына келдилер. Эмеген-өбөгөн јаантайын турада јаткылайтан учун, уулчактар айылга барбай, турага кирдилер.

Түжиле јос јарып, арып-чылап калган Токмай, байла, торолоп калган ошкош: столдың ары јанында сагалы јайбаңдап, Пороскоңың боткозын сакып отурды. Пороско дезе печкениң оозында ботко кайнадып, санаа јок тескинип турды. Уулчактар олордың каруузын сакып, печкениң тууразында тактага коштой отурып алдылар. Токмай, Пороскоңың алгас-телгезин ончозынаң артык билетен кижи, оны ыраактаң ла токунадып, кыјырантып отурды:

— Араай, Пороско, араай... Јуун качпас.

Пороско тескинип турала, агаш калбагын јара базып алды. Айактар јунуп турганча, печкеде ботко ажып браткан болбой кайтсын, Пороско айактарын чачала, печкениң оозы јаар болды. Печкениң ичинде та не де аайы-бажы јок шыркырап-буркурап, печкениң оозынаң чыгала, туранын ичин туй тудуп ийди. Столдың ары јанынаң бууга көрүнбей барган Токмайдың ачынчылу үни угулды:

— Је бу мыны араай этпес неме бе, Пороско?..

Пороско боткого сүт кадып турала, Токмайдыг јаантайын бригадага кожо алып јүретен јаан, кара алча айагын јарс этире јара базып ийди.

— Бу нени балбара базып ийдиң? — деп, Токмай ачынып, катап ла сурады.

— Сенің алча айагыңды! — деп, Пороско сўўнип тургандый айтты.

— Јок, улустар! Мен бу кадытла кожо јуртап болбос болорым. Мен эмезе бууга салынып өлөрим, эмезе сууга чөңүп өлөрим...

Пороско будыла нени де аайы-бажы јок каңырадып, айаксалгыш јаар барды. Байла, ботко кайнай берген ошкош. Токмайдың чырайы јарып, бойы агаш калбагын алала, Поросконың боткозын сакый берди. Је качашкан чылап, Поросконың туткуштары табылбай барды. Пороско изў көөш тудатан неме таппай турала, ўлўш кичинек јышкышты эки јара јырта тартып, ботколу көөшти кабыра тудала, Токмай јаар јүгүрди. Је кенетийин: «Пооп, пу-уп!» — деп, ачу корон кыйгырала, көөжин колынаң ычкынып ийди. Токмай: «Буунбайнча неме болбос!» — дейле, чыга јүгүре берди. Пороско тактаның алды јаар тоолоно берген көөжин таап алала, Карабаш ла Койлого чурап келди:

— Бу кўрўмдердиң кижини меңдедип турган ады не!.. Пороско јогынаң покостың ижи тутаар эди!..

Ўлўш јышкышла уулдарды согорго чурап келерде, Карабаш ла Койло эжиктең чыгара секиргилеп, контора јаар санаа јок јүгүрдилер.

Конторада јуун туку качан башталып калган эмтир. Бригадалардың эткен ижин көргүлейле, эмди карган немелердиң кечеги эткен кылыктарын шўўшкилеп јаткан эмтир. Киргилеп келген уулчактарды көрөлө, јуунды башкарып јаткан колхозтың парторгы Күндүчи сурады:

— Пороско ўйде бе?

— Поросконың боткозы төгүлген, јуунга келбес — деп, Карабаш, јаан кижи чилеп, унчукты.

— А Токмай кайда?

— А Токмай буунарга барган. Карабай эштиң кажааны дөөн кире берген.

Јуунда отурган улустар јиркиреде каткырыжып чыктылар:

— Је ботко төгүлген болзо, Пороско тул калатан эмтир!..

— А-а, Токмайдың јаңы андый!..

— Эмеш ле болзо буунарга јүгүрер, та кандый аайлу ки-жи!..

Кезиктери Карабашты ajыктагылап, тыйтылдада катқырыжып, бой-бойлорынаң сурагылап турдылар:

— Колхозтың укту кучаларын ӱредип турган кӱлӱк бу ба?..

— Кучалардың чабыжы jымжак па, уул?..

Тырышпаковтың jӱзи jуурыла берди. Jуунды бир кезек ӧйгӧ токтодоло, эжиктиң бозогозына будын jыжып турган Карабашка мынайда айтты:

— Бас бери...

Карабаштың jӱреги селт эдип калды. Столдың ӱстӱнде турган шилдӱ лампаның jарык одына кӧзин jуурып, кӱӱн-кӱчи jогынаң столго jууктап келди.

— Кучаларга миндиң бе?..

— Je, бир катап минбес пе?.. — деп, Карабаш тумчугыла кыңылады.

— Укту кучаларды jыга минип салзаң, кӱскиде койлорго нени агыдарыс?

— Кучаларды... — деп, Карабаш катап ла кыңылады.

— А кучалардың кӱчи jок, арык болзо канайдар?..

— Мен арыктарын минип турган эмезим, семистерин кижи тен бир катап минбес пе?.. — деп, Карабаш ол ок ӱниле кыңырап турды.

Конторaның ичинде jир ле каткы. Карабаш маңдайынаң анаар ла агып турган терин колының тыш jаныла арлайла, Тырышпаковтың сурагын оноң ары сакып jат. Je председатель ого артык сурак бербей, кичинек те адылбай, jаңыс ла мынайда айтты:

— Jан, эртен аайына чыгарыс...

Карабаш бажын салактадып ийеле, унчукпай, эжик jаар басты.

3

Бир неделениң бажында, качан Карабаш ла Койло кабырган кучаларын чабаалардың тӧзине токунадып салала, jаңы ла ажанарга келгилеерде, олордың айылына чокол Пайскан ла Пейтке келдилер.

— Э-Эркечиниң брюкпезин у-урдаар керек... — деп, чокол Пайскан айтты.

— Эркечи бисти тудуп алза, не болор... — деп, Карабаш алаңзыды.

— Пе-Пейтке каргычы, ол оны согорго тидинбес... — деп, чокол Пайскан тыңыды.

Пейтке эрмек айтпай, јаңыртыктың үстүнде кыйын јатты. «Каргандар Пейткени јаан каргычы кижи болор деп, бастыра јуртка јарлап салганда, Пейткеле кожо брюкпе де уурдап јизе кайтсын...» — деп, Карабаш ичинде сананды.

— Ту бооро Эркечи сени сабаарда, сен каргадың ба оны? — деп, Койло Пейткеден сурады. Пейтке тиштери өткүре түкүрип ийеле, керексинбес кижи аайлу айтты:

— Эки брюкпези учун мени јаш чалканчакла сабаган. Чеден ажыра каргаарымда кандый ошкош... Он конок өтпөй туруп, торбогы кебелип калган...

Чокол Пайскан Пейткеге јарамзыган айас айтты:

— Бистиң Пейтке к-каргаарга т-тен мо-молодец!..

— Степканы кожо айдып алар керек — деп, Койло јөмөшти. — Городской уулдар ончозы жюйлик немелер ине.

Јөптөжип алала, ончолоры Степканы айдып аларга бардылар. Степка картошко јабарга тяпканың сабын јазап, айылдың јанында акта отурды. Качан ончолоры ого јаба јууктап келерде, Койло Степкага тыңыган айас унчукты:

— Эркечиниң брюкпезин јазап уурдазаң, биске антыгарлу нәјы болорың...

— А туттурып алзам, не болор? — деп, Степка барбаска тургандый, алаңзыды.

— Б-бистиң Пейтке ка-каргычы...— деп, чокол Пайскан ижендирди.

Степка Содоной јааназынаң Пайтке керегинде уккан болбой кайтсын, эрмекке кирипшей, тууразында турган Пейткени тургуза ла ајыктай берди.

— Сен чын ла каргычы ба?

Јаан каргычы кижи болотон Пейткениң ады-чуузы эмдиге ле ого јарт эмес болгонына Пейтке ачына берген ошкош. Ол Степканың бодыр башту тумчугын кезе ајыктап көрөлө, унчукпады.

— Је андый болзо... мен јөп... — деп, Степка учында јобош үниле унчукты.

— Төңниң алдында, деремнениң ары учында, салган Эркечиниң маалазында не јок деп айдар! Мында тыква, морковь, свекла, је ончозынаң ла көби брюкпе-

лер болгон. Ол мааланы деремненің ончо улузынаң көп салатан. Маала ажы јакшы бүткенде, Эркечи канча-канча абралу тартатан. Ол керегинде јурт јаткан улус: «Бу эмеген-өбөгөн эки ле кижи бу кирези ашты неге салгылайт? Ачана-түреңи сескилеп турган болор бо?..» — дешкилейтен. Эркечи калажырап, јайыла маалазын каруулдап јадатан.

Эмди деремненің уулчактары Эркечиниң маалазын тоноорго барып јаттылар. Чокол Пайскан катап ла јестезинің торбычказын салынып алганын көрөлө, Карабаш сурады:

— Бу торбычканы кайдарга алган?

— Бригадада а-акыма би-бир эмеш брюкпе апарып берерге... — деп, чокол Пайскан айтты.

— Кайуга кем озо барар?.. — деп, качан ончолоры чеденге энгмектегилеп једип келерде, Степка сурады.

— Кичинек кижи Койло барзын — деп, ончолоры айдышты.

Койло Эркечиниң үнин угуп ийеле, уулдардың сүмеленип турганын билип, чек ле мойножып ийди:

— Түни-түжиле колхозтың ижин иштеп јадым, тегин де колым оору...

— Айса, каргычы кижи бойы барзын — деп, Степка айтты.

— Чын дезең!.. — деп, Карабаш шымыранды.

— Би-бистиң Пейтке каргаарга т-тен м-молодец!— деп, чокол Пайскан унчукты.

Пейтке арга јокто алакандарына түкүреле, чеденниң сыраазынаң тудунып, јоон будын чеденнең ажырып ийерде, чирик шерде тызырай берди.

— Пейткени көрөлө, Эркечи брюкпезин бойы берер болбой... — деп, Койло унчукты.

— Торбогы кебелген болзо, Пейткеге тийбес...

Картошконың бүрлерин шылырадып, ыкчап, Пейтке Эркечиниң маалазында көрүнбей калды. Уулчактар баштарын өрө көдүрип, Пейткениң кийининең ары тыныш та алынбай, тыңдап јаттылар.

Пейтке удай бererде, уулчактар энчигип болбой бардылар. Койло өрө өңдөйип турала, кородоп, Пейткени арбады:

— Ол Адыбайдың уулы бойы ла тыгынып јаткан болбой кайтсын...

Узак ла болбой туруп Эркечиниң маалазынаң Пейткениң ачу-корон калактаганы угулды. Пейткениң калак-сыгыды өткўре Эркечиниң арбанган ўни угулат:

— Ме сеге брюкпе, ме сеге моркоп!..

— Тфу-у, јуртың кургап калзын!.. — деп, Пейткениң улыганы угулды.

— Ме сеге брюкпе, тойгончо ји! Ме!..

Уулчактар качарга ончозы тура јўгўрдилер. Эркечи Пейткениң талбак кулагынаң тудуп алала, оны чырбаалла сабап: «Ме сеге мырчак, ме сеге чалкан!» — деп турды. Пейткеге оны каргаар ӧй дӧ јок ошкош. Чырбаалдар сына берерде, Эркечи Пейткени сўўртеп, чеденниң атпак сыраазынаң чыбык сындырып аларга барды. Учында Пейтке Эркечиниң колынаң божонгон бойынча нӧкӧрлӧри јаар тизиреде јўгўрди. Эркечи кийининең сўрўшти. Пейтке чеденди ажыра калыган бойынча, качкылап бараткан нӧкӧрлӧриниң кийининең јўгўрди. Эркечи чеденди ашпай, јўгўрип брааткан уулчактарга јаңы ла сындырып алган чыбыгыла узак кекенип, артып калды.

Пейткениң јўзи кара ла балкаш болтыр. Эркечи оны јиткезинең тудала, јерге узак ла тўртўрген болбой кайтсын. Керек дезе Пейткениң оозында да кара балкаш болды. Пейткениң кўчи јетпей, јерге чалкойто јада берерде, Карабаш ла чокол Пайскан оны сўўртегилеп, сууга јунарга экелдилер. Каргычы Пейткениң јўзин јунгулап береле, оноң сурадылар:

— А сен Эркечини не каргабадың, Пейтке?

— Оозында толтыра балкашту кижи оны канайып каргайтан?.. — деп, Пейтке кўңўреде ыйлады. — Эртен мен оның каргызын берер болбойым!.. Ы-ы! — Койло Пейткеге килеп, Эркечиге арбанды. — Селсебетке айдар керек!

Эркечини каргагылап, оның јажытту јӧӧжӧзи керегинде јўзўн-базын куучындашкылап, уулчактар анайда сууның јарадында кородоп јаттылар.

Кенетийин кайда да, ырааkта, эрте турналардың ўни угулды. Уулчактар ончозы баштарын теңери јаар каңкайтып алала, кӧк айасты ајыктай бердилер. Ӧрӧ бийикте турналар кыйгырыжып, түштўк јаар учуп брааттылар. Карабаш олорды ээчиде узак ајыктап отурала айтты:

— Күс келип јат...

— Экн күннең мажактап барарыс — деп, артқандары сүүништи.

4

Қарабаштың айылының эжигине кандый да атту улустар келип токтоды.

— Кемдер келди, чыгып көрөөр — деп, казан кырып јаткан энези Қарабаш ла Қойлого айтты.

Уулчактар айылдаң чыгып келерде, Тырышпаков ло та кандый да орус кижи аттарын чеденниң казыгына буулап јаттылар. Қоштой айылдардың ийттери олорды арадап, айланыжып турдылар. Ийдин токтодорго коштой айылдаң уй саачы Қызнак бажын эжиктең чыгарала, унчукты:

— Ба-таазын, улустар, бу ийттерди! Чы-ык! Торт ло улус көрбөөн неме ошкош!..

— Ийдиң тут, көөркий — деп, налоговой агент болуп турган орус су-алтай тилле айтты.

— Ба-таазын, орус тил билбейтен орус база бар туру не, улустар! — деп кайкайла, Қызнак айылга ойто кире берди.

— Энең үйде бе? — деп, Тырышпаков картошко чайнап турган, карды ачык Қарабаштаң сурады.

— Үйде! — деп, Қарабаштың учун Қойло каруузын берди.

Тырышпаков агентле кожо агаш айылдың эжигинең јабыс энчейип кире бердилер. Қарабаш чала сезинип, айылга кирбеске турарда, үйдең энезиниң үни угулды:

— Анда не тургулаар? Киргилеер бери...

Қарабаш кирип келерде, Тырышпаков уулдардың энезине мынайда куучындап турды:

— Кучаларды эртен койлорго агыдар керек... Болуш. Улустар ончозы аш кезер ишке чыккан. Бош улус јок. Сен оны бойың башкар. Кучаларыңды көрдим, күчи јакшы эмтир. Оноң башка уулдарың јыга мингилеп салган болор деп бодогом...

— Көк теңери сени теп, кучаларды мингилеп, камык улус коркыдып турган көрмөстөр мениң уулдарым туру ине! — деп, Қарабаштың энези арбанып, кирген улуска чай кайнадып, оттың јанында шакпырап турды.

— Налогыңды качан төлөөриң? — деп, налоговой агент сумказын тизелерине салып алала, чаазындарын шылырадып сурады.

— Эм тургуза төлөөр лө аргам јок, кудай! — деп, балдардың энези тың ла шакпырап турган кижи болуп бултартып, каруузын берди.

— Сен јаан уулчагыңды бир-эки күнге божодып ий — деп, Тырышпаков айтты. — Чаргыга јетире сарју тартып апарзын. МТФ-ниң јааны кожо барар, ол Чаргыдаң ары аймак јаар барар, куру шадырларды уулың ойто тартып келзин...

— Баргай ары, баргай ла! — деп, энези айдып турган сөзиниң учурын бойы да оңдобой турды.

— Чаргыга јетире барадың ба? — деп, председатель Карабаштаң сурады.

— Барбай аа! — деп, Карабаш јүреги торт ло көдүрилип чыкканын сезип айтты. — А качан баратан? Эмди ле бе?..

— Түштиң кийининде. Сүт толгойтон јерге барала, МТФ-ниң заведующийин, Јондрай өгөөнди, сакып ал.

Карабаш торт ло канатту боло бергендий болды. Энезиниң уруп берген чайын да ичип болбоды. Энези јарылып калган штанын јамап береле: «Бу эрликке база нени кийдирип беретен болотон?..» — деп, чамча бедреди.

— Алдырба-ас, чамча да јок барза кем јок! — деп, Карабаш айдып турды.

— Чамча јок барзаң, Чаргының улузы сенең јескинбезин, кудай! — деп, энези кимиректенеле, Карабашка кийдирбей, школго барза кийзин деп, чеберлеп турган чамчазын эрик јокто кайырчактаң чыгарып, јайа тудала, узак шиңжилеп ајыктады.

— Айула согушкан кижидий келер болзоң, кычууңды берерим, учкан! — деди.

Карабаш чамчазын чала кийип, чакының төзинде азыгын алган бойынча төмөн, ферма јаар јүгүрди.

Ферманың эжигинде көп улус јуулып калтыр. Сарјулу шадырларды тарадайдың үстүнде јаба таңгылап салган эмтир. МТФ-ниң заведующийи Јондрай уй саачыларла кокурлажып, јаңыс колыла (келтей колын јууның јеринде артырып салган) шадырларды тыңыда тартып, Максаның эјези Боросло кокурлажып турды.

Борос оныҥ кокурлаганына ачынып, бойыныҥ сӧзинеҥ јана баспай турды:

— Је ол Чаргыныҥ оозында јаткан сыймучы эмеенди тартып экелзе, кер аттыҥ бели сына берер бе? Кижи кадыкта керектӱ, оорый берзе, улустыҥ бир де кереги јок. Эјем эки айга чыгара белинеҥ кыйналып јӱрӱ, курсак та ичип болбой јат...

— Больницага апарар керек — деп, Јондрай айтты.

— Аймакка јетире баратан акча бисте кайдаҥ келетен?..

Учы-учында Јондрай арга ла јокто јӧпсинип, амыр бербей турган Боростоҥ сурады:

— Сыймучы эмеенниҥ ады кем?

— Мавронья Макаровна деп атту эмеген болор. Бастыра Чаргыны сыймап јат...

— Је куру тарадайга отургузып та алза кайтсын — деп, Јондрай айдала, улусла јакшылажып алды. — Карабаш, атка мин!

Карабаш качан ок кер атты мине сокты... Чокол Пайскан, Койло, Пейтке ичинде ого тыҥ кӱйӱнгилеп, јӱстери ӱрелип калган, ферманыҥ эжигинде унчугушпай турдылар. Олорды көрӧлӧ, Карабаш кер аттыҥ тискинин силке тартып, тыҥ кыйгырып ийди.

— Н-но! Кажаҥ, кӱрӱм!..

Бойыныҥ деремнезинеҥ ӧскӧ јерде качан да болбогон Карабаш Чаргыны капшаай көрӧргӧ, кедер, арык кер атты ӱзӱги ле јок камчылап клеетти. Таҥ атту Јондрай Карабаштыҥ меҥдеп турганын көрӧлӧ, ого јаба јортып, токунадып клеетти:

— Шылтагы јоктоҥ ат сокпо, оноҥ башка ол сени тообос...

Јарым частыҥ бажында Карабаштыҥ деремнези койу кайыҥдардыҥ ла тоозы јок тӧҥдӧрдиҥ кийини јанында артып калды. Тӱш киреде олор бийик боочыныҥ ӱстӱне чыгып келдилер. Тӱштӱк јаар чаҥкырайыжып чӧйилип барган тууларды, көпӧгӧш ышка тартылып калган көп ӧзӧктӧрди көрӧлӧ, Карабаш кайкаганынаҥ адын токтодып ийди. Јондрай да адын токтодып, Карабашка кылчайып көрӧлӧ, сурады:

— Јараш па?..

— Ја-рааш!.. — деп, Карабаш тыныжын токтодып, јабыс ӱниле каруузын берди.

Тоозы јок јаан-јаан туралардаң, күркүреп өткөн машиналардың табыжынаң ла көп улустардаң Карабаштың кулагы күүлеп, бажы айланып турды. Сарју тартып брааткан кер аттың үстүнең ол ары-бери ајыктап, ончо ло немелерге кайкап браатты. Мында улустың кийими де башка, јаткан јадындары да башка немедий билдирет. Кыстар ла уулдар колтукташкылап алала, улустың көзинче ле баскылап јүрет. Саң башка. Туралар кандый јаан! Байла, мындый јаан туралардa јалаң ла јамылу улустар јуртагылап јаткан болбой кайтсын. Эбире турган ончо немелерге кайкап, алдынаң јортып брааткан Јондрайдаң Карабаш ыраак артып калды.

— Капшаай јорт! —деп, Јондрай туура барган оромго кирбей, Карабашты сакып, меңдетти.

Качан олор сарју эдер заводтың паратазынаң киргилеп јадарда, јалаң ла ак кийимдү орус келиндер Јондрайды јаан табышту уткыдылар. Јондрай олорло кокурлажып, оноң аттың үстүнде унчукпай отурган Карабашка уулады:

— Слерге кавалер экелдим! Кандый эмтир?..

— Ой, сүреен!— деп, ак кийимдү келиндер кокурлажып, кыйгырыжып турдылар. — Бистиң кемибис јарайт? Кемибисти аларың?..

Анайда кокурлажып, келиндер Карабашты туй курчап ийдилер. Карабаштың кулагы кызарып калган, бойы бажын өрө дө көдүрбей, ээрдиң кажын ајыктап отурды. Заводтың эжигинең кандый да эмеген кыйгырды:

— Бу јаш балала не берижип туругар? Капшаай сүтти алыгар!

Келиндер чочыганду кыйгырыжып ийеле, ончолоры завод јаар јүгүрдилер.

— Аттаң түш, эмди сарју табыштырарыс — деп, Јондрай айтты.

Күн јабызай берерде, олор сарјузын табыштырып, заводтың паратазынаң чыгала, сыймучы эмегенниң айылын бедреп бардылар.

— Мен адымды мында таштап ийеле, аймакка барарым. Сен ол карган эмеенди тарадайыңа отургузып

алала, ойто јан — деп, Јондрай Карабашты јакып турды. — Ойто барзаң, аспазың ба?

— Байла, аспас болбойым... — деп, Карабаш бойына чала иженбей унчукты.

— Кичў Айры ла Јаан Айрының ортозына аза бердиң. Анда јолдор көп. Улустаң сурап ал.

Сыймучы эмегеннинг эки кып јабыс туразы деремненинг эң ле јаказында, бийик кўнкузуктардың ортозында эмтир. Јоон течпек эмеген туразының сенегинде тўк чулук тўўп отурды. Айылчыларды көргөн бойынча чочый берди, је Јондрай ого не керектў келгенин јартап берди. Карган эмеген олорды ўйге кычырып, Јондрайдың сөзине јөпсинбей, айтты:

— Меге акча керек те јок. Тўкле, сарјула, јымырткала төлөйтөн болзо — барарым. Эмдиги акчала нени аларың? Эмдиги акча чаазыннаң ла эмеш баалу...

— Је андый болзо, сураткан улусла јөптөжигер — деп, Јондрай айтты. — Оноор бу уулчакла кожо эртен барыгар, сарју да болор, тўк те болор...

Сыймучы эмеген јөбин берип ийди. Јондрай Карабашты эмегеннинг айылына артызып салала, бойы јўре берди. Карабаш тактага отурып алала, унчукпай, толукта толтыра кудайлардың өчөмик сўрлерин узак ајыктап отурды.

— Слердиң јерде оору улус көп пө? — деп, Мавронья Макаровна сурады.

Оның кўўнин соотпоско, Карабаш айтты:

— Кө-өп!..

— Слердиң колхозто јымыртка, сарју көп пө?

— Кө-өп!..

— Је айса, эртен тура атанарыс. Адың јакшы ба?

— Јак-шы-ы!..

— Је бот, эмди јадала, уйукта.

Карабаш јерде төжөгөн төжөккө јадып, сыймучы эмегеннинг уйуктаардаң озо кудайга бажырып јатканын узак тыңдап јадала, оноң уйуктап калды.

Эртен тура сыймучы эмегенди тарадайга отургузып алала, Карабаш айылын көстөп јанып ийди. Мавронья Макаровна тарадайдың сеңзелгенине чыдажып болбой, калырап клееткен куру шадырларла кожо чарчалып, јаңыс ла: «О господи, господи!» — деп клеетти. Карабаштың адын Мавронья Макаровна эртен тура шиңдеп

көрөлө: «Калак, мен мындый атла барбазым!» — деп алаңзыган учун, эмди Карабаш ого кер аттың чыйрагын көргүзерге албаданып, оны үзүги јоктоң камчылап клеетти. Кичинек төңгө чыгала, Карабаш кер атты төңди төмөн јелдирип те ийди. Тарадай секирип, шадырлар аайы-бажы јок калыража бердилер. Тарадайдың тегелиги ташка согула берерде, Мавронья Макаровна крестенип ийеле, чөйө кыйгырып ийди:

— Ааай, ааай, антихрист!..

Калактажып-сыктажып, эки өзөктиң белтирине једип келдилер. Эки айры јолдың белтирине адын токтодоло, Карабаш «кажы јолло баратан болотон?» деп санана берди. Качан олор Јондрайла кожо келерде, јолдың кырында бу ла јодроның агажы турган, је олор ол туштa кажы айрыдаң түшкүлеген болотон? Оң јанында јол деп айткажын, олордың келген јолына одоштой турган андый кыр јок болгон, сол јанында јол дегежин, јолдың үстүги јанында суланың кыразы јок болгон. Эки айры өзөктиң кажызыла баратан?

— Оох-хо-хо! Бараргa кандый узак — деп, Мавронья Макаровна калактап ла божобойт.

«Байла, сол јанындагы јол болор» — деп, Карабаш шүүнеле, адын сол јаны јаар бурыды. Кер ат бош ло арып, бастыра ла бойы терлей берди. Кенетийин Мавронья Макаровна будын тарадайдың тегелигине кыпчыдып, ачу-корон кыйгыра берди. Карабаш адын токтодоло, сыймучы эмегенге јерге түжерге болушты. Мавронья Макаровна өлөңгө көңкөрө јадала, сарнай берди:

— Ой-ой-ой! Мынайда шыралап, олорды өлбөзин деп эмдеп јүреринг, оноң олор дезе сарју да берерге кыскангылап турар...

Онтоп, сыктап, тарадайга чыгып аларда, Карабаш катап ла ичкери јортты. Күн тал түшке јууктай берген, је Карабашка эмдиге ле заимка туштабай турганына ол кайкап клеетти. Заимканың болчок туразынаң болгой, јолой кечетен јаан суу да учурабай турды. Карабаш чын ла аза берген эмтир. Ого оң јанында јолло барар керек болгон, ол дезе јастыра, сол јанында јолло келген эмтир... Карабаш јүк ле арайдаң базып отурган адын токтодып ийди.

— Эмди не болo берди? — деп, Мавронья Макаровна сурады. — Јурт ыраак па?..

— Тьфу, аза бертирим ине! — деп, Карабаш кимиректенди.

Мавронья Макаровна торт ло отко базып ийгендий, калактап, јарбынып чыкты:

— Бот сеге! Антихрист таңма, кижини кыйнаган, кыйнаган, эмди кайдаар барып јатканын бойы да билбес! Ах, ах! Тенегимди, тенегимди! Бу неменің бүдүжин көрүп турала, кожо не келдим деер!..

Карабаш адын кайра бурыды. Аза бергенине бойы да ачынып клеетти. Сыймучы эмегенниң каргыжы там ла көптөп, оның кулагына ач-амыр бербей барды. Калактажып туруп айрыга ойто јеткенче, кер ат бош ло арый берди.

— Јок, анаң ары бойың бар! — деп, сыймучы эмеген тарадайдаң онтоп түжеле, јаан јолдо јаңыскан артып калды. — О-ох-хо-хо! Бу не јүрүм деер?..

Карабаш кер адын токпоктоп туруп, оң јанында јол өрө барды. Оның кийининде јаңыс ла сыймучы эмегенниң оны айткылаган сөстөри јаңыланып турды. Кер ат кедерлеп, јылјырык балкашка тайкылып, терлеп, кажы ла он алтамның бажында токтой берет. Бурулчыкты јүк арайдаң ӧдүп ле аларда, ого эмеген-ӧбөгөн эки орус кижи туштады. Карабаш олорго канайда асканын, ады недең улам арыганын комудаган айас айдып, јолдың аайын сурады. Ӧбөгөн јолды көргүзип береле, тың кайкаган айас оноң сурады:

— Сен канча јашту?

— Он үч... — деп, Карабаш өксөп айтты.

— Көрзөң, кичинек те болзо, иштеңкейин! — деп, орус үй кижи ӧбөгөнине айтты.

— Је ыйлаба, уулчак, бу ла јолды өрө барзаң, айылыңды таап аларың — деп, эр кижи Карабашты мекелейле, адының тискинин кыскарта буулап берди. Карабаш јакшы улустың кийининең бир эмеш ајыктап турала, оноң баспай турган адыла уружып, ичкери јорторго албаданды. Је кер ат турган јеринең тап эдип, он — он беш ле алтам барала, тыныжы буулып, ойто ло токтоп турды.

Күн кырларга отура берерде, Карабаш калганчы боочыга јууктап келеткен. Је кер аттың күчи торт чыга берген, кајy јол өрө базып болбой, эки катап јолдың кырына јыгылган. Карабашты эки катап арай ла бал-

бара төжөнбөди. Ол адынаң түжеле, оны јединип, мекелеп те турза, неме болбойт, будакла токпоктоп то турза, неме болбойт. Кер аттың колтугы тың тырлажып турды. Карабаш ачынып, кер аттың бажын бура тартала, агажыла төрт-беш катап согордо, кер аттың кунукчылду тегерик көстөринең јаан-јаан јаштар тамчылай берди. Кер аттың ару, мөлтүрешкен јажы өлөңгө, јалбырактарга тамып, јаркынду тамчылар ошкош сурлажа бердилер. Адыныҥ ыйлап турганын көрөлө, кенетийин Карабаш бойы да тыҥ-тыҥ өксөп, ыйлай берди.

— Оо-о! Оо-о!.. — деп, күннің калганчы чогына кызарыжып, одожында турган кырларда Карабаштыҥ үни узак јаҥыланып турды.

Кенетийин кер ат, Карабашка килей берген чилеп, кыр өрө бар-јок күчиле албадана берди. Кер ат чырмайып, калганчы боочыны ашканча ла, Карабаш ыйлап браатты...

Бежинчи бажалык

1

Алтайдыҥ көпөгөш-көпөгөш теҥеризининҥ түбиле куркулдажып өткөн эрикчилдү турналар казылганду јайды канадына салала, ыраак-ыраак јүре бердилер. Карарган аркалардыҥ кабыргалары кажайып, артып калды. Тоҥ јер малдыҥ туйгактарынаҥ ачу-ачу кыјырап турат.

Јалаҥдарда ашты јуунадып, колхозчылар оны түндү-түштү соголо, фронтко табыштырып берген. Күстиҥ учы јаар улустар аш үлешкен. Карабаштыҥ энези эки таар арба алган. Карабаш ла Койлого до үлү једишкен: олор јайыла иштеп алган трудкүнине јарым таар аш алгандар. Эмди олордыҥ ажы айылда турган јаан чапчактыҥ түбинде туруп јат. Аш ижинде анчадала комсомолдор тыҥ иштеген. Бүгүн эҥирде комсомолдордыҥ вечери болор. Онолоры ол вечерге белетеҥгилеп јат, је Карабаштыҥ кайдаар да барар аргазы јок: ондо кышкы өдүк јок. Кийим јеткил болгон болзо, ол өскө балдарла кожо эмди алты класска көчүп алар эди. Каникулдар сайын олорло кожо айылына јанып турар

эди. Чокол Пайсканга да энези агаш таманду ботинка алып берген, эмди Пайскан ўренип бараргa јат. Койлого макалу: ол төртинчи класста ўренип јат. Ого ödўк те керек јок. Эжиктең чыгала, јўгўрзе — школдо.

Анайда эрикчилдў сананып, Карабаш кöзнöктöң ајыктап отурды. Черўдең јанган Акчаш: «Американдаң аайы-бажы јок көп американский ботинкалар келер» — деп айткан, ол ödўктер качан келгей не?.. Бир эмеш аш садала, ол ödўктерденг энези алып берер эди. Капиталист немелер карам дешкен, байла, кыскангылап јаткан болбой кайтсын.., Төмöнги Пейткеде агаш таманду эки ботинка бар. Бирўзин ол анайда кийип јат, экинчизининг каблугын кезе чабала, кўнўң ла кажаттаң јыңылап јат. Улус база бай ла. Макса кўнўң ле энгирде ойынга јўрўп јат: ого не болзын, акалары кийимдеп турганда, ойнобой кайтсын...

Энгир там ла койылып турды. Апагаш, јаан, јеңгил карлар кöзнöктиң шилизине араайын тайкылып, јерге тўжеле, тонгдок јерге токтобой, кичинек эзинге айланыжып турадылар. Карабаштың энези иштең эмдиге ле келгелек, Койло дезе школдоң јанала, уйуктап калган. Турада карангуй, эрикчил. Оның учун Карабаш кöзнöктöң ырабай, ончозын ајыктап отурды. Оның ал ла санаазы тышкары.

— Сен вечерге браадың ба? — деп, кенетийин тышкары Максаның üни угулды.

— Эйе — деп, чокол Пайсканның аказы, Тым, комсомол уул каруузын јандырды. — Эмди ле барып кийинип алайын. Сакып ал, Максим...

Макса кажаганның üстүне чыгып, уйларына ölöң таштап береле, оноң вечерге баратан уулдарды сакып, јолдо танкылап турды. Јаан удабай ого эки уул јуктап келди. Олор нени де бойлорының ортозында куучындажып, каткырыжып турдылар. Удабай агаш таманду ботинказын колтулдадып, чокол Пайскан аказыла кожо јетти. Онколоры та неге де тың каткырыжала, төмöн, колхоздың конторазы јаар, јўре бердилер. Чокол Пайсканның колтулдап бараткан ботинказының табыжы Карабаштың öзöгине узак тонгдолып тургандый.

Олордың табыжы карангуйда јоголып каларда, Карабаш арай ла ыйлабады. Ого недең де кунукчыл, недең де кўч деп билдирди. Көзининг јажы тамчылап, ол

көзнөктиң алдынаң түжеле, орынның алдынаң былтыр кышкыда кийген эски, јыртык конычту өдүгин бедреди. Өдүгин ол узак бедреген. Көзиниң јажына тумаланып, эски өдүктердиң, јүзүн-башка јамачылардың ла эскилердиң ортозынаң өдүгин сыймаштап, учы-учында таап алды. Чий тередең көктөгөн өдүги узун јайыла тың кадып калган эмтир. Карабаш јыртык конычтарын шидей тартып көктөйлө, тала печкеге от салды. Көөштө суу изий бедерде, өдүгин изү сууга јибидип, оноң күлкүниң бажына кептей тартып, чөйө берди. Өдүктердиң таманында тежиктер изү сууданг улам јаанай берди. Је Карабаш оны керекке де албады.

Өдүк бүде берерде, Карабаш эски тонын кийип, јазанып алала, комсомолдың вечерин көстөп јүгүрди. Омок эзин оның кулагында шуулап, кызара берген јаактарын өртөп турды. Ырысту Карабаш карангуйда тайкылып, јуукага јыгылала, каткырып та йиди. Ол конторага једип келерде, јарык көзнөктөрдөң јиит улустың каткызы, айак-казанның калыраган табыжы ла уулдардың јиркиреде каткырган каткызы угулды. Карабаштың јүреги тың согулып, бойы көзнөктөң карап көрди. Толукта турган столды эбире јалаң ла јиит кыстар ла уулдар отурдылар. Ырыгалды Озой башкарып турган эмтир. Озойдың карындажы Барамаш ла Чокол Пайскан база столдо отурдылар. Олор акаларының болужыла киргендерин Карабаш јаңы ла билди. Карабаш јерге түжеле, конторанын эжигин бедреп, карангуй сенектиң ичине канча ла катап бүдүрүлди. Је эжик ичинең бектүлү болгонын јаңы ла билди.

Карабаш соокко тоңуп калган колдорыла эжикти токулдадып ийерде, эжик ачыла берди. Эмеш ичкен аракызынаң тың кызарып калган уул Карабашты ајыктап көрөлө, оноң кайра баштанып кыйгырды:

— Карабашты божодойын ба, Озой?

— Комсомол эмес болзо, сүр ары! — деп, Озой талтабыш өткүре јакарып кыйгырды.

Эжик ойто јабылып, күрчек шылырт эде берди. Карабаш кунукпады. Кайра бура соккон бойынча, ол катап ла көзнөктиң алдына келди. Кыстар ла уулдар колдорынаң тудунышып алала, «чаа!» деп ойын ойногылап јаткан эмтир. Анчы тилиниң учын туура тиштенип ийеле, балалайка согуп отурды. Онколорының ал-

дында Тана деп комсомолка кысла коштой Озой турды. Аңчы балалайканың ўнин араайладып, кожоңдозын деп, бажыла кекип ийерде, Озой колдорын чабынып бижелей берди, Тана дезе joon ўниле кожоңдоды:

Бо-оро чоокыр кучыйак
Боочы ажыра уча берт.
Бойыма тўнгей көөркийим
Армияга jўре берт.

— Ча-а! — деп кийининде тургандары унчукты. Озой ло Тана бижелегилеп, турган jииттердиң учы jаар бардылар. Олордың ордына Макса ла кандый да бир кыс чыкты. «Маралчызыла кожо не ойнобойт не?» — деп, Карабаш ичинде сананып, Максаның кожоңдоорын сакыды. Макса кандый кожоң кожондойтонын сананып, кичинек сўўри бажын потолок jаар каңкайтып алган турды. Оноң содон бажын булгап, чыгып-чыкпай турган ўниле кожоңдоды:

...Кара көстў көөркийлер
Кайда ойноп jўрў не?..

Оноң бажын булгап, база нени де кожоңдоорго сананды, je ўни чыкпады. Олордың ордына турган кандый да өткўн ўндў кыс кожоңдой берди:

Сакпагында сарылу
Сары тайым көрдиң бе?
Сабарында jўстўктў
Көөркийимди көрдиң бе?

Кулагында темдектў
Кула тайым көрдиң бе?
Кулагында сыргалу
Көөркийимди көрдиң бе?

Конторaның эски полы бижеген торт ло ээлип, ээлип турды. Кенетийин Озой частушкалап кожоңдобой, алтайлап, чөйө кожоңдоп, jайкана берди:

Сары агаштың төзине
Саргарып калтан эмейис.
Сары чөлдиң тўбине
Салдатка бартан эмейис.

Куу агаштың төзине
Кугарып калтан эмейис.
Куба чөлдиң тўбине
Jўре бертен эмейис!..

— У-ы-ый, ы-ыы! — деп, толукта тактанын үстүнде отурган эзирик Маралчы кенетийин огурып-огурып ыйлайла, тактанын үстүне артыла берди. — Кудай, кудай, кайдайы-ын, кайдайы-ын!..

— Маралчы канай туру? — деп, форточказы ачык көзнөктин алдында турган кыстар бойлорынын ортозында шымыранышкылап, бойы-бойлорынан сурагылап турды. Олордын ортозында, ойынга кириишпей турган Эмелчи, үүрелерине јаан керек айдарга турган чылап, учында оозын јаба тудала, шымыранды:

— А Макса башкүн Маралчыны «изменять» эткен болтыр не...

Кыстар ончозы чырайларын соодып, Максаны шиңдей бердилер. Макса дезе сүүри бажын булгап, чыгарчыкпас үниле балалайканын алдына кожонгдоп ло јатты:

Башмак өдүк элезе-е,
Базардан барып сат албай.
Бараксанка ыраза-а,
База өскөдөн тап албай!..

Јыргап јаткан јииттерди ајыктап, Карабаш анайда орой түн киргенче ле турды. Буттары көжүп калганын ол сеспей де турды. Бүгүн энирде онон ырысту кижи јок болгон...

2

Бир неделенин бажында кичинек јуртты эбиреде курчаган туулар, арканын ээн калган агаштары агас тонын јабынып, чек ле кубула бердилер. Өзөктин суузына калын тош тура берди. Кенетийин түшкен соокторго өзөктин суузы буулып, јолдорды, јаратка јуук туткан чеден-кажаганды туй алып ийди. Өзөктө карарып турган аралда койондордын баштапкы истери чоскырлана берди. Анчылар кере ле түжүне кеткин эликтер кетеп, тере чаналарыла кырлардын јүзинде карды чалый-телий истеп тургулайт. Јаан улус уулчактарды элик агыртып турар өй башталды. Карабаш аспактан эткен эски чаназынын кайыштарын јаңыртып, јазап алала, анчылардын кычыртузын сакып отурган. Эски өдүктерди бириктирелe, энези ого јаңы өдүк көктөп берген кийининде, Карабаш үйде ас отурар болды. Анчы-

ларга элик агыртып, оног кайдаг да эмиктер таап алала, койондордыг јолына тузак тургузып јӱрет. Анчылар элик атканда, ӱлӱни ончо анчылардыг јаңы аайынча тең ӱлежетен учун, Карабаш тегин јерге ангдабай тургандын энези көрӱп, оны айылында бир де кичинек тутпайтан.

Бӱгӱн чокол Пайсканды ла Карабашты элик агыртып бер деп Сабашка сураган. Карабаш чаназын јазап јадарда, ого чокол Пайскан келди.

— Сенде чана бар ба? — деп, Карабаш сурады.

— Саламчы өгӧӧн м-меге ч-чаназын бе-береечи болгон... —деп, чокол Пайскан айтты.

— Кайдаг агыртарыс, билериг бе?

— Та-Тартыныг бажынаг...

Уулчактар Саламчы өбӧгӧннииг чаназын аларга келерде, айылдыг эжигинде Тыйынчы ла Майныс Саламчыныг чаназын блаажып согушкылап турды. Олор база элик агыртып бararга турганын көрӧлӧ, чокол Пайскан айтты:

— Ол уулдар б-блаашкылап јаткан болзо, м-меге једишпейтен эмтир...

Онойдо айдала, Пейткениг чаназын сурааарга барды. Карабаш кӱрешкилеп турган уулдарды ајыктап, артып калды.

— Сен кижини не тырмап турыг, уул? — деп, Майныс ачурканып, Тыйынчыныг колында чананы блаап аларга, оны тегелеерге умзанып турды.

— А сен не тырмап туруг? — деп, Тыйынчы удура ыркыранды.

— Сен бойынгныг Эмелчингди тырмап турган болбойын!.. В-вых-х!..

— А сен бойынгныг Морконынды тырмап турган болорыг...

Олорды көрӧргӧ кӱӱни тийе берерде, Карабаш јылынып аларга, Саламчы өбӧгӧннииг айылына кирди. Саламчыныг эмегени бала-барказыла кожо печкениг ӱстӱнде отурды. Саламчы өбӧгӧн бойы дезе, јерде саайсаай баскындап, нени де сананып, каңзазын тиштенип алган турды. Карабаштыг эзендешкен ӱнин олордыг кемизи де укпаган та кандый, каруузына унчугушпадылар. Саламчы өбӧгӧннииг сананган санааларына чаптык этпеске, печкениг ӱстӱнде отурган улус табыш та чы-

гарбай отурдылар. Саламчы өбөгөн төрдөң ала эжикке јетире, шүлүзин чилеп, араай базып келеле, лаканга тиштерди өткүре чыкырып ийди. Оног: «Кай-йк-камчылу не-ме!» — деп айдала, төр јаар басты. Полдың тал ортозына токтойло, учазын тырмап, оног кангазын оозынаң туура тудала, јаңы ла болгонгон кижи чилеп, унчукты:

— Акыр, байа бу мында уулдар чана блаажып турган, олор кайда баады?..

— Күрентиниң ары јанында согушкылап ла јаткан эди — деп, Карабаш каруузын берди.

Саламчы өбөгөн кангазын печкениң оозына кагып ийеле, оног бажын саң башка канкайтып алала, айтты:

— Бу кижи озогыда элик агыртканда, тоскон улустың отурган јерин бойы ла билип, агаш-ташты аралап, агыртып јүре беретен эди... А бу эмдиги уулдар элик агыртар болзо, арай ла бичикке чийгилебей турар!..

Лаканга тиштери өткүре чөйө чыкырып ийеле, бойының санаазын катап ла санана берди. Саламчы өбөгөннің санаазына чаптык этпеске, Карабаш араай чыга берди.

Чокол Пайскан чаназын таап алган, эмди Тыйынчы ла Майныстың јанында турды.

3

Таратының бажын агыртып, јаан кобыга түжүре јыңылап түшкүлеп келерде, Сабашка карара күйүп калган төңөштиң үстүнде танкылап отурды. Элик аткан болор бо деп, јеткилеп келген уулдардың бүдүжин ајыктап көрөлө, Сабашка сурады:

— Эликтиң незин-незин көрдөөр бө, уулдар?

Онойдо сурайла, бойы јырс-јырс этире каткырды. Уулдардың чөкөп браткан бүдүжин көрөлө, оног ары айтты:

— Эки элик келген, мени көргөн бойынча колтуктажып ийеле, бу арка өрө јүгүргилей берди...

Хр-рт, хрт деп каткырала, чокол Пайсканды ангдыштыы:

— Сатлай јестең јакшы түш көргөн беди?

— Је-јестем кече түү-түниле кө-көзөрлөгөн... — деп, Пайскан айтты.

— Је бу арканы агыртыгар, мен Темичи-Айрызында тозорым — деп, Сабашка учында айдала, өрө турды.— Бирүгер арканың бажыла, бирүгер дезе арканы эдектей агыртсын...

Карабаш чокол Пайсканла кожо ойто ло тайкылатайкыла кыр өрө чыкты. Калың карга олордың чаналары бадалып, тескери јыңылап, олордың күчин торт ло алды. Чибининг будагынаң түшкен кар чокол Пайсканның бажын туй согуп ийди. Чокол Пайскан тыныжын алынып болбой турала, тың чүчкүрди. Оның табыжынаң чочыйла, јыраалардың ортозынаң койон болчоңдоп чыга конды.

— Түү! — деп, Карабаш тың сыгырып ийерде, койон алырандап турала, оноң арканы өрө элес эде берди.

— Чыйрагын! — деп, чокол Пайскан айтты.

— Койондо не болзын, оның тыны будында ине — деп, Карабаш јөпсинди.

Анайда эрмектешкенче, олор арканың эдегине билдирбезинең једип келдилер.

— Је сен мында артып кал, мен сыраңай ла арканың бажына чыгайын — деп, Карабаш айтты. — Тыңдап тур. Качан мен кыйгырып ла ийзем, сен агыртып туруп, арканы төмөн, Темичи-Айрызы јаар бар, јү бе?

— Је... — деп, чокол Пайскан јөпсинди.

Карабаш нөкөрин таштап ийеле, бойы каранүй арканың ортозына кире берди. Јоон, јоон јебрен карагайлар, чибилер ле мөштөр оның јолына туй тургулап, оны ичкери божотпоско тургандый, тып ла эдип калган, табыш јок тургулайт. Коркушту тымыктаң улам Карабаштың кулагы араай шуулап та турды. Каа-јаада ла будактардың ортозыла тылырап, чарлайактар учкулай берет. Тобоголоры түшкелек мөштөрдиң будактарында эмезе тоңуп калган кып ла кызыл белелердиң ортозында кичинек кушкаштар шакпырашкылайт. Олорды ајыктап, Карабаш узак турды. Табаштарын тарбайтып ийеле, куйруктарын јайылтып, тийиңдер агаштаң агашка секиргилеп ийеле, јажынгылай берет. Јеңеске бастырып койгон, јоон мөштиң төзине амырап турала, Карабаш сананды: «Бу мөш канча јашту не?.. Бу мөштиң јүрүмине көрө кижиниң јүрүми куштың элес эткен учужындый ла болбой кайтсын... Мындый апашты Карабаштаң өскө кем-кем көрди не?..»

Болгонып келеле, Карабаш чаназын јазап кийип алды. Оног алакандарын оозына јөлөй тудала, төрт-беш катап бар-јок күчиле тыҥ кыйгырып ийди:

— О-о-оо!!!

Бойыныҥ тымыкты јара соккон кыйгызынаҥ кулактары да туна бергендий билдирди.

— Уу-у-у!!! — деп кайдаҥ да, ыраактаҥ чокол Пайсканныҥ каруузы угулды.

Карабаш кыйгырып, табыштанып, чананыҥ тайагыла көҥдөй төҥөштөрди күчүлдеде согуп, эликтер агыртып баштады. Чокол Пайсканныҥ кыйгызы оны бирде озолоп, бирде артып турды. Оныҥ учун Карабаш теҥ бararга албаданып, нөкөриниҥ үнин тыҥдап, бойы кыйгырып, элик тоскон јер јаар бир эмештеҥ ичкерлеп браатты.

Кенетийин ого удура үч элик чыга конды. Карабашты көрөлө, јана болдылар. «Байла, артып турган болорым» — деп сананала, ол кыйгызын тыҥыдып, јаан јалбакты одура јыҥылап түшти.

Ичкери эки катап мылтык атканы угулды. Карабаштыҥ јүреги көдүрилип чыкты. «Байла, бирүзин јыга аткан болор» — деп сананала, үнин кысканбай, арканыҥ бажын көҥкөрө агыртып түшти.

Кобыныҥ оозында база катап мылтык атты. Оноҥ бир канча өйдиҥ бажында ыраакта Сабашканыҥ кыйгызы угулды:

— Бери келе-ер, уулдар!

Карабаш аайы-бажы јок сүүнип, тайактарыла ийдинип ийеле, арканы төмөн шуҥуп түшти. Кардыҥ алдында көрүнбей турган төҥөзөктөргө чаназыныҥ бажы түртүлип, Карабаш эки катап јыгылды, је ол онызын бир де керекке албады. Кобыга түжүре јыҥылап келерде, чокол Пайскан эликтиҥ шыйрактарын тудуп, Сабашкага элик сойорго болужып отурды. Карабаш чаназын уштып, олорго болужа берди. Сабашка эликтиҥ буулап турган бөөрөктөрин бычагыла кезип, чийге јийле, мактады:

— Ортон элик эмтир! Эди јакшы болор...

Оноҥ эликтиҥ терезин јудругыла чүрче ле јулкып ийди. Эликтиҥ эдин ончолоры үлешкилеп алала, јүктенгилеп, јанарга мендедилер.

Јаан јолдо олорго өскө анчылар туштады. Олор ку-

ру баргылап јаткан эмтир. Элик агырткан Барамаш ла Макса буттарын јўк ле арайдаҥ кўдўргилеп брааттылар. Карабаш уур јўктў де болзо, је арып калганын бир де сеспей, Макса ла Барамашка једижип келеле, оморкоп унчукты:

— Фу, чорт! Эликтиҥ буды келишкен, аркамды бош ўзе ойкўп браат!..

4

Бир канча кўндердиҥ бажында деремнениҥ ичиле кижи кайкаар солун табыш јайыла берди. Чокол Пайсканныҥ јети ай письмо чийбеген ой адазы, Марал јанып клеет деген табыш јайылды. «Кандый да Анисе деп келин ээчидип алган, «Коммунизм путьта» Кананыҥ энези эште, каланғызы јаанай берген отуры» — дешкиледи. Чокол Пайсканныҥ энези, Момон, чочыган бойынча, колхозтоҥ тўлўге кулур алды, Содоной эмегеннеҥ соҥо аракы сурады. Картошкодоҥ кайнадып, бојо урды. Јўгўр деп кызы јўгўрўк бажынаҥ улуска јарлап ла турды:

— Эртен Марал ајам келер, эмеш неме белетеп береер деп энем айткан...

— А, кудай-ай, балам! Кўчис јеткенче болушпай база... — деп, улустар удура айдыжып, сонуркажып турдылар. — Канча јылга чыгара сурузы јок кўўркий, карын айылына, алтайына јанып клееткен туру ине!..

Деремнениҥ улузы эртезинде Момоннаҥ айылы јаар чўйилиже бердилер. Келген ле кижи аракыларын столдыҥ алды јаар тургускылап ийеле, Момонго бурулу улустый, айдыжып турдылар:

— Је, бу мениҥ ажым торт чыкпады, булар. Ас та болзо, ары алзаар...

— Алдырбас, чыкпаган ашты канайып ийер оны — деп, Момон эмеен туранаҥ ичиле јўгўрип ле турды. Та нени кайнадып, каарып турган кижи болбогой; печкениҥ оозынаҥ кўйген курсактыҥ ыжы, кайнаган аштыҥ буузы анаар ла буркурап турды.

— Эжикти кайра ачаар, улустар, кайра ачаар! — деген кыйгы чыгарда, эжикти чек кайра ачып салдылар.

Деремнениҥ бар-јок балдары онҵозы ла Момоннаҥ чирик чеденине, таандар чылап, сыралгылап калган отурдылар. Карабаш баштаган немелер солдат көрөр

деп, чек санаа йок, эдектери айылып, өрө-төмөн йүгүргилеп ле турдылар. Ончолоры өрөги арканың эдегинде йол аар көргүлеп, Маралдың келерин сакыгылап, өзөктөри чөйилгилеп браатты.

Чеденге сыралып калган балдар кенетийин аңгыс аай кыйгырыжып чыктылар:

— Клеет! Клеет!!!..

Арканың ортозынаң чыккан кышкы йолдо кара ла байырт калаңы улустар келгилеп йатканы көрүнди. Алдынаң атту кижи келип йатты, артынган таарлары йерге сүүртелип клеетти. Тырышпаков үйге кире конгон бойынча, лепешка каарып, шакпырап йаткан Момонго йүрексиреп айтты:

— Је, Маралынды уткы, Момон!

— А ку-ды-ый, Малалым, Малалым! — деп, Момон чоколдонып кыйгырала, айак-казанын мергедеп, үйдең чыга йүгүрди. Кечүнинг ары йанында, кажатты төмөн түшкүлеп клееткен улусты көрөлө, калактап туруп, удура йүгүрди:

— А калу-ук, калак, өлбөй йүлүп эш-нөкөлинге ойто келген тулуг не!..

Момон айры-тейри сыктаганча кечүни кечире йүгүрди, аттың үстүнең Маралды йайа тартты. Олдоп-солдоп окшойло, ойто йүгүрерге сананды, онон үзеңиден тудунганча үйге летире келди.

Бакпыс ла Озой Маралды аттаң колтуктап түжүреле, канча улусты көндүре, төр йаар апарып, отургузып койдылар. Маралдың каланызы чындап та йаан болгон эмтир. Улустар турага шык ла толо бердилер. Момон аскан курсагын салып, амыр билбей, ары-бери йүгүрип ле турды. Уулдар чөбчөйди эки йандап салгылап турдылар. Чөбчөйлөр улустың баштары ажыра, орын, стол ажыра ончозы Марал йаар баргылайт. Момонның үни анда шаң, мында шаң эдип ле турды.

Карабаш ончозын йазап көрөргө, брустың үстүне чыгып алды. Эжикке бадышпай, тыгылыжып турган улустардың ортозында каланы эмеендер чөйө кожондожо бердилер. Улустар Маралдың санаазы башка келгенин каран сескилеп отурдылар. Момонның амзап берген чөбчөйин ичпей, Марал туура тургузып салала, гимнастерказының төш карманынаң апагаш колплат чыгарып келди. Платты көзине йаба тудала, мырсып ыйлады:

— Кижи анда... катуның јерине јўрўп... а сен... сен кижиге песме де чийбей...

— А кудай дезең база, бу мының чийип тулган песмелели кайдаал балып тулго-он?—деп калактап, Момон јўгўрип ле божобой турды. — Пайску-ун! Бу печкенің ўстўнде тўжўле не јадың, учкан? Тў-ўш!.. Сенің чий тулган песмелелиң кайда-а?!.. Канай аайлап чий тулган немелелиң бу-у?..

Чокол Пайскан печкенің ўстўнең шылырап тўжеле, јаагы чугулду бултыйып калган, бастыра ла бойы боро тоозын турды.

— А сенің песмелелиң кайда? — деп, Момон уулын торт ло јип браатты.

— Чий ле турган н-неме эди... — деп кынылап унчугала, чугулду көстўриле Пайскан эбире болужы јок ајыктап турды. — По-полевая почта 6279...

— А мының Јўгўли кайда баат? Бу делемнеле не-е јелип тулган тангма болотон? Танманың песмелели кайда балгу-ун?.. — деп, Момон шанжып, тактаны эбире соголо, четпертте аракыны көөшкө койтылдада урды.

Марал улустың берген чөөчөйин ууртап ийеле, колпладын катап ла көзине јаба тудуп, онон ары мырсыды:

— Кижи анда... анда... кара канын төгўп... а сен... песме чийбей!.. Кижи атечиствазы учун... а сен...

Эжиктиң јанында отурган эмегендер эрикчилдў ўндериле чөйө тартып, кожондожо бердилер:

Чапкан өлөң корболу,
Чалдыгып калза, не болор?
Чактаң арткан јыргалду,
Јыргап јўрзе, кем айдар?

Јууган өлөң корболу,
Јуубай салза, не болор?
Јуудаң арткан јыргалду,
Јыргап јўрзе, кем айдар?..

5

Айдың тўнде төмөн, дворлордың ары јанында, өзөктиң тожында јыңылап јаткан балдардың табыжы угулат. Комсомолдор Озойго баштадып, анда јаан каток јазап салгандар, эмди энгир кирзе ле, јурттың јиттери анда јуулгылайт. Конекту балдар ас. Көп лө сабазы агаш

таманду ботинкаларлу јыңылагылайт. Ай ашканча ла ойногон јиттер: «Удабас јуу токтоп калар, эм ойнобогондо качан ойнойтон?» — дешкилеп, күнүң ле эңирде мында јуулыжып, јүзүн-јүүр кожоң кожоңдогылап, ончолоры өйди анайда өткүрип тургандар.

Карабаш уулчактарла кожо тошко ончозынаң озо келетен. Ол бойына агаш конек јазап алган, эмди јылтыркай тоштың үстүнде ары-бери учуп ла турды. Чокол Пайскан агаш таманду ботинказының каблугын кече эңирде кезе чаап алган, эмди эски тонының эдеги эзинге јайылып ла турды.

Јаан уулдар кыстарды колдорынаң тудуп алала, аайы-бажы јок јүгүргилеп эмезе колтуктажып алгылайла, кожоңдожып тургулайт:

Өлбөгөннің өчинде
Өксөп-өксөп ойнобой.
Өлүп калган соңында
Өлөң-баргаа бас койбой.

Барбаганның бажында
Баштактанып ойнобой.
Барып калган соңында
Баргаа-өлөң бас койбой...

Макса аказы Барнаулдаң келерде экелип берген јалтыркай конегын кийип алала, ончо уулдарды акалап ийеле, оноң кожоңдожып турган кыстарла колтуктажып, сүүри бажын булгап, орустап кожоңдоорго албаданып турды:

Мой миленок как теленок,
Только веники жевать...

— Бу Макса кольцевик бололо, орус кыстардаң тен антиресный кожоңдор үренип алган! — деп, Пороско баштагандар опсыркажып турдылар. Макса бу кожоңның экинчи јарымын ундып салган болбой кайтсын, оның учун бажыла ары-бери булгап турала, оноң торт өскө кожоң кожоңдоды:

Моя милка суу ол јанда,
Как я к ней буду ходить?
Кардың суузы тош болзо,
Каждый день буду ходить!

Маралчы база мында болгон. Үүрелери оны колтуктагылап алала, ойноп турган јиттердең башка турды-

лар. Олор бажын булгап, јазап кожоңдоп албай турган Максаны көстөриле јип ийгедий тургандар. Маралчы мынайда кожоңдоп турды:

Тоң агашты чокыган
Томурткада уйа јок.
Тоң ло менең чөкөгөн
Ол таңмада уйат јок!

«Изменять эткен учун Максаны сөгүп турган эмтир» — деп, ончолоры сананала, унчугушпай бардылар. Маралчы олорго тың ачу болгон.

Кенетийин јыңылап турган балдардың ортозынаң кемизиниң де кыйгырганы угулды:

— Айды көрзөөр дө, айды көрзөөр дө!..

Јиттер кожоңдошпой, ончозы баштарын каңкайтып, айды ајыктай бердилер. Қырлардың чике ле үстүнде турган айдың јаркыны саң башка боло берген эмтир. Айдың тууразынаң кичинек јемтик көрүнип келди.

— Ай карыгып јат! — деп. Озой кыйгырды.

Уулчактар ончозы јуугында турган Кааш эмегеннің айылы јаар јүгүрдилер. Ончо ло айылдардаң улустар чыккылап, айдың карыгып јатканын ајыктап турдылар. Қаргандар табыштанып турган балдарды токтодып, эдер немезин таппай бардылар.

«Ай, бу јаан улустар кайда, мыны барып капшаай айтсаар, улустар. Бу Јыламаштың ајазы кайда?» — дешкилеп турдылар.

Качан Қарабаш баштаган уулдар Кааш эмегеннің айылына јүгүргенче киргилеп келерде, Кааш көзнөктөң тенгери јаар ширтеп алган эмтир.

— Калак дезең база, јаан улустар кайда барган? — деп калактап турды. — Капшаай барып, Јыламаштың ајазына айтсаар, балдар! Капшаай! Киреени-эшти каңырадып, ийдин сабазын!

Чокол Пайскан ла Пейтке эжиктең чыга коноло, узак болбой, тон-өдүктери шакылдап, ойто келдилер.

— Бу Јыламаштың ајазы, Штоп өбөөн, канайып јат? — деп, Кааш эмеен калактаганча сурады.

— Штоп печкениң үстүнде јадыры... — деп, чимириктерин тартынып, эжикте турган уулчактар унчукты.

— А калак ла сени! Бу ай-күн карыгып јат деп айттаар ба, күрүмдер? Бу мында мыжылдажып не тураар, капшаай барып айтсаар!

Чокол Пайскан ла Пейтке эжиктиң јаагына согулгылап, катап ла чыга кондылар. Оноң оп-соп ойто ло јеттилер.

— Бу айдың кабортозын Јелбеген јудуп браат, эмдиге јетире нени эдип јаткан кижи болотон, кудай-май?— Кааш эмеген кирип келген уулдардың үстүне барды.

— Штоп пыймазын бедреп јат... — деп, уулдар калажырап, ӱн алышты.

— А бу мыныҥ пыймазы кайда барган, калак!

— Јыламаш Штоптың пыймазын кийип алала, ойынга барган болор дежет...

— Бу печкениҥ үстүнде турган пыймалардың бирӱзин капшаай апарып береер. О-ой, кичӱ Сатлай, не туруҥ, капшаай!

Чокол Пайскан кимиректенип алырандайла, печкениҥ үстүнеҥ эки пыйма тӱжӱрди. Пейтке ле Карабаш пыймаларды алган бойынча Штоп өбөгөннің айылы јаар јӱгӱрдилер. Олордың айылында толтыра улус эмтир. Онҷолоры Штоп өбөгөнди шыйдып алган, эмди оның чыгарын сакып турдылар. Штоп өбөгөн пыймаларды тоозы јок чулгамыштарла чулгаштап туруп кийип алала, оноҥ «агаш сапту кирее керек» деп јарбынат. Төрт-беш кирези кирее Штоп өбөгөн јаар чӧйилди. Штоп киреелердиҥ бирӱзин алала, эжик јаар ууланды. Онҷолоры кӱркӱрежип, Штоптың кийининеҥ чыктылар.

Штоп теҥериде јемтийип калган айга кылчайып көрӧлӧ, киреени тутказынаҥ сенектиҥ үстүнде шердениҥ учына буулады. Өткӱӱлдиҥ јанында уулдар Штоптың ийдин каҥыладып, чеденге јаба буулап јаттылар. Штоп алакандарына јалкуурып тӱкӱреле, колына кӧмгӱш агаш алды. Илип салган киреезин каҥ-ҥ этире соголо, ай јаар көрди. Онҷолоры ээчий теҥериде турган ай јаар көрдилер. Штоптың куузы там ла кирип, киреени каҥырада токпоктой берди. Оноҥ ыкчап туруп, өткӱӱл јаар басты. Буулап салган ийттиҥ кабыргазына эки катап теберде, ийди ачу-корон каҥылай берди. Штоп айга кылаҥдап көрӧлӧ, киреени катап ла каҥырада берди. Ай бир эмештеҥ там ла јарқындалып, там ла јарып клеетти. Эмегендердиҥ ортозынаҥ сӱӱнчилӱ ӱн угулды:

— Баш ла болзын, јелбеен божодып ийди ошкош!

— Карын, Јыламаштың ајазы ӱйде болуп, ай-кӱн јарыды не!..

— А карын, Јыламаштың ајазы эмес болзо...

Штоп кере тартып алган киреезин токпоктоп ло јатты. Оног Штопко коштой, эжиктиң јанында турган келиндердиң бирӱзи ого араай унчукты:

— Ай, слер кижинин киреезин сый согуп ийдеер, булар... Ай-кӱн слерден камааңду чылап, не-е тен киндигеер чӧйилип браады...

Ай јалтырап, озогы ла бойы тура тӱшти. Улус табыштанып, онҷозы Штопты курчай туруп ийдилер. Онызы кӧмгӱш агашты бойының јерине ойто быжулап салала, ӱйге арып-чылап калган кирди. Ӧдӱгин суурып, тере некей тонын илеле, тогус чӧӧчӧй чай ичти. Оног калыражып турган улусла кӧп эрмектешпей, печкениң ӱстӱне чыгала, буттарын чирей тебинип, козуруктай берди.

Улустар бирден-экиден араай чыккылап, айылдары сайын таркап турдылар.

Уулчактар да ойногылабай, айылдары сайын јангылады. Јаңыс ла комсомолдор јанбай, ӧзӧктӧ узак јыңылагылап, кожондожып турдылар.

Алтынчы бажалык

1

Қышкы узун энирлерде эр улус кӧзӧр ойногылап эмезе кайчы ӧбӧгӧндӧрдиң кайын угуп, соодонгылап турат. Бичик билбес карган эмегендер бир айылга јуулгылап алала, оок балдарга газет кычыртып уккулайтан эмезе бойы-бойлорына јӱзӱн-базын немелер куучындап отуратандар. Кӧп лӧ сабазында куучындашкан немелери — кӧрмӧс керегинде болгон. Қойло андый куучындарды коно тыңдап угала, коркунчак болуп калган. Қарабашты карган эмегендер: «Јаан бичикчи таңма болор, кӧргӧн лӧ чаазынды кычырбаанча, кӧндӱре ӧтпӧс бала» — дежип, энир ле сайын газет кычыртып тургулайтан. Қалык-јон Қарман эшке јуулыжарга сӱӱйтен учун, Қарабашты анаар алдырткылайтан. Қарабаш баштап олорго газетти, чӧрчӧктӧрди сӱрекей јилбиркеп кычырып туратан, је учы-учында олор оның кӱӱнине чек ле тийе берген. Барбай, мойножып турганда, энези арбай беретен:

— Кычыр, учкан, улус уксын. Ол колхозтың чотободы, Бешпек, кичинекте не онду неме эди?.. Сен ле чилеп улуска јўзўн-јўўр неме кычырып, аа-боо согулып јўретен неме болгон. Эмди андый кижи бе: колхозтың чотоболы...

Бичик кычырарга сўўйтен Карабашты энези колхоз ичинде чаазынла иштейтен ишке кирзин деп сананып алган, ошкош. Не ле болзо, Карабаштың көзинче колхозтың счетоводын, Бешпекти, мактаар болды.

Карабаш арга јокто тергенип алала, карангуйда бўдўриле-бўдўриле Карман эшке баратан. Олордың айылында танкының ачу ыжы ла тал-табыш туратан.

Бўгўн энгирде Карабаш тергенип алала, тайкыла-тайкыла база ла Карман эшке барып јатты. Ол онголорын ичинде каргап браатты.

Эжиктең араай кирип келерде, олордың айылында толтыра ла улус эмтир. Улус тактаның үстүнде, јерде, печкенин оозында отурдылар. Танкының ыжынаң кижи тумчалана бергедий. Карман бойы изўге чыдашпай, чамчазын суурып салала, Сатлайла кожо акчага көзөр ойноп, карды тастайып калган отурды. Онголоры олордың ойынын ајыктап отургылаган эмтир.

Сатлайдың суйук сагалы сарбаңдап, чичке, арык сабарларыла көзөр ўлеп отурды:

— Калак ла сени, Карманды! Карманымды бош кабыр баат!..

Карман карсылдада каткырала, көзөрлөрин јайа тутты. Сатлай бойының көзөрин тўрген јайа тудала, чичке ўнденип, байат тилиле модорлой берди:

— Өлө-чоокыр көстўлер, өлбөс тынду маатырлар... өштўнин өзөгин өт-т!..—дейле, кыч туда берди. Карман алты көс чыгытла Сатлайдың көзөрин туй соголо, туура таштап, јырс, јырс каткырала, айтты:

— Је, Сатлай, болор, уул... Эмеенинниң пенсиязы келгенче, амырап ал.

— Јок, јо-ок, Карманым, катап ойноок — деп, Сатлай сагалын сарбаңдадып, кайра бурылды. — Кайран ўйим, кажы, салковой акча берзең...

Өбөгөни учун оорып, кийининде турган эмегени койынынаң чололоп көктөгөн бөс баштыгын чыгарала, Сатлайга мөнўн акчалар тоолоп берди. Сатлай онон ары ойноды:

— Кара чоокыр көстүлер, кара саалду маатырлар. Карманды антара сок!.. — дейле, катап ла кыч туда берди.

Карман Сатлайдың «кара саалду маатырын» кајыл бийле соголо, кара көөштөң соок чейдем ичти. Сатлай сагалын сарбандадып, столдоң туура турды.

Сатлайдың ордына Токмай отурды. Сабарларын чилекейлеп алала, көзөрлөрин көзине јуук тудала:

— Ой, язвиё!.. — деди.

— Је, Токмай, ойнодып ийеле, ыкта бедреп јүгүрдиң — деп айдала, Карман катап отурды.

Ойын јаңыдаң башталды. Токмай төртөн акчазын ойнодып ийеле, ойын мынайып капшаай божой бергенине торт бүтпей, Карманга мынайда айтты:

— Кажааңда Поросконың премияга алган кара койы бар эди, кажы, катап үле, Карман.

Карман јылаңаш кардын тажып, каткырала, катап отурды.

—Балдар, анда суу јылыдып койоор, кой сойорыс— деп, Карман айтты.

— Поросконың койы болзо, божойтон эмтириң... — деп, јерде отурган улус Токмайга айттылар. Ойын көндүге ле берерде, эжик ачылып, бозогоны Пороско ажыра алтады. Токмайдың көзөрлөп јатканын көрөлө, өбөгөнин јетен айры айткылай берди:

— Бу мыныҥ көзөрлөп јаткан бүдүжин көрзөөр, улустар! — деп, төр јаар көндүре баскан бойынча, Токмайды јаказынаҥ кайра тартты. — Бай неме эдиҥ, көзөрлөп јаткан бүдүжинди-и! Бас, дейдим, бас, Токмай!

— Фу, язвиё! Бу кандаайлу кижи эди! — деп, Токмай көзөрлөрин ычкынбай, стол јаар блаашты. — Карасин јокто карануй турада мен нени эдип отуратам? Кижи бир катап культурна амырап аларга келерде, курты кайнап турганын!..

Токмай канайып та актанза, је Поросконың колынаҥ айрылып болбоды. Анчадала ол көзөрди койго ойноп јатканын угуп ийерде, Пороско торт ло отко баскан немедий боло берди. Карман күүни јеткенче ле каткырып, Поросконы андып отурды:

— Токмайың кара койдың кабортозын ойнодып ийген. Меҥдебе, јөргөм тудужарыҥ, ха-ха-ха! Ой, балдар, суу јылый бертир бе, көрөөр!

Пороско Токмайды эки катап јаагы орто јудруктаарда, Токмай буунадым деп чыга коноло, сенекте торбокко соодып койгон јайынтыга түшти.

— О-ой, уул, јайынтыны араай ич! — деп, Карман Токмайдың карытка түжүп, калырап јатканын угала, кыйгырды. — Јеерен торбокко эмеш артызып кой!

— Тфу, язвиё, бу торбоктың курсагын кижининг јолына не тургузып койгон улус бу? — деп, карангуй сенектең Токмайдың ачынган үни угулды.

Улус каткыдаң јер тырмап јаттылар. Карман кара көөшти кынгдай тудала, арткан чейдемди јаңыс тынып ичип алала, онон улустаң сурады:

— Карабаш келди бе, улустар?..

Улустың кийининде отурган Карабаш өрө туруп келеле, эбире отурган улуска кылчайып көрөлө, күүн-күч јок үнденип, тумчугы өткүре кынылады:

— Мында эмей база, кайда деп...

— Кажы, бери отур. Газет кайда? Береер, балдар — деп, Карман унчукты.

Карабаш өрө базала, стенеге илип койгон јарык шилдү лампанын алдына отурып, Карманның јакылтазын сакый берди.

2

Түште Максанын экелген газедин балдар бедреп таппай турарда, Карман өрө турала, брустың үстүнең түрүп койгон «Кызыл Ойрот» деп газет түжүрди.

— Нени чийген, ончозын ла кычыр, уул, — деп, Карабаштың алдына газетти јайып айтты.

Карабаш газетти колына алала, учынаң ла ала кычырып баштады. Отурган улус каңзаларын камызып алала, тынгдай бердилер. Каа-јаада ла бойы-бойлорынаң серенке суражып, эмезе өчүп калган каңзаларын катап азарга кату алакандарына јалбырак таңкы уужагылап отурганы угулат. Карабаш терлеп, газетте барјок немелерди ончозын кычырарга албаданып отурды. Оның күчи чыга бергенин көрөлө, Карман: «Он минут перемен болзын» — деди.

Улус укканын шүүшкилеп, катап ла каңзаларын астылар. Карман: «Бала ару кей тынып алзын» — деп айдала, Карабашты једингенче тышкары чыкты. Кар-

ман теңгеринің јылдыстарын күн айас турар ба, јок по деп ајыктайла, онон Карабашка баштанып, сүмелү үнile мынайда айтты:

— Эркечи казнаның јерин ажыра тузаланып јат деп, сен улуска кычырып бер, уул... Төрт јүс салковой штрап түшкен деп, төгүнеле кычырып берзең, эмеш саназы чыксын...

— Газетте јок немени канайып бодоп ло кычыратан? — деп, Карабаш алаңзыды.

— Кычыр, кычыр, алдырбас — деп, Карман айтты. — Сени буруладарга бербезим. Онойдо ло кычыр, јү бе?

Карабаш эрик јокто јөпсинеле, ойто кирди. Карман јаан тере тонын илмекке илеле, улустың эрмегин араайладып, бойы столдың кийинине отурып алды:

— Је анаң ары кычыр, уул...

Карабаш база бир эмеш кычырып јүреле, онон кенетийин туктурылып, мынайда кычыра берди:

— «Путь коммунизма» деп колхозто Чокпоева Эркечи деп эмеген казнаның јерин куурмактап, аайы-бажы јок брюкпелер салып јат... Ол брюкпелерин садала, байыркай берген...

— А кудай, бу сен керегинде эмеш пе, Эркечи? — деп, эмегендер опсыркажып чыгала, онколоры тактаның үстүнде отурган Эркечи јаар көрдилер.

Карман улустың табыжын токтодып, Карабаштың арказына колдорыла таптап ийеле, айтты:

— Кычыр, кычыр, солун неме болтыр!..

Карабаш алаканына јөдүлдеп, отурган улусты көзининг кырыла кылчайып көрөлө, онон ары кычырды:

— Государственоның јерине салган ажы-тузын јарабас јаан баала садып турган учун, Чокпоевага төрт јүс салковой калан салып јат... Ого үзери Чокпоева...

Эркечи тургуза ла отурган јеринен секирип чыкты. Карабаш чимиригин кайра табышту тартынып алала, онон ары кычырды:

— Ол ок «Путь коммунизма» деп колхозто Јайтаков Салаты деп неме бар. Ол немениң колында законго јарабас артык ат туруп јат... Законго јарабас кылыгы учун...

— Бу тө-өгинеле, тө-өгинеле нени кычырып турган эрлик, улустар, бу? — деп, Эркечи өрө базала, Карабаштың колында газетти суура тартты. — Эркечи каз-

наның јерин куурмактаган деп, кажы тужунда бичип салтыр, көргүс...

Карабаш газеттиң ортозында чоокыр буквaларды сабарыла кадап, көргүзип берди. Карман бүдүжин јуурып, газетти Эркечиниң колынаң алала, айтты:

— Керек катуланып браткан эмтир... Сен картошконгның кабортозын сат, Эркечи. Тинтүнеме болор болзо, төрт јүстең болгой, төжөгиңнең бери садарың... Эртен меге одус көнөкти сатсаң... Оноң түребезиң.

— А бу Салатының артык адын кем көрүп ийген, улустар? — деп, ончолоры катап ла түймежип, калталарын кодорды.

— Сен төгүн кычырып турган болорың? — деп, Эркечи терлеп калган Карабашты ченеди.

— Төгүндеп, не төгүндезин — деп, Карман јара кириштн. — Бичиктеги немени бычакла да кырып болбозың ине.

Эркечи газетти «качы келинге көргүзедим» деп аларга јадарда, Карман бербеди. Салаты өбөгөнди кайдаң сананып таап алганына бойы да кайкап, Карман Карабаштың алдына газетти катап ла јайып айтты:

— Салатыны закон канайдарга туру, анаң ары кычыр ла...

— Артык неме јок — деп, Карабаш айдала, јанарга тонын кийип, бөрүтин бедреди. Эркечи чыга берерде, улус үн алыжа бердилер:

— Бат, саконды керекке бодобоон; колхозко јазап иштебеен, эмди санаазы јакшы ла чыгар болбой... Брюкпе садышты закон ого көргүзер болбой...

— Салатыга база једижетен эмтир. Артык ат тудуп, айылдар сайын јелбес болбой эмди... Бот, бот, олорго андый ла керек!..

Карман Эркечиниң кача бергенин көрөлө, каткыра берерде, эмегендердиң бирүзи Карманга адылды:

— А-ай! Саң башка немеге каткырба! Бойың да бала-барка азырап отурың... Андый немеге кижи каткырар ба?..

Улус отурган јерлеринең тал-табышту тургулап, ончолоры јанарга шыйдындылар. Эмегендер эжиктең чыккылап келеле, калактажып турдылар:

— Ба-таа, бу Карманның кейин угуп отурганчабыс, карангуй торт кирип калган эмтир не! А калак ла сени!..

Улустың эң учынаң чыгып отурган Карабашты колынаң токтодо тудала, Карман айтты:

— Салатының адын кайдаң сананып таптың, уул?.. Оноң тың каткыра берди.

— Эртен энгирде келип, чөрчөктөр кычырып бер — дейле, Карабаштың арказына уур колдорыла таптады.

3

Јаңы јыл јууктап клеетти. Энгирлер сайын карга бүркедип салган ыраак деремненің үстүле шуурган эрикчилдү-эрикчилдү улып, кобыларды төмөн јүре берет. Оноң салкын тымып, көпөгөш-көпөгөш јылдыстарлу соок теңери ачыла бергенде, эрикчил аркалар, кышкы орой јолдор ло карачкы көзнөктү туралар теңериде ыраак јылдыстың шыңырап турганын тыңдап јаткандый бодолот. Кенетийин кечүниң ары јанында карануй агаштардың ортозынаң эригип јүрген түлкү тяф, тяф! деп јаңкылдада үреле, сүүри тумчугыла кейди јытап, кышкы јаан јолды кечире кокпоңдодо јеле берет. Өбөгөндөри фронтто эмегендердиң потпуштары тежик те, түлкүге макалу болбой кайтсын...

Төмөнги катокто јыңылап јаткан балдардың ыраактагы табажын Карабаш эмдиге ле тыңдаганча. Энези иштең јүк ле түнде келер. Койло бойының кеден конычту ödүгин јастанып, кендир буушла бойына јаба буулап алган, бойы орынның үстүнде уйуктап јат. Оның ödүгин канайып та алып болбозың. Карабаштың ödүктери јыртылып калган, эмди оны көктööр дö аргазы јок, орынның алдында јадып јат. Ödүкти Карабаш ончозынаң озо элеdип турган учун, энези ого өчөжип, арткан тереdең Койлого ödүк көктöп берген, эмди Карабаш үйdең чыкпай, төртинчи күн отурып јат. Чокол Пайскан ойноорго энгир ле сайын төмөн барып јатканын көзнöктöң көрүп отурарга сүрекей күч.

Оның ööй адазы эмди энезиле айрылышкылап турган учун, оны токтодор кижи де јок. Ööй адазы төрögöнининг айылы јаар јаңыскан көчүп алганынаң бери сегис күн боло берген. Энези, Момон, күнүң ле Маралды јуулап божобой јат. Пайскан дезе колчанакла уйына ölöң dö экелбей, күнүң ле сайын ойноп јүрет. Кече энези ле ööй адазы кере ле түжүне јес чöйгöн

блаашкан. Чöйгöнди блаажа-блаажа келерде, учында чöйгöнниң чоргозы Маралда, тутказы Момондо артып калган. Оноң јаргылажарга, экилези аймак јаар атангылай берген. Эмди Пайсканнаң ла ырысту кижи јок: нени ле эдейин дезе, оның күүнинде. Пайскан нöкöрин де ундып салган, ошкош: бу төрт коноктың туркунына керек дезе Карабаштың айылына да келбеген. Арткандары ончозы јер башка тарап-таркап јүре берген: кезиги школго üренерге барган, кезиги төрööндöри сайын јүре берген. Оның учун Карабашка сүрекей кунукчыл.

Кар кайылып, качан јай келер, кайыңдар јажарып, качан күүктер эдер?.. Јай ыраак, ыраак... Байла, јай ол турган ыраак кырлардың ары јанында болор. Ойто келерге, ол не меңдебейт не? Јай једип келзе, ол мынайып кере түжүне көзнöктиң алдында кунугып отурар беди? Јуу удабас ла токтоор дежип јат, качан токтоорын üредүчилер де билбей турганда, кем билетен оны?..

Је, карын, эмди улус курсак-тамакту да боло бергени јакшы ине. Былтыр, башјыл öдүк керегинде сананнаң болгой, өзөк төөн јылдырар курсак та јок болгон эмей. Чокол Пайскан ол туштa кайдаң эмдигидий болзын, борорып ла јүретен эди. Эмди ле срай агаш таманду ботинкалу болуп, «астрийский»[1] штанду база берди. Азыйда кижи көргöдий неме беди? Эмди эки өмүри элбеңдеп, тоштың үстүле эзинделип ле турган болор...

Мындый санаалардаң Карабаштың ыйлаар күүни келди. Кечеги соокторго јайкын тоңо берген, эмди балдарга јыңылаарга макалу болбой кайтсын. Бутка нени кийип алала, јыңылап баратан?

Карабаш араай турала, Койлоның öдүктери јаар көрди, је ол эки öдүгин јастанып алала, уйуктап калган эмтир. Карабаш аргазын таппай, бир эмеш турала, илмекте, энезиниң илип салган јетире көктöлбöгöн меелейлерин алды. Койдың терезинең эткен јаан меелейлер Карабаштың буттарына јарай берди. Ол меелейлерди будына кийип алала, түшпезин деп, кажыктарынаң кендирле буулап алды.

---

[1] Астрийский — австрийский.

Мелей сүрекей јылу болтыр. Карабаш тонын да јетире кийбей, эжикти чала бектеп, төмөн, балдар јыңылап јаткан јер јаар, јүгүрди. Је Карабашка бүгүн энирде јыңылаарга келишпеди. Тере мелей карга ёдүп, учында, тесте чилеп, көбө берерде, Карабаштың оноң ары барар аргазы торт јок болды.

Мелейди будынаң түжүрбеске аксаңдап, айры төңди эбирип ле клеедерде, ажанарга иштеҥ јанып браткан энези туштай берди.

— Бу кем? — деп, энези, кенетийин карануйдаң удура чыгып келген кижиденҥ чочыган бойынча, тура түшти.

— Мен эмей база, кем... — деп, Карабаш јаман керек болотонын ажындыра сезип, тумчугыла унчукты.

— А бу түниле, јаман көрмөс чилеп, нени бедреп јүрүҥ?

— Кижи јаш ла бойы јажына турада отуратан ба?.. — деп, Карабаш буттарын энезине көргүспеске албаданып, кимиректенди.

— А бу будыңа нени кийип алганҥ? — деп, энези Карабаштың буттарында көбп калган боро немени ајыктап сурады.

— Је, мелейдеҥ өскө база нени кийейин... — деп, Карабаш чончыды.

— Куда-ай, улустар! Бу шайтан мениҥ јетире көктөбөгөн мелейимди кийип алган туру ине! — деп, энези калактай берди. — Бу сеге нениҥ албаны болгон?..

— Кижи јайыла кучаларды кабырар ла кабырар, а кышкыда мелей де кийерге јарабас... — деп, Карабаш бултаартып турды. Энези Карабашты эки катап тажыйла, ойто айылына сүрди. Карабаш айылы јаар секирип-секирип јүгүрди. Үлүш мелейлер мачылдажып, оныҥ тамандарына согулып клеетти.

Айылына јанып келеле, катап ла көзнөктиҥ алдына отурды. Оныҥ јүрегине сүрекей уур ла ачу болгон.

Сууныҥ ол јанында койу аркадаҥ түлкү катап ла «тяф, тяф» этире ӱрүп ийди. Карабаш көзнөктиҥ тоңо берген шилизин катап ла кайылта ӱрүп алала, тегерик шилди өткүре төмөниги балдарды ајыктап отурды. Удабай, өзөкти өрө тамандары такылдап, чокол Пайскан айылы јаар өтти. Карабаш ого аайы-бажы јок ачурканып, көзнөктиҥ шилизи өткүре кекенди:

— Акыр ла болзын, кичӱ Сатлай, мен сеге эртен берерим!..

4

Ӱйге отурарынаң торт чӧкӧйлӧ, Карабаш нени-нени эдер деп шӱӱнди. Ол орынның алдында тыйрыйа кадып калган ӧдӱктерин чыгара тартала, канайып-канайып јамап алар деп шӱӱнди. Је тамандары јок, кончы јыртык ӧдӱкти јамаар арга чек ле јок болгон.

— Кайран ӧдӱгимди!..—деп ӱшкӱреле, Карабаш бажын тырмады. Кадып калган кату тере ӧдӱкти ӧткӱре кадаар шибей де јок болгон. Шибей олордо болордоң болгой, бастыра деремнеде де тоолу ла. Оны эдер уста јок болгон. Карабаш бир эмеш сананып турала, оноң Койлого тала печкеге јакшы ла кызыда от сал деди. Бойы тактаның алдында агаш кайырчактаң каду талдап алала, оны кыскашла јаба тудуп, тала печкеде тиркиреде кӱйе берген јалбыш отко кызыда берди. Кызый берген кадуны ичинде тошту суулу кӧнӧккӧ салып ийерде, кенетийин каду шыркырап, буузын буркурада адып ийди.

— Эне-меей! — деп, чочый берген Койло унчукты.— Онына нени эдерге турың, акы?

— Бӱгӱннең ала шибейлер јазаарыс — деп, Карабаш айтты. — Мен јазап турарым, сен дезе улуска садып ийериң, јӱ бе?

Кадырына берген кадуны Карабаш кӧнӧктӧң чыгарала, оны эгӱле эбиреде эгей берди. Тегин ле каду бир канча ӧйдиң бажында јакшынак, эптӱ шибей боло берди.

Эртенгизинде ле Карабаштың эткен шибейлери деремне ичинде улуска јарлала берди. Туранын ичин кижи де аайлабас болгон: эбире ле кадулар, шибейдиң сабын эдерге кургадып койгон агаштар, такпай. Энези баштап тарый олорго ачына берген, је оноң уулдардың эткен шибейлерин көрӧлӧ, олорды, адылардаң болгой, карын, кӧкӱдип айткан:

— Је карын, јок јердиң шибейлери ойто табылды!..

Эмди Карабаштың кере ле тӱжӱне эткен немези — ол шибейлер болды. Шибей аларга келген улусла Койло садыжып турган. Чамчазы јок, јаңыс ла штанду,

кабыргалары кырлайыжып, Койло келген улусла тала печке ажыра садыжып турат. Улус Койлонын астамчызына кайкагылап, јеңгил баага сурагылап та турза, је Койло тургузып алган баазын кичинек те јабызатпайт:

— Эки шибей учун эки эски ӧдӱктиң бажы эмезе меелей эдетен тереният ӧни керек.

— Ба-тазын, улустар, бу бала неме дейт?

— Темирле берижетени јеңгил неме эмес — деп, Койло каруузын јандырып турат.

— Ӧдӱктиң бажыла нени эдетен?

— Көктӧп алала, элдиң-јонның ортозына јӱрбей — деп, Койло азыйгы ла аайынча улуска айдып салат. — Эр киндиктӱ кижи ӱйге канайып отурат!

Улус арга јокто шибейлерин алгылап, айылдары сайын таркап баргылайт.

Эки кӱннің бажында Карабаш ла Койло јирме ле он беш мӧңӱн акчалардаң јӱстӱктер јазап баштадылар. Тулку темирле акчаны ойо соголо, маскала эбиреде таптап, эгӱле јалтырада эгеп ийгилеерде, сӱрекей јараш јӱстӱк боло берген. Јиит уулдар ла кыстар олордың айылынаң торт айрылбас боло бергендер. Койло озогы ла бойы садыжып, олордың јайнаганына кичинек те көрбӧй турган. Тала печке ажыра Койло чырайын соодып алала, олорго мынайда айдып турган:

— Беш јӱстӱк учун агаш таманду березен батинка эмезе бӧрӱкке јарагадый ийттиң терези. Эски де болзо, кем јок.

— Куда-ай, Койло, сен эмеш токтозоң! Мен сениң төрӧӧниң инем!

— Төрӧӧним болзоң, кайдалык, агаш таманду батинка керек дегем и всё. Менде тошко јыңылаар ӧдӱк јок.

Эки неделениң бажында Карабаш ла Койло јаман да болзо ӧдӱктӱ болгондор. Кузнец ӧбӧгӧннӧң олор эмиктер сурап алала, койондорго тузак салып, кере ле тӱжӱне аркада баскылап јӱретен. Олордың тузагына тӱшкен койондордың кезигин тӱлкӱ эмезе ӱкӱ јип салатан. Карабаш учы-учында јаңы сӱме таап алала, тузактарды јаңыдаң тургускан. Чагал кайындарды ээй тартала, кайынның бажын кезип, коштой турган агаштагы черткишке тептирип салат. Койон тузакка тӱшсе ле, кайыңаштың бажы черткиштең уштылып, саң ӧрӧ тӱзелип чыккында, койон ӧрӧ кожо чыга беретен.

Ангдагылап барганда, олор каа-јаада бойыла кожо чокол Пайсканды да апаргылап туратан. Адазы ла энези айрылышкан кийининде, чокол Пайскан унчукпас, кунукчыл, јаантайын нени де сананып јӱрер боло берген. Оның учун Карабаш ого ачынганын чек ундып, эмди, азыйгы ла чылап, ойто најылажып баштаган.

— Эзенде ш-школго ӱренип барарым — деп, чокол Пайскан айдып турган. — Мында јӱ-јӱрӱп, кижи неме болбос...

— Кайдаар ӱренип барарга? — деп, Карабаш ичи ачый бергенин сезип сурайтан. Ол аргалу болзо, база ӱренип јӱре берер эди, је ондо кандый да арга јок болгон.

Качан тышкары куйун кунукчылду кожоңдоп турганда, ӱйде кижи јок болгондо, Карабаш печкениң ӱстӱнде санааркап, узак частардың туркунына јадатан. Оның чала јумуп алган көстӧрине кодорылып калган череттӱ печкениң трубазы эмес, — ыраак изӱ ороондор, көпӧгӧш-көпӧгӧш талайлар, бичиктиң страницаларында јуралган улустый, кӱнге карара кӱйӱп калган јылаңаш улус, машиналары көп јаан городтор көрӱнетен.

Айдың энгирлер сайын ол туй тоңголок көзнӧктӧң карањуй арканың ӱстӱнде тенгериде суркуражып турган јаан јылдыстарды, айды ајыктап, олор керегинде ӱредӱчилердиң айткан эрмегин эске алынып отурат. Ол ок ӧйдӧ Карабаш айды да, јылдысты да ундып, бойын айлаткыштың тӱби јаар учуп браткан деп көрӧт. Ол санааларынаң јаңыс ла энези иштең орой једип келгенде айрылатан.

Карабаштың кунукчылду көстӧрин, бастыра бӱдӱмин энези көрӧлӧ, оның санааларын бир де оңдобой, соок ӱниле айдатан:

— Бу бала кадык ла кижи эмес. Эмезе јӱрӱми башка болор, эмезе эш-немеге јарабас кижи болор...

Карабаш јаантайын колында бичиктӱ отурганын энези јаратпай, кезикте мынайда арбанып туратан:

— Чаазын јибезиң, чай ичериң. Кедери эт• бу чаазынды! Чоды јок бичик те кычырзаң, чотобот болор арганаң јок. Тегине ле не берижер оныла...

Оноң катап ла колхозтың тойтык бутту счетоводын мактап баштаар. Энезиниң шӱӱлтезиле болзо, счетоводтоң ло санаалу кижи јер ӱстӱнде јок болгон.

Койлоны энези улустың көзинче, карын, мактап туратан:

— Қыракы. Чыйрак. Иш ле дезе, торт билинбес бала...

Је фронтто адазынаң келген письмолорды Карабашка кычыртып туратан. Ол јурт ичинде улуска келген ончо ло письмолорды кычырып, ойто каруузын бичип јүретен. Адазынаң письмо ло келгенде, олордың билезинде јаан байрам јаайлу билдиретен. Адазы олорго көп өйлөргө бичибеген, је оноң письмолор катап келип турар болгон. Карабаштың кышкыда бичиген немези — јаңыс ла письмолор. Ол деремнеден барган ончо ло улуска бойы, алдынаң бичийтен.

Качан соокко курутып калган улус ого оның адын адап бичиген письмолор экелгенде, Карабаш канайда тың сүүнетен эди!

Койлоның школдоң экелген географический картазын јайып алала, Карабаш кере ле түжүне оны ајыктап, печкениң үстүнде јадатан. Граннаң ала Берлинге јетире канча километр артканын линейкала кемјип, түжиле чотоп јадатан. Оның учун улус оны та чын, та кокурлаган айас, ого туштаганда ла, мынайда сурайтан:

— Је, Берлинге јетире бүгүн канча јилеметр арты, уул?..

Калганчы өйлөрдө ол та нени де шүүнип, картаны кемјип, бойының санаазын кемге де айтпас болды...

Эртен тура, качан Карабаш печкениң үстүнде уйуктап јадарда, иштең јаңы ла јанып келген энези Койлого айтты:

— Барып, Содоной эмеенниң калун малтазын сурап экел, балам. Бүгүн оро ачарыс. Темир күреги бар болзо, база экел.

Койло сүүнгенинең кыйгырып ийеле, капшаай ла ödүгин кийди. Энезиниң айткан сөстөрин Карабаш уйкузы өткүре база угуп ийген. Ол капшаай ла туруп, эрмек айтпай, печкеден шылырап түжеле, база бойының ödүгин бедреди.

Бүгүн сүрекей ырысту күн болгон! Ороның ачарын уулчактар узактаң бери сакыган. Чыдажып болбой, «ороны ачпас па?» — деп сурагылаганда, энези айдатан:

— Арай эрте. Нек-сакла азыранып, база бир эмеш јадаактар...

Койло јарым ла частың бажында калун малта ку-

чактанып алган, темир кӱректи кылырада сӱӱртегенче јетти.

— Кар шӱлӱ боло берген, орого суу да кирерден маат јок, ачар керек — деп, энези эмеш алаңзып турала, оноң ачарга бек сананып ийди.

Карабаш ла Койло колчанакка малта, кӱрек салып алала, кӱскиде орологон картошколу ороны ачар деп, тал-табышту бардылар. Олорды ээчий энези кедери чыкты. Карга бӱркедип салган ороны јаан удабай ла таап алдылар. Уулчактар кӱректериле карды чӱрче ле арлап, тоң јерди моко малтала кӱчӱлдеде чаба бердилер. Анайып уулчактар узак чапты. Арый да бергилеген болзо, је олор ырысту каткырыжат. Энези ломды алала, оның курч учыла јерге кадай согуп ийерде, ойдыктаң кургак ӧлӧңниң боркызы буркурай берди.

— Ачыла берт, ачыла берт! — деп, уулчактар јаңыс ӱнле кыйгырыштылар.

Энези ачыла берген ойдыктаң картошконың јыдын јытап көрӧлӧ, айтты:

— Кудайга баш, ӱрелбеген эмтир! Ачыгар ла, балдарым.

Карабаш ла Койло тоң јерди јарыш эдип чапкылай берди. Учында тоң јер божоп, кургак ӧлӧң буркурай берди. Ороның оозын кижи ле баткадый эдип ачкылап алдылар. Картошкого бир де кичинек суу кирбеген, тоңбогон, керек дезе бир эмеш јыдыбаган да эмтир.

Карабаш ла Койло тӧрт көнӧк картошконы тере капка уруп, колчанакка салала, јалбактаң шуңуп тӱштилер. Энези ороның оозын ойто ӧлӧңлӧ тыктап, јылулап, бектеп салала, уулчактарды ээчий бойы тӱшти. Карабаш ла Койло одынды кескилеп, јарып, ӱйге тажыгылап, капшаай ла картошко кайнадарга торт ло энчикпей турдылар. Оозы јарык јаан кара кӧӧшкӧ энези картошконы толтыра ла тыктады. Оро ачкан адында энези картошконы бӱгӱн карамдабай турган. Кӧӧштӧги апагаш, кызыл терези суудаң торт ло јалтыража берген картошконы уулчактар тыныш албай, бир канча ӧйдиң туркунына сӱӱнчилӱ көстӧриле ајыктап турдылар. Энези меңдебей кӧӧшкӧ суудаң урала, уулчактарга айтты:

— Калак ла сени! Бир ле эмеш тус болгон болзо, а? Кандый макалу болбос эди?

— Кем јо-ок! — деп, уулчактар јаңыс ўнле айдышты. — Тус јокко карын макалу!..

Ол туштa картошконы олор тойо ло јигендер. Энирде энези база картошко кайнаткан. Иштең келерде, уулчактар туранын ичин ап-ару этире јалмап, ўлўш одынды кургадып, кургак одынды печкеге тыктагылап салган эмтир.

Энези отты камызып, казанды азып ла койордо, олордын айылына энирдин соогына курутып калган, јаан јакылу кижи келди. Карын кактап турган кижини каранўйда олор таныбай турган. Печкеде көңжип, кўйе берген оттын јаркыны туранын ичин бир эмеш јарыдып ийерде, олор кирип келген кижини танып ийдилер. Ол кече теерменге барган Салаты өбөгөн эмтир. Койынынаң ол тўўп салган платты сўрекей узак чыгарып, тўўнчекти чечип болбой узак турушты.

— Письмо, письмо! — деп, Карабаш сўўне берди.

— Јок, балам, песме эмес — деп, өбөгөн кандый да саң башка көрўжиле уулчактарды ајыктап көрөлө, чаазынды энезине берип, бойы меңдебей, ойто чыга берди.

Карабаш тыркыражып турган колдорыла бўктеп салган чаазынды оттын јарыгына кычыра берди.

Энези кенетийин колында тудунып алган айагын јерге ычкынып ийди, Койло багырып-багырып ыйлай берди. Карабаш кычырбаза да, ончозы јарт болгон. Энези канайда берген, Койлоның ыйы качан токтогон, Карабаш билбес те. Јаңыс ла санаазына кирген неме — ол энезининг сөстөри болгон:

— Јарманның огы јастыра барбаган турбай!..

Оноң тың-тың кыйгырып ийеле, тура јўгўрген бойынча печкенин јаагынаң какпышты, кўлкўни, агаш кўректи суура-суура тарткылап, ончолорын эжик јазр бирдең мергедеп турган. Оның кийининде кенетийин араай онтоп, ачык төжин јаба тудунала: «Ой, јўрегим, јўрегим!» — деп айдып, печкенин оозында тактаның үстүне араай кайра јыгыла берген. Койло дезе печкенин үстүнде, трубаның ары јанында, аайы-бажы јок багырып отурган. Оның печкенин үстүндеги тоозынга тут-турган јўзиле көстөринин јажы јолдой агып, кирлў тизелерине тамчылап турган.

Ол кўн олор картошкозын јибеген...

Летинчи бажалык

1

Балдардың энези иштеп болбой, айылында эки күнге чыгара курсак та ичпей, кыймыктанып та болбой жатты. Карабаш ла Койло кедери ородоң картошко экелип, кайнаткылап та берзе, энези жибей турган. Туранын ичи, тышкары, эбире торт ло ээн немедий болгон. Улустар келгилеп, энезин токунадып та турза, је ол бир де кижиниң сөзин укпай жаткан. Учинчи күнде турала, кемле де куучындашпай, ишке јүре берген. Карабашты ла Койлоны чек ундып салгандый болгон.

Олор эртен тура одынга баргылап, ородоң картошко экелгилеп турган. Эртен тура, качан Карабаш ородоң картошко аларга, колчанагын сүүртегенче келерде, ороның оозын кем де ачкан деп ого билдирген. Карабаш ајыктап көрөрдө, ороның јанында өскө кижиниң изи артып калган эмтир. Ол мањзаарган бойынча капшаай ла ороның үстин ача тартарда, кандый да кижи олордың картошкозын уурдаганы ого јарт болды. Оро торт ло ортолоп калган эмтир.

Карабаш ончозын көрөлө, ороның кырына отурып, өксөп-өксөп ыйлады. Өкпөзи көксине торт ло бадышпай тургандый. Мыны эмди энезине канайып айдар? Кандый кара сагышту кижи болгон?

Карабаш јүк ле бозом кире бererде јанган. Энези иштең эмдиге ле келбеген. Койло дезе уйуктап калган. «Чокол Пайсканды айдып алала, барып каруулдаза кайдар? Јањыскан канайып барар? Уурчы оны өлтүрип салза, не болор? Јок, коркыбас керек» — анайда сананып, Карабаш көзнөктиң алдында узак турган.

Јашкан кар јаап ла јат, јаап ла јат... Удабас чек каранғуй боло берер,орого уурчы катап ла келер. Канайдар? Нени эдер?.. Пайскан коркунчак, ол кожо барбас. Койлоның тоны јука, ол соокко өдөр. Анда таң бозоргончо ло отурар керек. Мылтык бар болзо, кандый јакшы болбос эди. Сураза кайдар? Јок, анчылар бойының мылтыгын туура улуска качан да бербес. Јаан да улуска бербей турганда, кайдаң бергилезин... Ой јеткен, барар керек, је Карабаш көзнөктиң алдында эмдиге ле турганча.

Тышкары кар јаап ла јат, јаап ла јат... Мындый түнде уурчыга торт макалу болбой кайтсын, бир де изи артпас. Энемнин балдары кичинек, каруулдаар кижи јок деп, уурчы сүүнип турган болбой кайтсын...

Јок! Барар керек!..

Карабаш кеден конычту ödүгин ölöңlö тыктап, буттарын нек-сакла ороп алала, тонын кийип, тышкары чыкты. Уйына кажаганның үстүнең ölöң түжүрип береле, одын јаратан малтазын курына кыстанып алала, кедери, јалбакта картошколу орозын корулаарга барды. Орого јууктап ла келеткен сайын јүреги там ла типилдеп, тыныжын бууй тартып турды. Ол орого јетире канча ла катап токтоды, је ородоң кижи көрүнбесте, малтазын јерге салып, үшкүрип ийди. Оноң тонын эптей кымынып алала, малтазын тудунып, ороның јанына отурып алды.

Кыймыктанбай отурган Карабаштың үстүне кар там ла јаап, оны базырарга јууктай берди. Оның буттары, анчадала меелей јок колдоры коркушту тоңуп турган, је ол чыдажып, бир де кыймыгы јок отурды. Буттары торт ло көжүп браатканын сезеле, Карабаш öрö турды.

Таң атканча отурып чыдашпазы ого јарт болгон. Соок уурчыдаң коркушту боло берди. Учы-учында Карабаш орого кирип алала, ölöңlö бүркенип, ороның оозын јалбак чобрала јаап алар деп шүүнди. «Мен ородо болзом, уурчы мени канайып та болбос, киреге амадаза малта јиир» — деп сананды.

Ороның оозын јапкан јалбак, уур чобраны туура ийделе, орого кирип, чобрала үстүнең ойто бектенип, кургак ölöңgö казынып, кирип алды. Орого кирип аларда, ого оноң коркушту деп билдирди. Карабаш малтазын бойына јаба тартып алала, тыңдай берди.

Тышкары каранүй, сүрекей тымык болгон. Оның учун Карабаштың кулагы узак тыңдап јатканынаң улам тыңшуулап турды. Эди-каны јылый берерде, оның тың уйкузы келди. Уйуктап браадала, кенетийин чочып, кыйгырып ийер күүни келет. Кайда да, ыраак јок, уурчы öнöлöп келеткендий, је эмдиге ле орого јетпес кайткан уурчы?.. Сакыырга торт чылай берди. Ол малтазын кучактанып, учы-учында үргүлей берди. Түштер бойы-бойлорыла блаашкылап, оның көзине бирүзи бирүзинең озо көрүнерге албадангылайт.

Кенетийин кайда да кардың кыjырт эткен табыжынаң Карабаш чўрче ле ойгонып келди; jўреги тың согулып, көксинең чыгара секирип ийерге тургандый билдирди. Карабаш малтазын туткан бойынча терлеп, чобраның ачыларын сакый берди. Кар ородоң беш ле алтам кире jерде араай кыjыражып келди. Келип jаткан кижи коркушту сергелең келип jаткан эмтир, нениң учун дезе, ол бир ле эмеш базала, оноң токтой берет, оноң катап ла бир канча алтамдар эдет.

Карабаштың колдоры, буттары торт ло курулып калгандый. Тери агып, көзин туй алып турды. Уурчы ороның jанына jедип келеле, ачпай бир эмеш турды. Карабаш кыйгырбаска албаданып, jўрегининг тирсилдегенинең өскө нени де укпай jатты. Jўреги эмди ле, эмди ле jарыла берер! Je ороның оозын ачпай, эмдиге нени сакып турган кижи?

Кенетийин Карабаштың ўстўнде чобра ачылып, оның ўстўне кар төгўле берди. Қыйгырып ийгенин Карабаш бойы да билбей калды. Орого кирерге энчейип келген уурчы база аайы-бажы jок багырып ийеле, кайра ажа конды. Карабаш ородоң чыккалакта, уурчы тура секирген бойынча jалбакты төмөн санаазы jок уча берди.

Карабаш калактап-сыктап, төмөн карарыжып турган айылдар jаар jўгўрди. Айылына jетире jўгўргенче сўрнўгип, карга көнкөрө канча ла катап ыгылды. Je энези ўйде jок болгон эмтир.

Ол тўн Койло ло Карабаш таң атканча ла уйуктап болбой отургандар. Эртенгизинде Карабаш изўге бастырап, тың оорый берген.

2

Март айдың jаркынду кўнине jалаңдарда кар сўрекей jалтыражып jадат. Jастың келип jатканы jашкаң кардаң, меестердиң jўзинде кардың алдынаң карарып чыгып келген таштардаң билдирип турды.

Оору Карабашка чокол Пайскан jаантайын келип барат. Кезикте jаан да улустар келгилеп, ого бир кичинек аарчы эмезе бир чөөчөй сўт экелгилейт. Экелген курсактарын оның jанына тургускылап, айдыжып тургулайт:

— Јуданғы өйдө биске Карабаштың шибейлер де эдип берип турганы јакшы. Ол сўтти ич, балам. Јазыл. Ырызы јок көөркийлерден түбек ле айрылбас болды. Канайдар база? Өлөтөн јанғду неме өлүп ле калар, өзөтөн јанғду неме өзүп ле калар...

Карабашка чокол Пайскан: «Байла, слердиң уйаны Пейтке каргаган болор, оның учун андый» — деп айдып турган. Өмөлөжип туруп, Пейткени јакшы ла токпоктоор керек деп, Пайскан Койлоны да сўмелеп турар болды.

Бир катап чокол Пайскан: «Максаның чаназын уурдап алала, јыңылап бараак» — деп Койлоны көкўтти. Койло чўрче ле тергенип алала, чокол Пайсканла кожо Максаның чаназын уурдаарга барган.

Је узак болбой ло туруп, ойто калактаганча келген. Макса олорды экилезин тудуп алала, карга јыгып, өдўктериниң бажы мангдайларына тийгенче ле бўктеп, кыйнаган эмтир. Максага токпоктоткылап алала, ойто јангылап келедерде, олорго Степка туштаган. Степка олорды электеп-электеп ийеле, бойы Содоной јааназының айылына кире берген.

Койло Максаны ла Степканы јўзўн-базын айткылап, айылына ачурканып калган јеткен. Аказына ачу-коронын куучындап берерде, Карабаш карындажына мынайда айтты:

— Сен ачынба, Койло. Мен јазылып алзам, олорго берерис!

Степкада колчанак бар болгон, је ол онызын кемге де бербейтен. Карабаш ла Койлоның колчанагын энези дворлордо өтөк, одын, сўт тартып, айылына экелбейтен учун, уулчактар Степканың чаназын бир ле эмеш јыңылап аларга сурайтан. Је Степка ачабына чыдашпай, колчанагы учун јўзўн-базын төлўлер сурап туратан. Онызы уулчактарга јарабай турган.

Јурт ичинде солундар да јок. Көзнөктиң алдында узун тўжиле отуратаны сўрекей кунукчыл. Качан кўн кырга отура бергенде, јурт јердиң улузы иштиненг јанып, курсагын азып, ажанып алала, амыраарга јаткылай бергенде, Макса, Степка, чокол Пайскан аказыла кожо Карабаштың көзнөгининг алдында «Коровушка» деп ойын ойногылап туратандар. Кезикте олор ай ашканча да ойнозо, олордың табы болгон. Олордың «уй» айдаган агаштары шакылдажып, тоң карга

кыjыражып турганын оору Карабаш көзнөктөң узак тыңдап отуратан. «Уй» айдаган кижи борчок будакты эмезе шарикти төс орого агашла кийдире согорго албаданар jаңду, jе оны орого кийдирбеске, артқандары агаштарыла ырада согуп ийерге албадангылайт. Оның учун бойы-бойлорына согулышкан агаштардың шак, шак! эткен табыжынаң өскө ый-сыгыт та угулып турат.

«Уйды» көп лө сабазында чокол Пайскан айдап турат. Макса эмезе Степка болчок будакты ырада согуп ийгенде, ол оны тайкыла-тайкыла ойто айдап экелет. Уулдардың агажын кажый тудуп, олордың оролорын блаашканда, агаштың учы да буттарына тийе беретен болбой кайтсын, оның учун ол чөйө ыйлап туратан. Оның ыйы уйуктап калган айылдардың үстүле, карга бастырып койгон ыраакта аркаларга jетире ачынчылу торгулып туратан.

Кезикте олор ойноорго jуулып ла келгенде, өрөги боочыдаң бөрүлердиң «у-уу!» деп улыганы угулатан. Уулчактар ол тушта ойногылабай, айылдары сайын түрген таркай беретендер.

Бу тужунда карга көмүлип калган кичинек деремне сүрекей ыраак, сүрекей алаа деп билдиретен. Эбиреде ээн ле эрикчил. Jаңыс ла кырлардың чике ле үстүндеги каранғуй кышкы тенгериде jаркынду, jаан энир чолмон сүүнчилү мызылдап турат.

3

Меестерденг, аркадаң ла тоозы jок кобылардаң jаскы суучактар сүүнчилү шоркыража берди. Кардаң айрылган актарда, jараттарда ла меестердиң эдектеринде jаңы-jаңы ла чыгып келген көк өлөң jажарып чыкты. Күмелү, маңыр меестердиң таштарында jайылып баштады. Эмди деремненiң балдарының эткен ижи jаңыс ла — маңырлаш болгон. Таң атса ла, таарларын jүктенип алган табышту балдар эштежип, онголоры меестер сайын таркап, койлор чылап отоп jүргүлейт. Олордың jулуп экелген маңырын айылдагы улус тузап эмезе кертип ийеле, сүттү сууга кайнадып jип туратандар. Маңыр ачу да болзо, jе бу jастың кату өйлөринде табылбас курсак болгон.

Карабаш ла Койло карантыларды кууп, jас баш-

талардаң ла бери маңырлагандар. Кеден торбычкаларына толтыра јулуп алган маңырын јүк арайдаң ла экелетен. Энези ол маңырга бир эмеш кулур кожуп, ботко кайнадып бергенде, уулчактарга оноң амтанду курсак јер үстүнде кайда да јок деп билдиретен.

Бүгүн уулчактар таарларын јүктенгилеп алала, Кыргыс-Кобы деп кыр јаар база маңырлап браттылар. Күн изип, аштай берген уулчактардың күчин там ла уйадып, колы-будын мылырадып турат. Кайдаар ла көрзөң, јаскы јер тынып, јиргилјинделип јадат. Өзөктөрдөң, кобылардаң јарыларга турган бүрчүктердиң курч јыды ла эрип јаткан јердиң тынчу јыды јытанат.

Койло аштай бергенинең ле арыганынаң түрген базып болбой, орук јолдың кырына јаантайын отура түжет. Ол, торт ло јаан кижи чилеп, эбире ајыктанып, јерге түкүрип, оноң айдат:

— Курсак ичпеген кижиге базарга да күч неме эмтир...

— Алдырбас, Койло, удабас ла маңырга једе бererис — деп, Карабаш оны мекелеп, колынаң тудала, ойто ло тургуза тартып турат. Агазы јömöп тö турарда, Койлоның тизелери тырлажып, оны јерденг јүк ле арайдаң көдүрет. Карабаш тал агашты кезип алала, учында карындажын ол агаштың учынаң тудундырып, бойы алдынаң басты. Койлоның санаазын јарыдарга албаданып, ол учында чичке-коо үниле кожоңдой берди:

Мал балазын тойдырып,
Маңырын берген Алтайым.
Куш балазын тойдырып,
Курсак берген Алтайым...

Оның чүми јок кожоңы эбире кайаларга, айас јаскы теңеригe ле өзөктөрдиң үстүле узаак шыңырап турат. Олордың санаазында Алтай—бу эбире јаткан кырлар, кararган аркалар ла кобылар эмес, а кандый да көскö көрүнбес, је јакшы кижи аайлу неме болгон. Оның амбарлары толтыра, анда тоозы јок маңыр, күмелү, согоно, јиилек, кызылгат, боронгот ло јодро болгон. Ол курсактаң кыйналып јүрген балдарга незин де кысканбай, ончо эжиктерин кайра ачып берген. Јаңыс ла јалкурбас керек, јалку болзоң, сеге Алтай нени де бербес. Оның учун Карабаштың анайда кожоңдогоны да ол. Койло оның санааларын тургуза ла билип ийген.

Эмди ол аказынаң артпай, онула кожо теңбазарга албаданып та турза, је көөркийдиң күчи јетпей турды. Олордоң озо барган балдар једер јерине туку качан јеткилеп калган, эмди, байла, маңырды тойо јигилеп алала, ойногылап јүргүлеген болбой кайтсын. Койло эмес болгон болзо, Карабаш эмди эки торбычка маңыр јулуп алар эди. Је эртен тура энези ишке барып јадала, ого мынайда айткан:

— Балдарла кожо маңырлап бараар. Маңыр да болзо, курсак...

Күн түшке јууктап келген де болзо, је маңырлу ташка једерге эмди де узак. Олор таштың алдынаң сызылып аккан кара-суудаң ичкилеп, бир эмеш амырангылап алала, ойто ло бастылар.

Удабай маңырлу таш көрүнип келди. Деремненің бастыра ла балдары анда, койлор чылап, үүрлежип алала, маңыр јулуп јүрдилер.

Уулчактар маңырды јолдың кыйузынаң ла ала јулуп баштадылар. Баштап јулуп алган маңырларын таарларына салбай, бойлоры јидилер. Койло тойып аларда, санаазы јарып, куучыны да көптөй берди:

— Канчаны тойдырган, кайран маңыр! — деп, ол, јаан кижи чилеп, эрмектенип, бир маңырды таарына салып, экүзин кыјырада чайнап эрмектенет. — Бир төрт-беш таар јулуп алала, деремненің орустарына брюкпеге толып јиген кижи...

Таарларына маңырды толтыра јулуп алган балдар ойто айылдары јаар бирдең-экиденјангылап турдылар. Барамаш, Пейтке баштаган немелер эки таардаң јүктенгилеп алган брааттылар. Чокол Пайскан аказыла кожо база эки таар јулуп алгылаган эмтир. Пайскан аайы-бажы јок маңыр јип алган болбой кайтсын, базып болбой, торт ло ыкчап клеетти. Аказы оның арказында таарды түзедип берерге токтой түжерде, чокол Пайскан јолдың ортозына отура берди. Оның оозынаң јап-јажыл көбүк ажып турды. Ол кенетийин курулып тастайып калган ичин јаба тудала, бастыра бойы толголып, кырларды торгулта өксөп-өксөп огура берди.

— Канайда бердиң, Пайскан? — деп, аказы нени де онгдоп болбой, эбире турган уулларга сурактуу көрди.

— Байла, ач өзөккө аайы-бажы јок маңыр јип ийген болор... — артқандары аланзыпан кеберлү унчугушты.

Эки уул Пайсканды эки санынаң туткулайла, оны jўзўн-базын бўктегилеп, тоолоткылап, тастайа кööп калган ичин тизелериле нықыгылап та турза, чокол Пайскан ондолбос болды.

— Эн-ее, эне-е!.. — деп ол калактап, кök-jажыл кускузына ойто ло тумаланып, айдарга турган сöстöрин айдып болбой турды.

Балдардың кемизи де ого суу экелип ичирди. Учы-учында торт ло арга jок боло берерде, аказы маңырларын jерге тöгўп, карындажын jўктенип алала, кырды тöмöн барган jолло jўре берди.

Олорды ээчий ajыктагылап, арткан балдар нени де айтпай, jаңыс jерге узак туруп калдылар. Пайсканның калак-сыгыды эбире тууларга торгулып, бир эмештең там ла араайлап, там ла араайлап, учында jылыйып калды.

Карабаш ла Койло таарларын удабай ла толтырып, jанып брааткан балдардаң артпай, олорло кожо бараргa меңдедилер.

4

Арка сўрекей тўрген jажарып тура берди. Кайыңдардың тозын, кандый да кижи тўнде самындап туруп, агарта jунуп салгандый, сўрекей jарт, агарыжып тургулайт. Уй-малдың тўги серип, сууның ол jанында jажанда маказырап отоп jўргўлейт. Jайдың jаңы ла башталып jаткан кўндери кўчин алынып турганы jаратта шуулажып турган талдардың, jердиң алдынаң jалтана-jалтана чыгып келген jалбырактаң, jылу эрке салкыннаң, бийик-бийик кök-чаңкыр теңериденг билдирет.

Эки кўннiң бажында jарана берген аркада баштапкы ла кўўктиң ўни торгулды. Ол, ончо кўўктерденг озо келгенине сўўнип тургандый, бойының ўниле ончо агаштарды торгулта эдип ийди.

Карабаш ла Койло кўўктиң ўнин тыңдап, чаал кайыңдардың ортозында сўрекей узак отурдылар. Кўўк, jер üстүнде улустаң jаңыс ла олор экўге эдип тургандый, боро куйругыла ары-бери jайкап, jаан кайыңның бажынаң эдип отурат:

— Ку-ку! Ку-ку!..

Карабаш jаңы ла ойып алган кайыңның суузын да

ичерге ундып, јерге чалкойто јадала, күүктиң үнин тыңдап јатты. «Эң баштап эткен күүк јүзиңе удура этсе, ыйлап јүреринг, оң кулагыңа этсе, оңду јүрүм јүреринг, сол кулагыңа этсе, јаман јүреринг»—деп энезиниң айткан сөстөрин санаңып јатты...

Койло база та нени де санаңып, кайыңның суузын комургайла соорып ичпей, кайдаар да арканың учы јаар көрүп алган отурды. Оноң санааркап калган көзиле кайыңның бажында эдип отурган күүк јаар көрөлө, јабыс үниле айтты:

— Эдил күүк ойто ло эдип јат, эмди јуу токтоор болбой... Чын баа?

Карабаш унчукпады. Күүктиң омок кожоңынаң, кайыңның тату суузынаң, өлөңдөрдиң ле бүрлердиң јыдынаң, ару кейдең ле јарык теңериден ого сүрекей јакшы болгон. Оның санаалары сүрекей ыраак...

Олор кабырып турган койлорын ундыгылап салала, анайда узак отурдылар. Учында Койло айтты:

— Акы, јанала, мылчага киреек. Байа ла чокол Пайскан, Степка, Макса баштаган немелер мылчага от саларыс дежип турган...

Карабаш санаалырынаң јаңы ла айрылып, Койлодоң сурады:

— Олор бисти божодор бо?

— Бис салганыста, олор канай кирет, бис база анайда... — деп, Койло айтты.

Јаланғла таркай берген койлорын јаңыс јерге јуунадып, токунадып салгылайла, уулчактар уулдардың от салып јаткан мылчазына кирерге меңдеп, арканы төмөн јүгүрди.

Кажаттың алдында, сыраңай ла суунын јарадында турган эски мылчадаң койу ыш бурлап јатты. Чокол Пайскан јеңеске бастырып койгон мылчаның үстүнде сыңгар будыла секирип турды. Макса ла Степка мылчаның печкезине салган үлүш одынды күйдүрип болбой салала, малтала мылчаның толугынаң кургак такпай кайзагылап турдылар. Макса Степканың сологойын көрөлө, малтаны оның колынаң суура тартала, талайып келген бойынча, мылчаның толугына чабарда, јарым чурка кирези кургак одын јерге келип түшти.

Бу мылчаны чокол Пайсканның таадазы, Малчыш өбөгөн, одус јыл мынаң озо тутқан дежип туратан.

Качан Карабаштың энези Момонло кожо керишкенде, олор Карабаштың энезине мылчага от салдырбайтандар. Улус от салганда, Момон мылчаның ээзи кижи болуп, бир де агаш одын, бир де көнөк суу экелбей туруп, өскө кижиниң салган мылчазына бастыра билезиле кирип алатан.

Бүгүн мылчага отты Макса ла Степка салып јадарда, Момон эмеген Пайсканды: «Барып көрүп тур, от коксо ло, ойто келип айдып ий» — деп ийген.

Качан Карабаш ла Койло мылчаның эжигине јуктап келерде, чокол Пайскан олорго мылчаның үстүнең мактанды:

— А би-бис бүгүн ба-база ла мылчага кирери-ис!..

Тегин де үлүш одыны күйбей турганына ачынып турган Макса мылчаның үсти јаар үкүс эдип айтты:

— Слезь, объизиана!..

— С-сениң м-мылчаң эмес!.. — деп, Пайскан үстүнең төмөн ањзынды.

— Бу кижи мылчага от салар болзо, ончолоры киргилеер, а олор салганда, кижини кийдиргилебес... — деп, Койло ажынып айтты.

Макса Койлого узун тырмакту чукуругын көргүзип берди:

— Ме, муны јытап ал!.. Сенең де өскө паразиттер көп...

— Сен чукуругыңды меге көргүспей, бойыңның Маралчыңа көргүс! — деп, Койлоның кежири тургуза ла кырланғдай берди.

Макса онула көп беришпей, малтазын јерден алала, бар-јок күчиле талайып, мылчаның толугына туда берди. Мылчаның келтей толугы кенетийин селеңдеп, тоозын-тобрагы төгүле берерде, чокол Пайскан мылчаның үстүнең айтты:

— К-кургак одын бо-болор, одыңды капшаай көңжит, Макса... Энем сакып б-болбой турган болор...

Мылчаның толугынаң јарып алган кургак одын күйбей, буруксып јаткан үлүш турундарды чүрче ле көңжидип ийди.

Мылчаның оды коксый берерде, түжүп турган штанын келтей колыла өрө тартып алала, Пайскан айылы јаар јүгүрди. Јарым частың бажында јалмуур, самын тудунып алган аказыла кожо келдилер. Уулдар тургуза

ла чечингилеп, мылчага кирерге белетенгилей бердилер. Қойло качан ок тере штанын чечип ийеле, мылча јаар кирип ле браадарда, Макса оның арык јодолорынаң тудала, ойто чыгара тартып келди.

— П-паразит... — деп айдала, Қойлоның тере штанын ыраак мергедеп ийди. Чокол Пайскан бастыра бойы јалтырап, мылчага Максала кожо киргилей берди. Қойло Максаны јўзўн-базын айткылап, штанына барды. Штанын кийип алала, Қарабаштың сөзин укпай, мылчаның көзнөги өткўре Максаны айткылап ла турды:

— Сўўри бажыңды изў суу өртөзин, таңма!... Кирикиртиңди де јунзаң, кижиден ле апаажың јок ло!..

Қарабаш торт ло чөкөнөлө, Қойлоны таштап ийеле, айылы јаар басты. Шил јок кичинек көзнөктөң изў буу чыкпазын деп, уулдар ич јанынаң штандарыла, нек-сакла бектегилеп алган болгон, је таш печкеге олор сууны чачканда ла, Қойло оны тыш јанынаң аңтара ийде салып ийет. Макса ла Степка Қойлоны мылчаның ич јанынаң «ўлўўң аларың!» деп кезеткилеп те турза, је Қойло олорды айткылап, көзнөкти бөктөгөн штандарын катап ла ийде салып ийет.

Учында чат ла чыдажып болбой салала, шалдаң Макса мылчадаң чыгара јўгўрди. Қойло калактап-сыктап, сууны кечире јўгўрди, Макса дезе уйалып, мылчага ойто кире конды.

Қарабаш өткўўлге једип ле келерде, кенетийин оның кыйининде Қойлоның аайы-бажы јок кыйгызы угулды:

— О-о-ой! Бу Малчыштың кереези аңтарылып браат! Кудай, кудай! Мылча јемирилип браат!

Мылча кыјырап-јызырап, байа уулдардың чаап турган толугы јаар аңтарылып браатты. Бу ок өйдө мылчаның ичинде уулдардың кыйгы-кышкызы чөйиле берди.

Онча ло улустар тураларынаң, айылдарынаң чыгара секиргилеп, јемириле берген мылча јаар јўгўрўштилер. Қарабаш онча улустаң озо јетти. Уулдардың кыйгызы кайдаң да, мылчаның алдынаң, өчөмик угулып-угулбай турды. Улустар изў јоңды, карара ыштылып калган тоормошторды туура-туура таштагылап, багырыжып турган уулдарды чыгаргылап турдылар. Степка бастыра ла бойы көө, таскакта ла јемирилип калган по-

толоктың алдында, толукта бағырып отурды. Чокол Пайсканның бўдўжин көрөр дө аайы јок.

Бастыра ла бойы кара балкаш. Ончозынаң ла артык Максага једишкен эмтир. Ол потолоктың агажына бастыртып салган, кыймыктанып болбой јатты. Пайсканның аказы јонго бастыртала, бойы казынып туруп чыгып келген, эмди өзөктиң суузына киреле, јунунып отурды.

Карын мылча кичинек болгон учун јаан јеткер болбоды. Уулдарды ончолорын улус једингилеп алала, айылдары јаар апаргылап јадарда, Койло олорды ээчий бағырып, түбекке түшкен уулдарга килеп браатты:

— Кайран уулдар, кайран уулдар!..

5

Эртен тура Карабаш ла Койло энезиниң ыйлаганынаң ойгонып келеле, нени де ондогылап болбой, кайдаар да бararга сўрекей мегдеп турган энези јаар көрдилер. Энези торсокту јаан колыла көзиниң јажын арлап, эрмек айдып болбой, өксөп-өксөп ыйлап турды. Качан да ыйлабайтан энезиниң мынайда ыйлап турганын уулчактары јаңы ла көргўлеп, нени эдетенин билгилебей турдылар. Энези төжөктөң јаңы ла туруп келген балдарын кабыра кучактайла, кажы ла сөсти јўк ле арайдаң айтты:

— Балдарым... јуу... токтоп калган... төмөн барар керек!..

Койло энезиле кожо күңүреде ыйлай берди. Карабаш ыйлап болбоды; кандый да болчок неме кежирине тура берерде, оның бажы коркушту айланып, көстөрине неме көрўнбей барды...

Төмөн конторaның үстүнде кызыл мааны элбиреп турды. Јурттың улузы јаш балдардаң ала јаан улуска јетире јуулыжып калган эмтир. Карабаш ла Койло энезин озолоп, сыр јўгўрўкле јеттилер.

Тырышпак бар-јок медальдарын тагынып ийген, митингти ачарга чыдашпай, столдың ары јанында ары-бери баскындап, көк өлөнгө јергелей отургылап турган улус јаар кылчайып көрўп салат. Сабатай, Марал ла өскө дө фронтовиктер кызыл бөслө јапкан столдың

кийинине отургылай бererде, председатель митингти ачып ийдi:

— Нөкөрлөр! Бистиң ат-нерелӱ черӱлерис бӱтӱн фашистский Германияны оодо соголо, јеңӱниң кызыл маанызын рейхстагтың ӱстӱне кадаган! Нөкөрлөр, јеңӱ!..

Јууның токтогонына бӱтпей турган чылап, улус унчугушпайт.

Ӱй улустар, карган эмеендер ле оок балдар ыйлажа бердилер. Эр улустар ончозы погонду кийимдерин кийгилеп алган, эмегендердиң ыйлажып тургандарына ајарбай да отурдылар.

Қарабаштың энези көзин арчуулының учыла арлап та турза, је көстиң јажы токтобой турган.

Улустар торт ло кӱӱлежип, каткырыжып, кыйгырыжып, ыйлажып турдылар. Қолхозтың председатели куучынды сӱрекей узак айдып, кажы ла шӱӱлтезин «ура» кыйгыла божодып турды.

Митинг божой до бererде, улустар таркабай, отурган ла јеринде отурдылар. Ончолоры фронтовик ууллардың ончо јуртка иле куучындарын катап уккулайт.

Қойло энезиле кожо ойто айылы јаар јӱре бererде, Қарабаш улустың көзине көрӱнбеске, аркада койлоры јаар барды. Оның санаалары бажына торт ло батпай турган. Је ончо санаалардың ортозынан јаңыс ла санаа оның меезин эреп турды: «Јуу токтогон, јуу токтогон... Адам јанбас....»

Қачан адазы јууданг јанып келзе, ол ӱренип бараргa сананган... эмди ӱренгедий ӧй једип келген, јуу токтоп калган, је оның адазы качан да кайра келбес... Қарабаш ӱренип барып болбос. Оны ӱредип аларга энезиниң кӱчи јетпес..

Қарабаш аркадагы агаш аразына кире берген койлорын јуунадып алала, санааркап, кайынгның тӧзинде узак отурды. Кӱӱктер јеңӱниң кӱнине сӱӱнгилеп тургандый, јарыш эдип эткилеп, анда-мында кожоңдожып тургулайт:

— Ку-ку! Ку-ку!..

Қанайып та сананза, Қарабаштың шӱӱлтелери туйук болгон. Кенетийин ол көк ӧлӧңгӧ көңкӧрӧ јадала, тың ыйлай берди. Қабыруда јӱрген койлоры чочыгылап, бойының кичинек кӱдӱчизин тосток көстӧриле узак ајыктагылап турдылар. Қарабаш дезе нени де сеспей,

кирлӱ алакандарыла jӱзин jаба тудунып алала, ачу-ачу ыйлап, ӧкпӧзин бадырып болбой jатты.

Ол эмди ӧскӱс болгон... Оныг учун ол бойыныг jӱрген кыскачак jӱрӱминде баштапкы ла катап мынайда ачу ыйлап, кичинек jӱрегинде ачу-коронын бадырып болбой jаткан...

ЭКИНЧИ БӨЛҮК

Баштапкы бажалык

1

Күски түн. Кече таң эртеден ле ала карлагаштар ӱӱрлежип, ончолоры учкулай берген. Көпөгөш айас тенгерининг түбиле турналар комудалду-комудалду туркулдажып, түштүк талалар јаар учкулай бергендер. Эртен олор база учар...

Карабаш көзнөктиң алдында, тактаның үстүнде торт ло уйуктап болбой јатты. Карангуй көзнөк өткүре кайкылдажып учкулап бараткан кастардың үни угулат. Олор ненинг учун јангыс ла түнде учкулайт не? Көзнөктиң шилизине та не де араай шылырап согулат. Байла, арканың эдегинең учуп келген кургак бүр болбой кайтсын. Ого мында не керек? Байла, сооктордоң качып келген болбой кайтсын. Өрө, сууның ол јанында, карангуй аркада каа-јаада үкү онтойт, ол, байла, оорып турган үкү болор...

Карабаш катап ла бажын араай өрө көдүрип, көзнөктиң шилизи өткүре ајыктап көрөт, је оның көзине не де көрүнбейт.

— Уйуктап болбой јадың ба? — деп, учында орынаң база уйуктап болбой јаткан энезинин үни угулды.

— Торт уйуктап болбой турум, эне...

— Алдырбас, албаданып көр.

— Мен уйуктабазым, эне...

Энези орыннаң түжеле, јаан печкеге катап ла от салды. Кургак одын тырсылдап күйе берерде, туранын ичи өчөмик јарый берди. Койло печкенинг үстүнде туку

качан уйуктап калган. Энези кичинек көөшкө катап сүт урала, оны печкеге сугуп айтты:

— Баргалагында, сүттең јакшы ичип ал.

Карабаш эртен таң атоа ла, ыраак, аймак јерге, школго үренип барар. Оның учун эмдиге ле уйуктап болбой, кыйналып јатканы ол болгон. Энези түжиле картошко кайнадып, кайнагандарын кезип, оног печкеге сугайры эдип кургадып, уулына азык јазап турган. Олор бу јуукта ла казып алган картошкозын потпойлого, орынның алдына, кедери эки орого уруп салгандар. Койло энезиле кожо «аймак јерине үренип бараткан акызына» картошконың јаанынаң талдап, кайнадып турган. Энези Карабаштың эски кийимдерин ончозын јамап, ап-ару этире јунала, кургадып салган. Кааргап картошко, курут, бир эмеш сарју — ончозы толукта тургузып койгон таарда. Бир де неме ундылбаган, ончозы бойының јеринде. Је андый да болзо, нени-нени ундып ийбеске энези токунабай турган.

Алтай балдарга, адалары јууда өлгөн көп өскүс балдарга, алдынаң интернатту школ ачылып јат деп, бу јуукта аймактаң келген улустар айдыжып, үредүге баратан балдардың тоозын бичип јүргендер. Олорды кажы ла айылда сүрекей күндүлү уткыгандар. Улустар балдарын бичидип салала, јеңил үшкүргилеп, мынайда айдыжып тургандар:

— Је карын, Собет јаң балдарыска килегени јакшы. Кату өйдө казнаның ол до болушканына баш болзын, кудай...

Энези Карабашты эң баштап ийбеске турганын билеле, аймактаң келген үй кижи онула эки күнге чыгара куучындашкан. Учында энези јөпсинип, је некегендү айткан:

— Је үренерге турган болзо, үренгей ары... Тегин де бичикке јапсык бала эди. Бичикке үренип, чотобод болуп келзин. Чотобод болбозо, чортко үредетен бе оны?..

Оног керектиң учурын јаңы ла оңдоп, уулын шыйдып божобой барган. Уулын бар-јогыла јеткилдеп, јакып ла божобой турган:

— Матри, уул... город јерлерде јүзүн-јүүр жюйлик немелер бар. Көзөр ойноор болзоң, көзиңди ойорым. Жюйликтерге бирикпей, шүүнип јүр. Каралдай деп немеге түңей бололо, калыктың алдына каткыга мени

тўжўрдиң, калак. Қарыганча ўренген-ўренген, карманынаң колы чыкпас болгон, учында кардына да чыдабай, база берген эди...

Эмди энези сўтти кайнадып отурала, каңзазын камызып, Қарабашты база ла јакып отурды:

— Ол кечеги он беш салковой акчаң кайда? Уурчыларга уурдадып ийдиң, калак. Қажы бейин бер, мен чамчаңның ич јанына јаба көктөп берейин...

Қарабаш уужалыжы једип калган он беш салковой акчазын јастыгының алдынаң кодороло, энезине экелип берди. Энези Қарабаштың чамчазын суурып, оның ич јанына карман аайлу јамачы көктөп, акчаны оноор сугала, туй көктөп берди.

— Кийимиңди кирлендирбей, бойың јунуп алып јўр. Субот сайын улуска мылчага от саларга болужып, суу, одын тажып береле, јунунып алып јўр... Болушту, јалажай јўрзең, сени кем де сўрбес, кыйа көрбөс.

Қарабаш энезиниң јакылтазын узак угуп, кайнадып берген амтанду сўтти де ичип болбой отурды. Ол бу јўрўминде бойының јеринең ыраак качан да барбаган, эмди ого таныш эмес, ыраак јерге барып, таныш эмес улустың ортозында јўрерге келижер. Қандый јўрўм болотонын бойы да, энези де билбес болгон.

Је андый да болзо, энези уулын јакшы јўрзин деп, јастыра јолго кирбезин деп, оны барардың барганча ла јакып, бойының билери аайынча ўредип турат.

Қарабаш кайнаткан сўтти энезиниң албаныла јўкле арайдаң ичеле, уйуктаарга төжөгине катап јатты.

Энези јатпай, печкениң оозында узак-узак сананып отурды. Өчўп брааткан оттың калганчы чогынаң оның терең чырышту, је кару чырайы өчөмик кызарып турат.

2

Эртен тура деремнедең чыккан јаан јолдо арказында јўктенчиктў балдар чуркуражып, боочы јаар чөйилдилер. Максаның табыжы ончо балдардың табыжынаң јаан болгон. Барамаш, Пейтке, чокол Пайскан ончолорынаң озо брааткылады.

Қарабаш бараргa меңдебей турды. Кенетийин ого јантык јабулу туразы, тыйрык мўўстў јеерен уйы, карындажы ла энези коркушту ачу боло берди. Олорды артызып койорго, ого неден де ачу болгон.

Энезиниң калганчы јакылталары божой берерде, ол эжиктең араай чыгала, јабыс өткүүлдиң јанына токтой түжүп, эбиреде ајыктап турды. Бозуга туткан чеденин, энезине кезип берген одынын, көзнөктиң алдында отургузып койгон кичинек кайыҥын калганчы катап ајыктап көрди. Јайдаҥ бери азырап алган күчүгин сыймајла, јетире тудулбаган өткүүлдиң тарысказын толгоп, быжулап туруп, јазап салала, јолго чыгып келди. Энези эжиктең чыгып келеле, оны ээчий ајыктап, оноҥ айтты:

— Калак, не-не ундылып калган болбозын...

Койло көзнөктөҥ аказының кийининең ары ајыктап, көстөри јашталып калган отурды.

— Сабет јаҥ мыны сананалу эдип алгай, та јок... — деп, энези айдат.

Карабаш нени де айтпай, өзөкти төмөн базып ийди.

— Балдарга једижип алала, кожо бар! — деп, энези оныҥ кийининең ары бойыныҥ калганчы ла јакылтазын кыйгырып айтты.

Карабаш, оныҥ сөзин укпай турган чылап, өзөкти төмөн барган јолло барбай, агын сууны кечип алала, айылдардыҥ үсти јаныла, бойыныҥ койлор кабырып јүретен јалаҥы јаар басты. Ол кобылардыҥ алдыла кечире базала, балдардыҥ барган јолына кирип, токтой түжеле, кайра көрди.

Калганчы төҥниҥ үстүнең ого кичинек деремнези иле көрүнип, бастыра ла көзнөктөриле ол јаар көрүп алган турды. Карабаш бир эмеш турала, оноҥ јүгиниҥ буузын јазап алала, балдарга једижерге алтамын түргендедип ийди. Эмди ого бararга эмеш јеҥил болгон...

Кызылгатту төҥтө једип ле келерде, кенетийин оныҥ кийин јанында Койлоныҥ багырып ыйлаган табыжы угулды. Карабаш чочыган бойынча, катап ла токтой түшти.

Койлоныҥ шалбак јүзи көзиниҥ јажына јунулып калган, бойы тере штанын тизезине чыгара түрүп алала, чамчазы јок кызаҥдап, оныҥ кийининең јүгүрип клеетти. Оныҥ калактаган кыйгы-кышкызы аркага јаҥыланып клеетти. Ол јуукаларда сууны јылаҥаш буттарыла чачылтканча кечире јүгүрип, састыҥ төнөзөктөрине бүдүрилип, оноҥ ойто ло тура секирип, Карабашка јаба једижип келди.

— Койло, не болгон? — деп, Карабаш сурайла,

байла, нени-нени ундып салгам, Қойло јетирип келген болор деп, ичинде сананды.

— А-агы-ы!.. Көзөр ойнобой, јакшы ўре-ен јў-ў!.. — деп, Қойло огурып-огурып ыйлай берди... — Јазап ўренип алзаң, чотобод болоры-ын!..

— Қанайып турун, Қойло? Мен көзөр ойноордоң болгой, оны колыма да тутпагам, сен онызын билериң ине! — деп, Қарабаш Қойлоны токунадарга, тўрген-тўрген айдып турды.

— Андый да болзо-о!.. — деп, Қойло токтодынып болбой, мөөрөди. — Андый јерлерде кандый ла немелер ба-ар! Жюйлик немелерге-е...

Қарабаш Қойлоны јўк ле арайдаң токунадып салала, оноң ары барардаң озо карындажына мынайда айтты:

— Алдырбас, Қойло... мен ончолорынаң артык ўренерге албаданарым... Ойто јанып келгедий болзом, сеге нени-нени экелерим, јў бе?..

Онойып айдала, ол ары басты. Бийик боочының тал ортозына ол чыгара басканча ла, Қойлоның бажы карарып, бойы кобының алдында санааркап турды.

3

Қарабаш озо барган балдарга орус деремнеде једишти. Олор ончозы јўктенчиктерин шоссениң јанында јуукага чоккылап салала, машина сакып отургылады. Орус тилди јакшы билетен Макса машина токтодып турган эмтир. Шоферлор олордың бўдўштерин көрөлө: «Бу немелерден ненинг акчазын алатан?» — деп санангылайтан болбой кайтсын, оның учун бир де машина токтобой, олорды тоозын-тобрагыла тумалап ийеле, көндўре шуулада бергилейт.

Қаа-јаада машина токтоп, шофер бажын чыгарып келгенде, Макса оныла мынайда куучындажат:

— Подбр-рось до района, бр-раток!..

— А слерде акча бар ба?.. — деп, шофер јолдың кырында турган немелердиң бўдўштерин јаңы ла ајыктап, алаңзыган кеберлў орустап сурап турды.

Шофер сурагын божотколокто ло, ончо ло јанынаң ого кайнадып койгон јымырткалар чөйилет. Шофер аайы-бажы јок көп јымырткалардаң чочыган бойынча педальдарын чала теп, сурт ла јўре берет.

— Је, Макса, кайттың?.. — деп, ончолоры Макса јаар калганчы ижемјилерин јылыйтып брааткан көстөриле көрүп тургулайт.

Макса трактла ары-бери баскындап, өрө-төмөн өткүлеп турган кыстарла эмезе келиндерле сертежип турды.

— Сагалың сарбайып калган, а школго үренерге барып јадың! — деп, Максаны јакшы билетен орус кыстар шооткылап өткүлейт. Је Макса балдардың көзинче торт ло геройдың бойы болгон.

— Максада не болзын, Макся биле-ер!.. — деп, Анчы тыйтылдада каткырып, койынында баштыктаң чарак ууштап алала, тајырада чайнанып отурды. Тодой баштаган уулдар токунап болбой, төмөн карагайлардың ары јанында бурулчыктаң машина чыгып келер болор бо деп, ајыктагылап турат. Је машина көрүнбей турган.

Карабаш јууканың кырына отурып алала, тракт јолло ары-бери өткөн улусты јилбиркегендү ајыктап отурды.

Кенетийин күүлеп клееткен алты колесолу јаан машина токтой берерде, балдар ончозы машинаны туй курчап ийди. Макса шофердың сыранай ла кулагына танени де кыйгырып турды. Шофер балдардың берген јымырткаларынаң бүдүн ле дегенин бир эмеш талдап алала, бажын кайра кекип ийерде, машинага балдар кара ла бајырт селбектене бердилер. Чокол Пайсканга шофер нени де кокурлап айдала, оны машинаның үсти јаар јеңил таштап ийди. Јаан брезентти јайала: «Соокко тонзоор, бу мынала бүркенип алыгар» — деп орустап јакарды.

— Ничего, браток! — деп, Макса айтты.

Балдардың јүректери ырысту согулып, тыныштары буулып турды. Бир ле кичинек өйдиң бажында машина күүлеп, јымжак јайканала, ичкери болды. Телефонның столмолоры, јолдың эки јанында турган туралар, јалаңдар — ончозы кайра элестелип, јүгүрүже берди.

4

Машина тал түштиң кийининде јаан јуртка кирип келеле, эки кат бийик тураның алдына токтоды. Маши-

надаң түшкүлеп јаткан балдарды көрөлө, бийик туфлялу үй кижи сурады:

— Бу не балдар?

— Школьниктер! — деп, шофер айдала, оноң ары атана берди.

— Бери, бери киригер! — деп, үй кижи каалганы ачып, ончолорын ээчидип алып, јаан эжиктү турага кирди. Туранын ичинде сүрекей көп кыптар болгон, кайдаар ла көрзөң: эбире балдар, табыш, каткы-кожоң эмтир.

Үй кижи ончолорының ады-јолын, канча класска үренерге келгендерин чокумдап бичип алала, оноң олорды ээчидип алала, амбарлар јаар апарды. Байбак сагалду, коңжок тумчукту өбөгөн олордың кажызына ла бир болчоктоң самын үлеп береле, айтты:

— Эмди барып, ончогор мылчага киригер!.. Ма-арш!

Ол ок бийик туфлялу үй кижи олорды ээчидип алала, јаан оромды кечире базып, кажаттың алдында турган бийик турага экелди. Мындый јаан тура мылча болгонына Карабаш кайкап, үй кижиден артпай, оның кажы ла јакылтазын бүдүрерге албаданып турды. Уулдардың кийимдерин мылчада иштеп турган үй кижи јаан печкенің ичинде илмектерге илип ийеле, оноң печкенің оозын јаап ийерде, чокол Пайскан ыйлай берди:

— Кайран штаным, к-кайран штаным!..

— Штаның күйбес, барып мылчага кир — деп, үй кижи Пайсканга айтты.

Уулдар мылчага киргилеп алала, ойто чыгарда, ончолорының кийимдери тактаның үстүнде јатты. Капшаай ла кийинерге ончолоры бойының кийимдерин бедреп, јаңыс јерге шакпыража бердилер. Кемизи де штанын кийип турала, кызып калган темир топчыга кардын өртөдип, калактай берди. Үй кижини ончозы «воспитательница» дежип турганын Карабаш угала, ол кандый андый кижи болгонын торт ондоп болбоды.

Общежитиеге ойто келгилеерде, ол ок үй кижи айтты:

— Эмди барып, төжөк алыгар.

Ол ок байбак сагалду өбөгөн уулдарга ару простыньдар үлеп берди. Үй кижи Карабашты ла чокол Пайсканды јаан көзнөктөрлү, көп ару орындарлу кыпка экелеле, койкаларга көргүзип айтты:

— Бу эки орын слердиң болор. Эмди төжөгөөрди төжөйлө, уйуктап алыгар.

Ол јүре берерде, Карабаш ла Пайскан орындарына ару простыньдар төжөп, уйуктаарга белетендилер. Нениң де учун Карабаштың колында эки простынь болуп калды. «Байла, артык простынь берген болор»—деп сананала, бир простыньды төжөйлө, экинчизин тумбочканың ичине сугуп салды. Чокол Пайсканда база артык простынь боло берерде, ол узак шўўнип турала, экилезин катай төжөнип алала, уйуктай берди.

Карабаштың бажы тың айланып турганынаң, ол нени де сананып болбой јатты. Уйкузы база келбей турган. Уредўниң күндери кече башталган, байла, бу кыпта јаткан балдар эмди ончозы школго ўренгилеп барган болор.

Воспитательница ўй кижи бир канча өйдиң бажында ойто кирип келеле, Карабаштың уйуктабай јатканын көрўп ийди. Карабаш тумбочказының эжигин ача тарткан бойынча, байагы простыньды чыгара тартала, воспитательница ўй кижиге берерге турарда, ол сурады:

— Бу не?

— Артык бөс.., — деп, Карабаш айтты.

— Мен сеге артык простынь бербегем — деп, воспитательница кайкап айдала, оноң сурады:

— Сенде канча простынь болгон?

— Экў — деп, Карабаш айтты. — Бирўзин төжөнип алгам, а мынызы артык...

Воспитательница кенетийин күлўмзиренип каткырала, уулчакка айтты:

— Бирўзин јабынала, бирўзин төжөнөтөн јаңду...

Анайда айдала, эжикти араай јаап, јўре берди.

Карабаштың јўрегине бу ўй кижиниң айткан сөзинең ле оның араай каткырган каткызынаң кенетийин нениң де учун сўрекей јылу боло берди. Ол јуурканды мойынына јетире тартынып алала, стенеде турган портретти ајыктай берди. Анда кызыл маанызга одоштой туруп алган Ленин трибунаның алдында турган улуска кандый да ого јарт эмес, јаан куучын айдып турган болгодый...

Карабаш јеңил тынып ийеле, араайын көзин јумуп, амыр уйуктай берди.

Бўгўннең ары оның айылы мында болгон.

Кенетийин табышту кайра ачылган эжиктиҥ калт эткенинеҥ ле кандый да балдардыҥ тал-табыжынаҥ Карабаш ойгонып келди. Турага толтыра ла уулдар кирип келген эмтир. Ончолоры ла тумбочкаларын кайра ачкылап, калаш ӱлешкилеп, мачылдада чайнагылап турды. Карабаш качан да көрбөгөн солун-солун уулдарды ажыктап, турарга болбой жатты. Бу уулдардыҥ куучынын укса, олор ончозы бежинчи класста ӱренгилеп турган эмтир. Је бӱдӱштеринеҥ көрзө, олорды бежинчи класста ӱренгилеп турган деп, кем де бӱтпес эди.

Көп сабазы је ле деген уулдар. Олордыҥ ортозында оок то немелер көрӱнгилейт. Анчадала бажында чакалайлу Чанчай деп уул уулдардыҥ бажына чертип ийеле, оноҥ качып, эдеги јалбаҥдап ла турды. Уйуктап јаткан чокол Пайсканды ол кулагынаҥ тудала, төжөгинеҥ тургуза тартып, оноҥ каткыра берди:

— Бу немениҥ бӱдӱжин көрзөөр, уулдар! Торт ло киске!..

Уулдар калаштарына карылып, каткырыжа бердилер. Чокол Пайскан алыраҥдап нени де оҥдобой, бултуйып калган отурды.

— Кайдаҥ келгеҥ? — деп, јаан уулдар сонуркашты.

Пайскан каруузын айткалакта, уулдар катап ла каткырыжа бердилер. Кемизи де толукта кургак талканга карылып јатты. Јӱзи бодыр Кӱӱгей деп једеген уул карылып јаткан уулдыҥ арказына эки катап јудрукла согуп ийерде, онызыныҥ табыжы јылыйып калды. Оок уулдар Пайсканды ажыктагылап, оны шоотқылап, каткырыжып турдылар:

— Бу неме чокол туру не!..

Карабаш ончо уулдарды туйказынаҥ ажыктап јадала, оноҥ: «Бистеҥ де оҥду немелер мында јуулбайтыр» — деп сананды. Чакалайлу бажы јалбаҥдап, Чанчай деп уул Карабаштыҥ орынына јаба јӱгӱрип келеле, сонуркаган аайлу қыйгырды:

— Бу мында база бирӱзи јадыры!

— Тургуза тарт ла! — деген ӱндер угулды.

Чанчай чала тууралап келеле, Карабаштыҥ куллгынаҥ тударга сананды, је Карабашка тажыдып алала, кайра секирди. Оноҥ ойто ло јууктап келерде, Карабаш

кекенип, орыннаң тўже секирген бойынча, оның ўстўне чурап барды.

— Тийижер болзоң, ўлўўнгди берип ийерим! — деп канығып айтты.

— Је бер, көрөйин — деп онызы ийдеркеп, Карабашка там ла јууктады.

— Чакалайлу бажыңды чачылта согуп ийерим!

— Ачык кардыңа јудруктазам... — деп Чанчай тыңыды.

— Болор! — деп, уулдар токтодот.

— Көрзөөр дө, бир де конбоон, а тыңып јат! — деп, Чанчай чала јалтанып, јаан уулдарга комудады. — Бис мында төрт күн јўрўп јадыс, ол дезе бир де конбоон!..

— Је болор, беришпе! — деп, јаан уулдар Чанчайды токунаткылап турды.

Удабай ла эжиктең кандый да эмеген калактаганча кирип келди. Онызы кожо воспитательница ўй кижи келгенин көргўлеп ийеле, онолоры тымый бердилер. Карган эмеген воспитательницага: «Сенекте кайнадып койгон самоварымды бажында чакалайлу уулчак јыга табарып ийеле, кача берген» — деп комудады. Воспитательница ўй кижи турган уулдардың баштарын тургуза ла шиңжилеп баштады. Чанчай кулакту бөрўкти кийип ийеле, отура берди.

Карган эмеген Чанчайды кенетийин танып ийеле, сўўнген кижидий, кыйгырып ийди:

— Бу ла отурган уулчак!..

Воспитательница ого базып келеле, јакарды:

— Бөрўгиңди суур...

Чанчай бөрўгинің кулактарынаң шык ла тудунып ийеле, скамейканың ўстўне јада берди.

— Бөрўгин чечерге болужаар! — деп, воспитательница јаан уулдарды сурааарда, байагы ла Кўўгей деп уул скамейканың ўстўне јада берген Чанчайды бажынаң, оноң эки будынаң тудала, бўктей тудуп ийди. Чанчай јаман ўниле, эчки чилеп, маарап ийеле, бөрўгинің кулактарынаң колдорын ычкынып ийди.

— Аа! Је бу ла кўлўк! — деп, карган эмеген Чанчайдың бажында чакалайды көрөлө, сўўне берди.

— Воспитательский јаар бас — деп, ўй кижи јакарарда, Чанчай оны ээчий мойножо-мойножо чыга берди.

Карабаш јаңы јўрўмле мынайып танышты.

Экинчи бажалык

I

Уулдардың ўренип баштаганынаң бери эки неделе ötти. Карабаш, чокол Пайскан, Макса јаңыс класста отурдылар. Класс сўрекей јаан, ончо уулдар ла кыстар јууның öйинде иштегилеп, эмди ўренерге келгендери јарт болгон. Оның учун бежинчи класста Кўўгейдий, Максадый уулдар ўреңгилеп турганында бир де кайкал јок. Јаан класстарда ўренгилеп турган балдар сўрекей ас болгон, ол ок öйдö јаңыс ла беш класстар төрт группадаң ажыра болгон. Некей тонду уулдар ла кыстар торт ло бадышпай барган. Јажы једип калган уулдар ла кыстар ўренгилеп болбой, көп аразында ойто, колхозторы јаар качып тура берген. Олорго ўренерге сўрекей кўч болгон...

Ого ўзеери интернатта курсак база коомой; јуу јаңы ла токтогон, кату öйлöр болордо, көп саба балдар чыдажып болбой, ўредўдең качкылайтан. Районный јурттаң ыраак эмес јаткан јурттың балдары кажы ла суббот сайын јаңгылап, ойто келгенде, азык-тўлўктў келгилеп туратан.

Карабаш бу öйдиң туркунына көп уулдарла танышып алган, эмди ого кунугарга да öй јок болгон. Ўредўниң кийининде олорло кожо ойноп, кезик аразында согужып та туратан. Бир ле јаба бастырган уулчакты ончолоры базынып тура беретен учун, Карабаш согушчаң уулчактардың алдына түшпеске тың албаданып турган. Баштап тарый ого ўренерге сўрекей кўч болгон: кўнўң ле сайын санаазынаң айылы, энези ле карындажы чыкпай туратан. Оноң табышту јўрўмге бир эмештең тазыгып, ўредўдең артпай, балдарла кожо теңе ўрене берген. Интернатта, алтай балдардаң öскö, көп öскўс орус балдар база бар болгон. Олор озо баштап балдардың туразында јаткандар, је оноң јажы једе бергендерин интернатка табыштырган, кезиктерин ондо дезе јадар јер јок дежип, база оноор ийгилеген. Олордың көп сабазы көп јерлерде, јаан городтордо болгон, кезиктери дезе улустың айылдары сайын јўрўп, јууның öйлöринде кичинек тербезендер болуп јўргендер. Эмди олор ончозы интернатта јаба јаткылап, орто ўредўлў

орус школдо ўренгилеп турган. Ол балдардың көп сабазы кату кылык-јаңду, баштак, сөс укпас болгондор.

Је олордың ортозында јакшы кылыкту да көп балдар бар болгон. Анчадала сўрекей арык, көпөгөш тумчукту Галкин Николай деп уулчак Карабашка сўрекей јарап туратан, Карабаш бир бичикти кычырганча, Галкин ўч бичикти кычырып божойло, районның төс библиотеказына төртинчи бичикке барып келетен. Ол сўрекей санаалу, көп бичиктер кычырган уул болгон. Је јууның шакпыртынаң улам ол до ўредўдең артып калала, эмди капшаай ла школды божодып, геологтордың институдына ўренип бararга амадап турган. Онын јажы једип те браатканда болзо, је бойының кылык-јаңыла торт ло јаш баладый. Олордың база бир тың сўўген немези — ол кинолор болгон. Акча олордо јок болгондо, олор отургуштардың алдына јажынгылап алала, оноң, качан кино баштала бергенде, отургуштарга отурып алала, көргўлейтен. Киномеханиктер олорды туткулап алала, канайып та кулактарын чөйгилеп турза, је олор торт чөкөбөс болгондор.

2

Карабаш школдоң јанып келеле, айылына письмо бичиди. Ол ўредўзи, јадын-јўрўми, јаңы најылары керегинде сўрекей узак бичип, өйдиң өткөнин де сеспей калды. Учында ўч толуктап эткен письмозын оромның ол јанында почтовый кайырчакка саларга барды. Тышкары чыгып келерде, уулчактар тебек тепкилеп, буттары мыйрыңдажып турдылар. Карабашла кожо јаңыс класста ўренип турган шулмус кылыкту Куйрук деп уул тебек тееп, санаазы бойында јок турды. Карабаштың тебек тееп көрөр кўўни база келерде, ол уулчактарга јууктап келеле, Куйруктың тебекти јерге тўжўрбей туруп, бежен катап тепкенин эбире уулдарла кожо тоолой берди. Ойын тегин эмес: эңирде алатан паек калашка ойногон ойын болордо, Карабаш олордоң туура басты.

Кенетийин кайдаң да воспитательница Анна Михайловнаның ўни угулды:

— Слер токтооroop бо, јок по? Эмди ле — урокторго!..

Куйрук тебекти капшаай ла карманына сугуп ийеле, Пионер деп атту уулга мынайда айтты:

— Айла, энгирде, сенинг калажыңның јарымызы — мениң. Күјүреп ийдиң!

Оноң ончолоры комнаталар сайын јүгүре бердилер. Карабаш јолды кечире јүгүреле, письмозын кайырчакка салып, јолдың ары јанында та нени де куучындашкылап турган кызычактарга тилин көргүзип ийеле, ойто кайра бурылды. Комнатазына кирип келеле, јаңгыс будыла секирип, Күүгейге өткөнип, айтты:

— Күүгей, Күүгей, сен, Күүгей, чандырыңа күүк эткей!..

Күүгейди оок уулдар көрбөй, оныла јаантайын аңдыжып туратан. Олордың ортозында ол эң ле јаан уул болгон. Оның учун оны олор, адарулар чылап, чагып, арадап туратандар. Күүгей каныгып, олорды кыйнап та турза, уулчактардың тили кычып, оны аңдыгылап, торт ло амыр деп неме бергилебейтен.

Оның учун Карабаштың да көкип турганы ол болгон. Ол јаңгыс бутла секирип, модорлоп турарда, Күүгей кийини јанынаң өңгөлөп келеле, оның талбак кулактарынаң тудала, өрө бийик көдүрип ийди. Карабаш калактай берди. Күүгей оны јерге түжүрбей, бир эмеш тударга сананган. Је бу өйдө ончо ло јанынаң уулчактар Күүгейле аңдыжа бердилер.

Күүгей ачынган бойынча Карабашты јерге божодып, бажына эки катап чертип ийеле, оок уулдардың кийининең сүрүшти. Уулчактар кыйгырыжып, коридорлор сайын качкылап, јажынгылай берди. Күүгей олорды кийининең ары өлгөнчө сүрүжер эди, је бу ла туштa алдындагы подвалдаң күзүңгиниң табыжы угулды. Столовый алдындагы этажта, азыйда подвал болгон јерде, болгон. Күзүңгиниң табыжы бежинчи класстың уулчактарын ажанарга келзин деп кычырып турган. Оның учун Күүгей оок уулдардың кийининең јүгүрбей, барып амырынча ла ажанып алар деп шүүнди.

3

Карабаш ажанарга подвалга түжүп келерде, столовый јаар ачылган кухняның көзнөгинең казанчы Евпраксея эјектиң шаңжаган табыжы угулып турды:

— А ну-ка, Самтраков, сен тойбос кайтканг? Апейт ле ажанарга келгең бе? А еще јетиклассник!

Евпраксея эјек семизинең улам тыңкыйгырып болбой, тыныжы буулып, јўзи кызарып калган, бойы кухняның көзнөгиниң ары јанында турды. Столдоң кўўн-кўч јок туруп јаткан Самтраков деп јетинчи класста ўренип турган, качан да тойбос уулды көзнөк ажыра узун сапту чуучагыла кезедип турды:

— Кече кухнядаң сөөк алып јўре берген, а эмди экинчи катап ажанарга келген. И-ишь какой!

— Је, кижи тойбой турганда!.. — деп, Самтраков кимиректенеле, Евпраксея јаар кылаңдап, эжик јаар кўўн-кўч јок басты. Ол сўрекей кўчтў, јаан, таларкак сынду, тумчугының ўйди элбек уул болгон. Качан ол ажанарга турза, эмезе аштай берзе, тумчугы мыжылдап турар. Кече ол кухнядаң эдин шылып салган сөөк апарган, эмди Евпраксея оны өштөп турганы ол эмтир. Узун такта столды эбире балдар бойы-бойлорына кысталыжып, дежурныйлар качан курсак экелер деп чыдашпай, сакып отурдылар. Евпраксея эмеген дежурныйларды башкарып, олор туйказынаң бойының нөкөрлөрине артык порция берип ийбезин деп шиңжилеп, узун столды эбиреде базып, ажанып отурган уулдардың терлў чырайларын кезе ајыктап јўрди. Нениң учун дезе, кезик уулдар бир группала кожо ажанып алала, оноң бир канча өйдиң бажында өскө группала кожо келгилеп турган. Је Евпраксея эмегенди төгўндеери кўч ле болгон: оның јаспазына ончолоры кайкажатан.

Качан Карабаш столовыйга кирип келерде, Евпраксея эмеген оны мындый сөстөрлө уткыды:

— Сен ажанбааң ба, Карабаш?

— Мен качан ортозына ажанып ийейин? — деп, Карабаш актанды.

— Менде Самтраков, Чанчай, Солумай деп немелер бар — Евпраксея эмеген оноң ары шаңжап турды. — О-ох, канымды көп лө ичкендер! Бу неме тожа олордың јолыла барып јат... Отур, ажан, оноң ойто келбе...

Карабаш столго отурала, суйук супты калбакла ичпей, уур чой айактың кырынаң, чай ичкен чилеп, шөлўреде иче берди. Нениң учун дезе, калбактар јылыйбазын деп, столовыйдың калбактарын Евпраксея расписка ажыра кажы ла балага ўлеп берген. Уулдар Евпраксеядаң «энчиге» алган калбактарын кармандарына, койынына эмезе штандарының кажына кыстангылап алала,

кожо алып jўретендер. Школго, ойноорго эмезе кандый бир вечерге баргылаганда, калбактарын качан да ундыгылабайтан. Карабаш теленгир калбагын jаантайын штанының кажына кыстап алала, jўретен болгон, jе бўгўн дезе ондо калбак jок болгон. Кече энгирде ол школдың ары jанында акта Чанчайла кожо кўрешкилеерде, калбагы, байла, анда тўжўп калган болор. Оног оны кем-кем таап алган...

Карабаш суптың суйугын ичеле, картошкозын jип болбой, арга jокто айландыра отурган уулдар jаар кўрди. Калбакту уулдар супты ичкилеп божойло, калбактарын мегдебей айландыра jалагылап ийеле, штандарының кажына кыстанып ийдилер.

Чокол Пайскан база калбагы jок отурды. Ол, Карабаш чылап ок, суптың суйугын айактың кырынаг ичип алала, эмди картошкого jедип аларга чой айакты jўзине көгкөрип алган отурды. Айактың тўбине jапшынып калган картошко оның ачык оозына тўшпей турарда, Пайскан бир колыла айактың тўбине judруктап ийди. Бир ле минуттың бажында чокол Пайсканның jўзи бастыра изў картошко боло берди.

Je бу ла ёйдё кухняның ичинде дежурить эдип турган кыстардың кыйгы-кышкызы ла айактар-кёнёктёрдиг канғырап, тоолонгон табыжы угулды. Кем де кухнядаг чыгара тизиреде jўгўреле, тепкишти ёрё чыга берди. Евпраксея эмеген кухня jаар тап этти. Коридордог, кухняның кёзнёгинег эмди jаңыс ла Евпраксея эмегенниг ўни угулып турды:

— А-ах, Самтраков, мен сеге jедерим! Изў казаннаг айакла суп сузуп jаткан эмтир! И-ишь какой! Качыларына айдып берерим!..

Калбагы jок Карабашка арга jокто одош отурган Пайсканнаг jозок аларга келишти.

4

— Орус тилдег болушсаг, уул, — деп, jаан некей тонду, болдыр тумчукту, аймактың эг ле ыраак колхозынаг келген Солумай деп уул Карабашка jайнады. — Удабас меге азык экелгилезе, мен сеге тёрт ууш талкан берерим...

Карабаш мойношподы. Талканды канча числодо бе-

рең деп чокумдап алала, оноң Солумайла кожо орус тилдиң грамматиказын ӱренерге ээн класска бардылар. Карабаш, öскö балдарга көрö, орус тилге јакшы ӱрене берген учун, оноң көп балдар болуш сурап туратан. Ол озо баштап олорго јилбиркеп болушкан, је бир кезектери оның болужына алкыш айдардың ордына, карын аңдышкылап туратан учун, Карабаш эмди јалы јокко олорго болушпас болды. Солумай кече оны аңдып не аайлу болгон эди, эмди ойто ло болуш сурап келген. Карабаш ого до мойношпогон.

Је айткан сöзин бӱдӱрбезе, Карабаш оны јакшы ла бодондырар.

Солумай болдыр тумчугын мыжылдадып, орус тилдиң глаголдорынаң нени де оңдобой, öчöмик тосток көстöриле ајыктап отурды. Карабаш билеринче ле јартап, маңдайындагы терин арлап божобой турды.

— Је, оңдодың ба? — деп, учында ол Солумайдаң сурады.

— Јок... — деп, Солумай сӱрекей токунаалу ӱниле айтты.

Карабаш јӱрексиреп, каны кайнап туруп, катап ла јаңыдаң баштады. Је Солумай азыйгы ла бойы, нени де оңдоп болбой, катап айтсын деди. Карабаш ачынган бойынча, грамматикала Солумайдың бажына согуп ийеле: «Сенiң бажыңа кийдирерге, јаңыс ла одын јаратан токпок керек!» — деди.

— Сенiң кей глаголың учун мен төрт ууш талкан беретен турум! — деп, Солумай база ачынып чыкты. — Төрт ууш талканды иштеп алары јеңил неме эмес. Оңдоп то алган болзом, сен эмди эки катап јартаар учурлу!

Карабаш ачынала, Солумайдың талбак кулагын сыйра тырмап ийди. Солумай, ийтке туттурткан киске чилеп, багырып ийеле, Карабашка чурап келди. Онызы парталарды ажыра секирип, эжиктең чыга јӱгӱреле, интернат јаар ууланды. Је Солумайдаң айрылатаны јеңил неме эмес болгон. Оның учун Карабаш столовыйга кирбей, көндӱре јӱгӱрген бойынча бойының кыбына бектенип алды. Солумай столовыйга да барбай, оны некеп келди.

— Төрт ууш талкан бererим дегем, а ол кижиге болушпай кача берген! — деп, Солумай оныла коштой коридорло öткön уулдарга комудап турды.

Воспитательница Солумайдың кылыгын јакшы билетен учун, оны тургуза ла столовый јаар апарды. Оноң Карабашты анаар ок јединип экелеле, олорды коштой отургузып: «Најылашкар, оноң башка курсак јок артараар» — деди. Солумай мойножып, воспитательницаны алдынаң өрө өчөш көстөриле кылаңдап көрөлө, оноң кимиректенди:

— Ол неме озо глаголдорды јартап берзин...

— А сен мойножып турган ба? Нөкөриңе болушпаска ба? — деп, воспитательница Карабаштаң сурады. — Ну-ка, айт!

— Мен јартап бердим не — деп, Карабаш унчукты.

— А сен онгободың ба? — деп, Анна Михайловна Солумайдаң сурады.

— Онгобос кайткан... — деп Солумай кимиректенди. — Је ол төрт ууш талкан учун база катап јартап берер учурлу... а ол дезе... кижиниң кулагын тырмап...

— Најылашкар, оноң башка курсак ичпезеер...

Дежурный кыстар амтанду јыдын јайылткан тараанның кашазын экелгилейле, столдың үстүне тургускылап ийерде, Солумай ла Карабаш чүрче ле ортозына најылажып ийдилер...

5

Энгир кире берди. Районный јаан јурттың оромдорында, туралардың көзнөктөринде јаркынду оттор суркураја бердилер. Јурт улус иштең божойло, оромло омок-јардак куучындашкылап, кезиктери айылдары јаар, кезиктери киного баргылайт. Бу өйдө районный клубтың јанында улус сүрекей көп. Ончозынаң көбү — интернаттың балдары. Олор ончолоры клубтың тежик көзнөктөринең кино көргүлеп, амтажыгылап калган, эмди киноның башталарын сакыгылап турган болор. Механиктер олорды канча да кирези сүрзе, је олор бир де эмеш јалкыбайдылар. Олорды клубтың потпойлозына да сукса, неме эзегилебейт.

Галкин ле Карабаш калаштарын да јетире јибей, чайнангылап, клубтың эжигине једип келдилер. Кино башталгалак эмтир. Јаан улус билет алгылап, ончозы ары-бери баскындагылайт. Је Карабаш ла Галкиннің,

билет алатан акчазынаң болгой, бир кичинек ижемјизи де јок. Канайып көрөр? Байла, сүреен јакшы кино болбой кайтсын. Кинодо бистиң солдаттар фашисттердиң ижин бергилеп ле турган болбайсын, је оны канайып көрөриң? Олордо бир де акча јок. Бу баскындап турган улустый акчалу болгон болзо кайдар. Ол туштa олор кажы ла күн киного келип турар эди.

Анайда санааркап, Карабаш клубтың толугында турды. Галкин клубты айландыра кайуга барып келеле, ого шымыранды:

— Карабаш, ол бир тежик көзнөктөң киреле, улусты залга божотколокто, печкелердиң ары јанына јажынып алаак.

— А туткулап алза?..

— Рядтардың алды јаар кире берерис!

— Кирген ле уулдар печкеның кийинине јажынып јат, оның учун киномеханиктер киноны баштаардаң озо оноор баргылап, уулдарды туткулап јат.

— Јаан ла болзо бөрүктерис блаап алгай...

Уулчактар анайда јөптөжип алгылайла, бийик стенелерди кууп, түндүк јаар баштанган, шилизи оодык, јаан көзнөктиң алдына келдилер. Көзнөктиң бели бийик болгон, оның учун Галкин Коля кирип болбой, бир канча турушты. Оның узун, атпак ла арык колдоры тоормоштордоң јик бедреп, стенени тадырада тырмайла, оноң сынын јеңгил өрө көдүрип, көзнөктиң бозогозын ажыра эптү таштап ийди. Карабаш алаатый берди; ол ары-бери ајыктанып турганча, Галкинниң колдоры оны каранғуй, тежик көзнөккө чыгара тартып ийди.

Уулчактар клубтың ичине киргилеп келерде, сүрекей каранғуй болгон. Алдынаң барып јаткан Галкин кенетийин токтой түжеле, Карабашка шымыранды:

— Том Сойер ле Гек[1] мынаң да коркушту јерлерге кирген, бу неме бе, фи! Печкениң кийинине барып јажынаак.

Карабаш болбоды.

— Баштапкы ла рядтың алдына кирип алзам, мени анда деп, кемниң де санаазына кирбес. Анда јажынаак. Оноң бисти таппас.

[1] Том Сойер ле Гек—Марк Твен деп атту улу американский писательдиң геройлоры.

Галкин база болбоды. Ол нени де кимиректенип айдала, узун креслого тўртўлип, шылырап, толукта турган печке јаар барды. Карабаш эң ле баштапкы рядка эңмектеп келеле, оның алдына кирип, јада берди. Галкинниң шылырада эңмектеп браатканын ол тыңдап јатканча кенетийин залдың ичи сўрекей јарык боло берди. Эжик ачылып, ойто јабыла берди. Залга киргилеп келген киномеханик уулдардың ўни угулды:

— Лёня, сен Игнатла кожо печкениң кийинин көр, а мен көжөгөлөрдиң кийининең көрөргө барайын!

Бу Панченконың, райондогы кинофикацияның јаанының, эң кату кылык-јаңду күлўктин, ўни болгон. Карабаштың тыныжы да токтой берген деп билдирди. Галкин эңмектегенче печкениң кийинине барбай, эл ло брааткан јерине јада беретен болзо кайдат. Ол эмди ле туттуртып алар. Калак ла сени, эмеш араай јылза кайдат.

— Леня, уксаң да! — деп, кенетийин Игнаттың ўни угулды. — Кем де јылгажактап браат ошкош! Бери келзең де!

Лёнязы тизиреде јўгўрип барала, рядтарды тууратуура тартып, Галкиннинг кийининең ары сўрўже берди. Галкин дезе рядтардың алдыла төрт тамандап туруп качып, јажынып, мекеленип турды.

Киномеханик уулдар оны кезикте таппай калат. Эмди Ленька ла Игнат Галкинди катап ла таппай калала, табыжы кайдаң угулар дежип, эмеш тыңдагылап, ачу махорканың ыжын чөйилткилеп, сакып турдылар.

Кенетийин рядтардың сыраңай ла ары учында јерге келип түшкен телеңир калбактың табыжы угулды. Лёнька ла Игнат тура јўгўргилейле, калбак шыңыраган јер јаар бардылар. Узак болбой туруп, Галкинниң јаман табыштанган ўни угулды.

«Кўрўм, байла, калбагын штанының кажына сугуп алала, келген болбой кайтсын...» — деп, Карабаш ичинде ачурканып сананды. Бажын рядтардың алдынаң араай чыгарала, печкелердиң јаны јаар көрөрдө: киномехаником Галкинди јиткезинеең өрө көдўргилеп алала, тышкары апаргылап јаткан эмтир. Коля Галкинниң тыныжы буулып, буттары јерге де тийбей брааттьі. Је бу ла өйдө Панченконың ўни угулды:

— Чўрче ондо туругар...

Панченко тўрген базып келеле, Галкинди шылай берди. Шылуу божогон кийининде, механик уулдар Галкинди клубтаң чыгара тизелериле тепкилеп ийдилер...

Ўчинчи бажалык

1

Қарабаш каранғуй залда, баштапкы рядтың алдында, анайып узак ла јатты. Механик уулдар оның нөкөрин чыгара тепкилеп ийеле, база јажынып калган уулчактарды бедреп, залдың ичиле баскылайт. Қарабаш тынарга да болбой јатты. Оның јаныла эки катап Панченко бойы өткөн, је, кудайга баш, эмдиге сескелек. Қарабаштың маңдайы коркушту терлеп турды.

Қенетийин эжикти туй јапкан уур көжөгөниң ары јанынаң механиктердиң сўўнчилў табыжы ла чокол Пайсканның, оноң Чанчайдың калактаган ўндери угулды.

Қарабаштың јўреги арай ла јарылбады. «Мынайып кыйналганча, эмди ле сдаваться этсе кайдар» — деп шўўнди, је Чанчайдың ла чокол Пайсканның калаксыгыдын укkан бойынча, токтоп калды. Киномеханик уулдар Чанчайды скамейканың ўстўне салала, тамандары маңдайына тийгенче ле бўктеп јаттылар. Чокол Пайсканды тоңкойто тургускылап алала, тизезиле тепкилеп ийерде, ол эжиктең чыгара уча берди. Чанчай дезе олорго торт ло, киске чилеп, оролыжып, тиштежип, согужып турарда, киномеханик уулдар оны Панченконың јакылтазыла подпойлого сугарга апардылар. Удабай ончозы ойто келдилер. Қарабаш көзин јумуп ийеле, шык јадып ийди.

Қачан оның јиткезинең кемниң де кўчтў колдоры тудала, өрө тургуза тартып келерде, Қарабаштың јўрегине сўрекей јеңил боло берди. Ленька ла Игнат оны эки јанынаң кабыра туткулап алала, залдың тал ортозына буттарын чалый салып алала, таңкылап отурган Панченконың алдына экелдилер.

— А бу немени канайдатан? — деп, киномеханик уулдар јаңыс ўнле сурадылар.

— Бу орто тургус — деп, онызы эжиктиң алды јаар көргўсти.

Ленька ла Игнат Қарабашты эжиктең ыраак јок токтодоло, тоңкойторго албадандылар. Қарабаш мойношподы. Эжиктиң ары јанында уулчактар ончолоры кайкагылап: «Мыныла нени эдерге турган?» — дежип, сонуркажып турдылар. Је бойлоры не-не болзо, качарга белен турдылар.

— Көзнөктөң кармадап кино көргөндөрди, туйка клубка јажынгандарды бүгүннең ары мынайда кыйнаарыбыс! — деп, Панченко ончозы уккадый эдип, тыңайдала, Қарабаштың кийини орто тизелеерге эки алтам кайра басты. Ленька ла Игнат оның бажын јабызада ныкый базарда, Қарабаш мойношподы. «Қандый уккур, өскөлөри өлүшпеенче калбас» — деп, киномеханиктер јаңыс өйдө сананып калдылар. Онойып санангылайла, колдорын да бош салып ийдилер.

Панченко меңдебей турган. Қайра ачык эжиктең Қарабаштың учуп чыкканын ончолоры көргөдий эдип тизелеерге, ол јазанып алды. «Ончолоры јалкызын, јазап көргүлеп алза, чаптык эткилебес» — деп сананды. Оноң тизелеерге ичкери ле болордо, Қарабаш киномеханик уулдардың колынаң чупчылып, ачык эжиктең чыгара секирип, јүгүре берди.

Уулчактардың каткызы јиркирей берди.

Уйатка түшкенин сезеле, киномеханиктер уулчактарды тударга сүрүже бердилер. Је уулчактар олорго тут-турбай тургандар.

— Экинчи катап колыма кирзе, мен ого кино көргүзерим! — деп, Панченко јерге түкүрип арбанала, колында чазына көрүп, јаан улуска кино көргүзерге барды.

Јоголо берген уулчактар ачык көзнөктиң алдына ойто ло јуулыжып, бойы-бойлорын ийдижип, кино көргүлей берди.

2

Күстиң калганчы ла күндери. Школдың балдары колхоздың јалаңдарында аш согужып, салам тарткылап, картошко каскылап, өйди сүрекей јилбүлү өткүрдилер. Олордың кезиктери интернаттың маалазын јуунадып, одын кескилеп, кышка белетенгилеп турган. Иштер божой берерде, интернаттың балдары амырайтан күндер сайын кузуктап баргылайтан. Је кузуктап бара-

тан jер ыраак болгон учун, jаңыс ла jаан уулдар баргылап турды.

Қарабаш уулдарла кожо кузуктап бараргa канча ла катап шыйдынган, jе оны класстың старостазы, Куйрук, божотпой турган. Оны бу ла jуукта старостага туткандар. Куйрук тебек тееп, бойы да баштактанып туратан болгон, jе оны старостага туткулап аларда, уулдың кылык-jаңы чек өскөлөнө берген. Ол эмди уулдардың тебектерин бойы блаап алат. Оның келип jатканын көргүлеп ле ийгенде, уулчактар jаңы ла тееп турган тебектерин jажыргылап, Куйруктың көзине jакшы көрүнерге албадангылайт.

Jе Куйрук бир де эрмек айтпай, уулчактардың карманын тинтип, бурулу немелердиң ады-jолын кирлӱ блокнодына бичип алат. Онызы—неден де коркуштузы болгон. Уулдар Куйруктың бойынаң да эмес, оның кадары эскирип калган блокнодынаң коркыгылайтан. Ончо ло уулчактар: «Куйрук староста бололо, торт чӱмеркеп, jамыркай берген» — дежип, оның кийининең айдыжып туратандар.

Қарабаш уулдарла кожо кузуктап бараргa белетенип, баштыгына азык-тӱлӱк сугуп, өскө уулдардаң кузук уратан таар сурап турарда, оның кыбына староста Куйрук келди. Ол кемле де эзендешпей, көндӱре өрө базып, эбире турган бойына тӱңей уулчактарды көзин сыкыйтып көрөлө, Қарабаштаң сурады:

— Урокторыңг белен бе?..

— Бӱгӱн суббот кӱн ине! Кузуктап барып келеле де ӱренип албас па?

Куйрук база нени де айтпай, блокнодын чыгарып келеле, коштой турган уулдардаң карандаш сурады. Карандашты чӱрче ле таап бердилер. Ол карандаштың бажын чилекейлеп туруп, Қарабаштың ады-jолын бичип алала:

— Баратан болзоң, бар... — деди.

Бойы база бир де неме айтпай, чыгып, jӱре берди. Қарабаштың кӱӱни тургуза ла jабызап, бараргa турган амадузы өчө берди. Ол кузук урала, экелерге турган таарын уулдарга ойто табыштырып береле, бойы кузуктап баргылап jаткан өскө класстың уулдарын көрөргө барды.

Олордың кыбында торт ло төө туйлап jаткан неме-

дий болгой: уулдар таарларына азык салгылап, ӧдүктеринің чулгамыштарын ӱлешкилеп, бойы-бойлорынаң керектӱ немелер сурашкылап, торт ло билингилебей турды. Олор озо барган балдарга једижип аларга меңдеп тургандар. Јанып јӱргенде, азыгын карманына экелетен Байрам деп уул бойының таарын кичинексинип, ончо ло кыптар сайын јӱгӱрип, јаан таар сурап турды. Је јаан таар кемде де јок болгон. Балдардың айылынаң азык экелгилеп турган таарычактары ого јарабай турган учун, Байрам завхозтоң јаан таар сурап аларга, склад јаар јӱгӱрди. Байбак сагалду завхоз оны озо баштап оңдобой турала, оноң Байрамга мынайда айтты:

— Кузук экелзең, таар учун он беш стакан кузук береринг...

Камык уулдар туку качан јӱргӱлей берген, Байрам дезе завхозло эмдиге ле садышканча. Завхоз учы-учында Байрамга јаан, кату таар алып берди. Байрам таардың тӱбинде балкаштарды јерге кактап ийеле, оноң таарды јаан ба, јок по деп тууразынаң бир канча шиңдеп кӧрди.

— Ого до каборто экелзең, јакшы... — деп, завхоз сагалын сыймап, айтты.—Бежен килограммның таары...

Байрам таарын колтуктанып алала, уулдарга капшаай ла једижерге, Шибеелӱ деп ӧзӧк ӧрӧ јӱгӱре берди.

Чарак кар јаап, салкын тынып турды.

3

Кузуктап барган уулдар эртенги кӱнде тӱш киреде ойто келетен улус болгон. Артып калган уулдар ажангылап алала, камелекты эбире тургулап алала, јылынгылап турды. Тышкары соок там ла тынып, салкын кӱӱлеп турган. Ончолоры кузуктап барган уулдарды сакыгылап, бойы-бойлорының ортозында араай мынайда куучындашкылап турды:

— Уулдар эмди ойто келгилеп јаткан болор...

— Мындый соокто тайгада канайып конгылады не?

Интернатка јатпай, бойының тӧрӧӧнинде јаткан Коорко деп алтынчы класстың уулы паёгын аларга келеле, печкени эбире јылынгылап турган уулдарга айтты:

— Уулдар, байла, аайы-бажы јок кузукты экелгилеп болбой јаткан болор...

Је обедтиң кийининде де бир де кузукчы јанбады. Воспитательница балдарды божодып ийгенинең коркып, эмди кажы ла одус минуттың бажында кыптарга кире јүгүрип, уулдардаң сурап турды:

— Бирӱзи де јанбады ба?

— Байла, таарларын јерле сӱӱртеп клееткен болор— деп, уулдар каруузын јандырып, бойлоры уулдар јангылап келзе, кемнең кузук сураарын каран шӱӱнгилеп турды. Печкениң трубазына јапшынып алала, арказын изидип турган Ботпок айтты:

— Кузуктап барган Кӱӱгей мениң төс таайымның уулы болор...

— А Байрам энемниң эјезиниң уулы болор. Оның сööги тодош то болзо, ол мениң эң ле јуук төрööндӧримнең... — деп, печкениң ары учынаң угулды.

Кузуктап барган уулдардың јанар ӧйи јууктаган сайын, олордың төрööндӧри там ла көптөп браатты. Је уулдар эмдиге ле јок болгон.

Эңгирдеги паёгын аларга сакып, чыдашпай турган Коорко ӧй кыскартып тышкары јүреле, ойто јылынарга кирип, уулдарга айтты:

— Јетинчи класстың уулдары једип келген, экелген ле кузугы көрүнбейт.

Бир кезек уулдар камелёктың үстүнең секиргилеп, јаан уулдардың кыптары јаар јүгүрдилер. Соокко көгӧрӧ тоңгылап, көстӧриниң ойдыктары караргылап, торт ло очка кийгилеп алган немедий, бир канча уулдар изӱ суу ичкилеп отурды. Бирӱзиниң де баштыгында кузук деп неме јок эмтир. Эң ле кӱчтӱ уулдың баштыгында сайлап салган кузук барын уулдар чӧкӧнип көргӱлейле, отурган уулдарды ачындырбаска, араай сурагылады:

— А көстӧригердиң ойдыгы не кара?..

— Бис чилеп, тӱниле көзиңле ачу ыш јип көрзöң! — дейле, јетинчи класстың уулдары олорды чыгара сӱрӱп ийгиледи. Уулдар нени де оңдогылап болбой, јиткелерин тырмагылап, ойто кӱӱн-кӱч јок таркай бердилер.

Кӱн кырлардың бажына отура бererде, ончолорынаң ла озо Кӱӱгей, Макыш деп уулдар келгиледи. Олордың бӱдӱштери оноң до ары болгонын ончолоры көргӱлеп ийди. Уулдар куру таарларын орындарының алды јаар мергедегилеп ийеле, јарым тынду айдышты:

— Јийтен неме бар ба?..

Уулдар кемизи калаштың кадарын, кемизи тоң картошко, талкан бердилер. Јаан удабай туруп, арткандары келдилер. Бирўзинде де кузук јок. Јаңыс ла Макса он кирези тобогозын калашка толып јип ийеле, бойы уйуктаарга аңтарыла берди. Кузукчылар тойып, јылынып алала, бойлорының шыразын куучындай бердилер.

— Быјыл кузук деп неме мөштөң түшпейтир... А мөшкө соокто канайып чыгарың?... — деп отурдылар.

Коорко эжиктең кирип келеле, айтты:

— Байрам туку-у, деремненинг үстүги јанында турган чочколордың фермазының јанында, кардың үстүнде јадыры...

Ончолоры түймежип чыктылар. Ол эмезе арыган, эмезе аштаган.

— Байрам кемге де кожулбай, алдынаң кузуктап барган... — деп, Күүгей айтты.

— Кем билер, айса, таарын көдүрип болбой, амырап јаткан кижи болор бо?

— Завхозтоң алган таарына толтыра кузук болзо, кардың үстүне сен де анайда јадындай береринг ле!..

Коорко Байрамды көрөргө барды. Оноң удабай, ойто келеле, уулдарга јетирди:

— Байрам аксаңдап клеет, јүктенген де, сүүртеген де таары көрүнбейт!

— Ончолоры Коорконы Байрамга барып болуш деп ийгилейле, бойлоры да ödүктерин, чулгамыштарын бедрегилей берди. Је Байрамга болуш јетирерге келишпеди. Ойто кирип келген Коорко ончо уулдарга ачынчылу үнile јарлады:

— Байрам таарын бажына кийип алган клеет... Эмди ле мында болор...

Бу ок öйдö эжик араай кыјырап, ачыла берди. Байрамның бүдүжи торт ло бичиктерде јуралган көрмöстиң бүдүжи ошкош болгон!

Уулдар чочыганынаң ла кайкаганынаң јаңыс үнle араай кыйгырыжып ийдилер. Байрам дезе олорго нени де айтпай, аксаңдап, öрö базала, чечинбей де уйуктаарга, орынга араай јада берди...

Кем де кунукчылду айтты:

— Мен оны билерим: ол үч ле тобого тапкан... Бирўзин ол кече ужинде јиген, бирўзин завтракта, калганчызын, байла, кардың үстүнде јадарда јип алган болор...

Чын ла кыштың бойы једип келген ошкош. Балдар школдың јанында карла адышкылап, кузуктап барган уулдарды аңдышкылап турды. Баштапкы сменаның балдары школдоң божоп, ажанарга ончозы подвал јаар кӱркӱрежип тӱже бердилер.

Дежурныйлардың кыйгызы анда-мында јаңыланып, столго бадышпай тургандарын ойто чыгара сӱргӱлейт. Повар эмегенниң шаңжаганы ай-кулакка амыр бербей, ач өзӧккӧ торт ло ӧдӱп турат. Чанчай баштаган немелер экинчи катап ажанып ийерге, анда элбеңдеп, мында элбеңдеп турдылар. Узун столды эбиреде тыгыш отурып алган балдар тарааның кӧчӧзин шӧлӱреде ичкилеерде, не де угулбайт. Евпраксея эмеген кухня ла столдордың ортозыла јӱгӱрип божобойт. Столовыйдың ичинде изӱ айактардаң чӧйилген буу, айактардың калыраганы, тал-табыш.

Карабаш ажанарга келерде, чокол Пайскан кулактарын кызынып ийеле, кӧчӧни кӧскӧ кӧрӱнбей туруп ичип аларга албаданып отурды. Ажанып алган группа столдоң туруп барарда, чокол Пайскан олорло кожо чыкты. Оноң ажанарга келген экинчи группала кожо келди. Тал-табыштаң энделип брааткан Евпраксея эмеген Чанчайды чыгара сӱрӱп ийеле, столго јаңы отурган балдарга кӧчӧ уруп јӱгӱрет. Бир кезек столго батпай калгандары эжиктиң јанында тургандар. Чокол Пайскан олорло кожо јер сакып, јаагы болчойып калган, чугулду кӧстӧриле столдоң кӧзин албай турды. Евпраксея эмеген балдарга кӧчӧни уруп береле, эжиктиң јанында турган балдарга јууктап келеле, дежурныйдаң сурады:

— Булар база ажанбаган ба?..

— Эйе! — деп, дежурный айтты.

— А сен, Васька, база ажанбагаң ба? — деп, Евпраксея эмеген кылаңдап турган Пайсканнаң сурады.

— Јо-ок... — деп, онызы чугулду унчукты.

Кенетийин Евпраксея эмеген сӱӱне бергендий, тыңкыйгырып айтты:

— Тӧгӱндебе, Васька! А оозында не тараан?..

Дежурныйлар чокол Пайсканның оозында јапшынып калган тарааны кӧргӱлеп ийеле, оны јиткезинеҥ тутқулап, эжиктеҥ тургуза ла чыгара сӱрӱп ийдилер.

Қарабаш ажанып алала, тойбогонын сезинип, эжик јаар басты. Дежурный кыстар јаан бакка казаннаң көчө ургулап алган экелип јаттылар. Самтраков чой айак тудунып алган, ого-бого согулып, кыстарды айланыжып клеетти.

— Апейт ле Самтраков! — деп, Евпраксея эмегенниң ле воспитательницаныҥ ӱни угуларда, ол эрик јокто кайра басты.

Қарабаш подвалдыҥ тепкижин өрө чыгала, коридорго кирип келерде, мында бир канча уулдар периланы айра мингилеп ийеле, јыҥылагылап турды. Јыҥылап тӱжеле, кем ле ыраак секирзе, ол јеңӱчил болотон ойын эмтир. Қарабаш узак сананбай, периланы мине соголо, төмөн јыҥылап тӱшти. Оноҥ јерге тӱшпей туруп, секирди. Је озо јыҥылап тӱшкен уул кирези ыраак секирип болбоды. Экинчи катап јыҥылап тӱшти, база да јетпеди. Байагы ла уул оноҥ ыраак секирди.

Қарабаш ончозынаҥ ыраак секирерге шӱӱнип алала, ӧдӱктерин уштып салды. Перилага айра минип ийеле, саҥ төмөн јыҥылап тӱжерге ле јадарда, кенетийин подвалдаҥ дежурныйлардыҥ ла Евпраксея эмегенниҥ шаҥжаган кыйгы-кышкызы чӧйилди.

— А-ах, Самтраков! Тудаар оны, тудаар! Бактаҥ айакла суп сузуп алган!!!

Бу ӧйдӧ Самтраковтыҥ тепкишти өрө тизиреде јӱгӱрип клееткен табыжы угулды.

Қарабаш саҥ төмөн јыҥылап тӱшти... Јыҥылап тӱжеле, секирерге ле јадарда, кенетийин оныҥ јылаҥаш буттарын кандый да изӱ неме өртөп ийди...

— Ш-ш-шилемир! — деп, бу ок ӧйдӧ оныҥ алдында Самтраковтыҥ шыркыраган ӱни угулды.

Қарабаштыҥ јылаҥаш буды Самтраковтыҥ уурдап алган субына кире бергенин ол јаҥы ла оҥдоды. Самтраковтыҥ көстӧри кызарып калган, бойы чой айакта буулап турган субын ајыктап турды. Оноҥ Қарабашты туда берерге сананды, је колдоры бош јок болгонын билеле, оноҥ ары шыркырады:

— Сениҥ јыду будыҥ айагыма кире берди бе, айт, ш-шилемир?!

Қарабаш өртӧдип алган будын јажырып, оноҥ јалтанып, јӱк ле арайдаҥ айдынды:

— А можийт киреерен, а можийт кирбеен...

Мынайып шыралап туруп таап алган субын төгөргө Самтраковко ачу болгон. Бу супты сузуп аларга, ол не аайлу узак албаданган, је эмди мыны не деер? Бу ўзўттиң айакка тўжерин кем билген? Самтраков тижин ырсайтып ийеле, Карабаштың кийини орто тепти, оноң санаазын да болзо јеңилтип аларга, катап сурады:

— Сениң будың айагыма кирди бе, јок по, шилти?

— А можийт киреерен, а можийт кирбеен...

— Кирбеен болор бо? Јазап айт, ўзўт, оноң башка, јыга согорым!.. Кирбеди бе?

— Та... а можийт...

Самтраков Карабаштың кийинине база катап тепти:

— Сениң јыду будың айакка кирбеен, чын ба?!

База ла тебиш јиирининең калажырап, Карабаш арга јокто кимиректенди:

— Кирбеен болбой...

— Байадаң анайда не айтпай туруң, шилемир-шилти ! — деп, Самтраков сўўнгенининең Карабашты база катап тееп ийди. — Оноң башка кайран супты төгөргө келижер эди!..

Оноң айагының буузын јайылтып, бойының кыбына кире конды.

5

Алтайдың атту-чуулу соокторы Чуйдың трагын төмөн, Монгол јеринең кош тартатан машиналарла кожо једип келеле, сууларды тоңурып, аркалардың агаштарын агарта курутыдып, туралардың көзнөктөрине ыраак ороондордың ар-бўткенин, саң башка өзўмдерин чўрче ле јурап ийди.

Кышкы каникул једип келди. Каникулды Карабаш ончо балдардаң артык сакыган, је эмди, качан сооктор једип келерде, оның јанатан аргазы јок болгон. Оның кийими коомой болгон учун, качылар, школдың директоры ла воспитательница оны јандырбай, интернатта артызып койгондор. Интернатта база андый ок он эки кирези уул артып калган. Олордоң башка, јети кирези орус өскўс бала артып калган. Балдар јангылай берерде, интернатта торт эрикчил ле ээн боло берди. Карабаш эрикпеске Галкинле кожо кере ле тўжўне ыраак ороондорго јоруктаганы керегинде ле граждан-

ский јууның геройлоры керегинде бичиктер кычырып јаткылайт. Каа-јаада Карабашка Коорко келип, оны «Јыгылап бараак» — деп сурап турат. Карабаш јыгылаар күүндү де болзо, је ондо конек јок болгон. Ого үзеери ол будына чын конекты качан да кийбеген. Азыйда ол јаңыс ла агаш таманду ботинкала јыгылап: «Чын конекты кийип алзам, меге кем де једижип болбос» — деп сананып туратан. Оның санаазы эмди де андый.

— Јарыжарыста меге бирүзи де једишпеен! — деп, Коорко келгең ле сайын мактанып турар болды. — Мен сеге конек экелип берейин, јарыжаак па?

Карабаш мойношподы.

— Чын ла темир конек по?

— Эйе. Бойың көрөриң.

Түштиң кийининде Коорко шуулада јыгылап, Карабашка тыйрык башту, јылтыражып турган чын ла конектың бойын экелди. Карабаш тың сүүнгенинең ого нени айдарын билбей де турды.

Јаңыс ла:

— Эмди меге једижери күч неме!.. — деди.

Тыркыража берген колдорыла конекторды пыймазына јаба толгоп ийеле, Коорколо кожо тракт јолго бардылар. Карабаш баштап тарый базып болбой турала, оноң үрениже берди. Коорко Карабаштың алдына бойының јыгылап билерин көргүзерге, акту ла јүрегинең албаданып, өрө-төмөн өткөн машиналарга селбектенип, атту-чанакту барып јаткан улустың чанагына сыралып турды. Карабаш ого ичинде чала күйүнип, бойының билерин ого көргүзерге, база албаданды. Эки частың туркунына олор кожо јыгылап, јарыжып турдылар.

Је андый да болзо, Коорко Карабашты чик јок акалап ийет. Карабаш ого ачынып, базарды көндүре јыгылап браадала, Кооркого айтты:

— Бот көрөриң, эмди меге кем де једишпес...

Базардың узун такталарының кийини јанында јылу тондорына оронып алала, күнкузук садып турган спекулянтка эмегендер коркойыжып калган турдылар.

Карабаш эң ле табышту эмегенге јууктап келеле, штанының карманын ачып айтты:

— Кузук керек...

Эмеген стаканда кузугын Карабаштың тапчы кар-

манына албадап туруп уруп берерде, ол туура бурылып, экинчи карманын тудуп берди. Онызы коштой турган эмегенле керижип, кузукты стаканына толбос эдип сузала, Карабаштың экинчи карманына албадап урды. Оноң таарын тўзедип ийеле, акча аларга сананды.

— Баазы канча?.. — деп, Карабаш сурады.

— Ўч салковой — деп, эмеген айдала, коштой садыжып турган эмегенле катап ла кериже берди.

Карабаш нени де айтпай, коштой турган Кооркого маказырап көрөлө, оноң кенетийин турган јеринең бўдўриле-бўдўриле талтаңдап, качып јўгўрди.

Спекулянтка эмеген аайы-бажы јок кыйгырып ийеле, Карабаштың кийининең јўгўрди. Карабаш кинодоң көргөн конекчыларга өткөнижип, чөйө-чөйө јўгўрерге албаданды, је оның конегы карга кадалып, ого тың јўгўрерге бербеди.

Эмеген Карабашка једижип келеле, јиткезинең тударга ла јадарда, Карабаш јерге көңкөрө јыгыла берди.

— А-ах, голодранецти сени! Карган да болзом, мен сеге ле једиже берерим! —деп, спекулянтка эмеген Карабашты тудуп алганына маказырап, кармандарын кайра аңтарып алган, кактап отурды.

Кузугын Карабаштың кармандарынаң кактап алала, калактап-сыктап, ойто садыжарга барды. Карабаш карын да кактанбай, јанарга бурылды.

— Сен, чаначылар чылап, јўгўрген болзоң, једишпес эди... — деп, Карабашка јаба једижип келген Коорко айтты. — Сеге конекло јыңылаарга, кандый да болзо, бир-эки јыл ўренер керек...

Карабаш тың кородоп, оноң айтты:

— А сен чанала трамплиннең калыдып болорың ба?..

Төртинчи бажалык

1

Јаңыс јерден ўренерге келген балдар јаңы јадынјўрўмге ле јаңы ээжилерге ўренижип, кўчтери јеткенче ўренгилеп турган. Јаңыс ла Максага ўренерге кўч болгон. Черўдең бу јуукта ла келген офицерский шинелдў, математиканың качызы Максаны чек ле јуутпайтан.

Александр Саналович сӱрекей кату качы болгон учун, балдар оноӊ јалтангылап туратан. Урокты оӊдобой турган эмезе доского чыгала, бодолгоны бодоп болбой турган балдарды ол мынайда арбайтан:

— Сен мениӊ солдадым болгон болзоӊ, эки кӱнге гауптвахтага ийер эдим!..

Оноӊ бастыра бойы тыркыражып, мелди алала, доского чийе-чийе тартып, бодолгоны бойы бодоп, коштой турган ӱренчикти бош ундып салатан. Оны контузиялу деп, балдар јакшы билетен.

Омый деп уул база уур ӱренип туратан. Александр Саналович Омыйга јартай-јартай келгенде, онызыныӊ бажы чек айлана беретен, ошкош. Ол кӧзин тазырайтып алала, бир де типилдетпей, Александр Саналовичке удура кӧрӱп отурганда, математиканыӊ качызы там ачынып чыгатан:

— Ой, Омый, Омый!.. Бу сен кайткан кижи? Сениӊ бажыӊа бодолгоны кийдире согорго јо-он токпок керек!..

Карабаш Александр Саналовичтеӊ каран јалтанып, оныӊ урокторын јакшы оӊдоп болбозо до, је оӊдоп аларга албаданып туратан. Оныӊ урогы божоп, бойы јӱре бергенде, Карабаштыӊ јӱрегине јеӊил боло беретен.

Орус тилдиӊ ле тӧрӧл литератураныӊ ӱредӱчизин ол сакып болбой туратан. Историяныӊ, географияныӊ, физиканыӊ урокторында ол ӱредӱчилердиӊ сӧстӧрин озолоп, ӧскӧ телекейлерге санаазында јӱре беретен. Оныӊ санааркап калган кӧзине кара тобрагын чӧйилтип браткан муӊ аттар, јыданыӊ ла ӱлдӱлердиӊ јалтыраганы, элбиреген маанылар кӧрӱнип, кулагына аттардыӊ тибирти ле революцияныӊ кожоӊдорыныӊ ыраак јаӊылгазы угулат..

Военный кительдӱ Александр Саналович те урокторды јартап турганда, Карабаш математиканыӊ ӱредӱчизин ајыктап отурала, оноӊ ары санааларына салдыра беретен. Ол кандый бодолгоны јартап турганын ол чек ундып салала, Александр Саналович фронтто канајда јуулашканын санаазында кӧрӱп отуратан.

Немецкий танктарды ла солдаттарды Александр Саналовичтиӊ пушкалары канајда оодо адып турганы оныӊ кӧзине кӧрӱнип тургандый билдиретен...

Карабаш јакшы ӱренип турган балдардыӊ тоозын-

да да болзо, је баштактанып туратан. Оны литератураның ўредўчизи Елена Васильевна деп сўрекей јалакай ўй кижи, школдың стенгазединиң редакциязына киидирип, общественный ишке таскадып та турза, је Карабаштың ўренижип калган кылык-јаңы сўрекей араай тўзелип турган.

Ол нени-нени оодып, баштактанып ийгенде, Елена Васильевна оны адылып, је адаанын алып божобойтон. Оның учун Карабаш Елена Васильевнаның урокторын беш темдектең төмөн ўренбейтен. Елена Васильевна, өскө ўредўчилерге көрө, сўрекей јалакай, кажы ла ўренчиктиң јўрген јўрўмин, айылында јаткан ада-энелериниң аргазын сўрекей јакшы билетен. Ол торт ло балдардың энезиндий болгон. Карабаш баштактанып та турза, је ўредўчизин бойының бастыра ла јўрегинең сўўйтен.

Јууның божогонынаң бери узак та өй өтпөгөн, оның учун Чуйдың трагын өрө күнўң ле фронтовиктер јангылап турган тужы болгон. Урокторы божогон кийининде, Карабаш кезикте курсак та ичпей, нөкөрлөриле кожо чайныйдың эжигине келетен. Ыраак јорукту машиналар чайныйдың эжигине ўзўги јоктоң токтогылаганда, јанып браткан солдаттар, офицерлер ле талайчылар оромго толо беретен.

Олордың бойы-бойлорыла табышту куучындашкылап, омок ўндериле кокурлашканын Карабаш чайныйдың сенегинең узак ајыктап отуратан. Оның буттары туку байадаң бери тоңуп јат, је ол эмдиге ле отурганча. Оның барар кўўни јок. Оның көзиниң алдыла өткўлеп јаткан улустың јўрген јўрўми, олордың көргөн немелери Карабашка сўрекей јажытту, ыраак немедий билдирет...

Санааларына бастырып, ол анайда сўрекей узак отуратан. Ödö берген кажы ла солун кижи оның кичинек јўрегин кожо алып јўре берет. Је јанып браткан фронтовиктер эмезе өрö-төмөн браткан улус сўрекей көп, Карабаштың буттары дезе ужый берердиг бери ле јанында. Карабаш отурган јеринең эрик јокто өрö турала, курутып калган јодролорго ло теректерге туй бўркедип салган тапчы оромло араай јана берет.

Телекей сўрекей јаан ла элбек, оның јилбўлў улузы сўрекей көп...

Класс ээн. Балдар школдоң божойло, ончолоры јаңгылай берген. Карабаш эмдиге ле газет јураганча. Эмди уулдар ажангылап алган, байла, тебек тепкилеп, ойногылап јаткан болор. Јетинчи класстың уулдары јаңы кожоңго ўренгилеп јат. Ончолорын Сергей деп уул ўредип јат. Бу Алтайда оның ла болбогон јери јок. Шымдылайды эмди аңдышкылап јаткан болор. А калак сени! Газетти капшаай божодор керек.

Карабаш газетти јурап божойло, капшаай ла кийинип, ажанарга, столовый јаар јўгўрди. Сооп калган курсакты чала-была ичеле, эжиктең чыгарга ла јадарда, ого удура Куйрук туштады. Карабаш староста уулды арай ла јыга табарбаганынаң чочый берди.

— Кажык ойноок по, Карабаш? — деп, кенетийин Куйрук шулмус ўниле сурады.

Карабаш кайкаган бойынча тура тўшти. «Байла, мени оспоктоп турган болор, оноң блокнодына чийип алар» — деп сананала, алаңзып, кўўн-кўч јок айдынды:

— Сенле кижи канайып...

— А мен эмди староста эмезим! — деп, Куйрук сўўнип тургандый тўрген айтты. — Кече јуун болордо, мени старостамнаң чыгарып салган... Је, ойноок по?

— Јок, кажык ойнобозым — деп, Карабаш мойноды. — Меге бежинчи «В» класстың уулдарын кыйнаар керек. Мен јокто эмди көкўгилеп јаткан болор...

Куйрук кармандарында кажыктарын калырадып, сыңар будыла секирип, кожо кажык ойнойтон нөкөр бедреп, оноң ары јўгўрди.

Воспитательница Анна Михайловна кыс балдарла кожо мылчага јўре берген дежип, уулдар санаазы јеткенче ле баштактангылап турган эмтир. Экинчи кыптагы јаткан уулдарды Кўўгей командовать эдип, бойы командир болуп алган турды. Төртинчи кыпта Чанчай Павел Корчагинге өткөнип (ол бу јуукта андый бичик кычырган), 5-чи «Г» класстың уулдарына английский бокс ченеп јатты.

Макса орынына чалкойто јадып алган, көзин јумуп ийеле, байла, бойының јерин, деремнеде ойногон ойындарын, кыстардың кожоңын эске алынып јаткан болбой кайтсын. Оның учун ол табыштанган уулдарга да,

чаптык эткен оок балдарга да бир де ајару этпеј јатты. Оныҥ санаалары ыраак, сӱрекеј ыраак. Јаҥыс ла школдо эмес.

Айса болзо, Макса «ӱренип болбозым» деп санааркап јаткан болор. Оныҥ санаазын кем билер? Јууныҥ ӧйинде ӱренбеј јаҥыс ла Макса артып калган эмес. Балдар оны «Једеген эр» дежип, кӱнӱҥ ле аҥдыгылап јат, Максага, байла, сӱрекеј кӱч...

Карабаш эжиктиҥ јанына турала, санааркай берди. Је ол анайып узак турбады; кандый да кичинек уул оны кийини јанынаҥ теп ийеле, караҥуй коридор јаар тизиреде јӱгӱре берди. Карабаш оны тудуп аларга кийининеҥ ары јӱгӱрди, је тудуп болбоды.

«Ол, байла, бежинчи «В» класстыҥ уулдарынаҥ болор» — деп сананала, Карабаш бойыныҥ кыбына келди. Оноҥ кетеп туруп бирӱзин тудуп алала, коридордо турган суулу јаан бак јаар сӱӱртеп экелди. Карабаш јаан сускуга сууны толтыра сузала, мойножып, чакпыланып турган Тойтокты албадап:

— Бу сууны ӱзезин ич, ичпес болзоҥ, јудрук јиириҥ — деди.

Тойток албаданып туруп, бир литр сууны ичип ийерде, Карабаш оны кезедип айтты:

— Катап колыма кирзеҥ, эки суску суу ичериҥ...

Анайда кезеделе, Тойтокты божодып ийди. Јаан удабай ла туруп Јакпрашка бир суску суу ичирди, оноҥ ары-бери ӱзеҥдеп турган Шымдышка ичирди. Олордыҥ да кийининде кӧп уулдар суу ичкен, је Карабаштыҥ колына јаантайын оны аҥдып туратан јылчык кӧстӱ Черчиль[1] туштабай турды.

Карабаш эки частыҥ туркунына кетейле, Черчильди јӱк ле он час эҥирде тутты. Черчиль чакпыланып, Карабаштыҥ колынаҥ тиштеп те ийерде, ол оны ычкынбады. Суулу баккa јетирип келеле, сурактa мынайда тургусты:

— Эмезе эки суску суу ичериҥ, эмезе кулагыҥды чӧйдирериҥ...

---

[1] Черчиль — английский премьер-министр болгон. Байла, баланыҥ кудайзак ада-энези Черчильдиҥ адынаҥ кӧрмӧс коркор болор деп, балазын анайда адап салган болор. (Автордыҥ јартаганы)

Черчильдиң кӱчи јетпеј бараrда, бир эмеш шӱӱнип ийеле, айтты:

— Эки суску суу ичерим...

Карабаш сускуга јык ла толтыра суу сузала, бойыныҥ өштӱзине берди. Черчиль баштапкы сускуны јилбиркеп ичкен, је экинчи сускуны ичерге ого арай кӱч болды. Карды чарбаҥдап, ичеечи кижи болуп, араланып турарда, Карабаш оныҥ јиткезине тӱртӱп ийди:

— Сен капшаай ичериҥ бе, јок по?

— Је, акырзаҥ, эмеш амырап алайын... — деп, Черчиль арга јокто јайнады.

— Је, эмеш амыранып ал... — деп, Карабаш ого килеп, јӧпсине берди.

Черчиль эки катап амыранып алала, экинчи сускуны тӱбине јетире ичип ийди. Карабаш куру сускуныҥ тӱбин карап көрӧлӧ, ононҥ ого айтты:

— Эмди аҥдыжар болзоҥ, тӧрт суску суу ичериҥ!..

Анайда айдала, Черчильди божодып ийди. Онызы эзинделип турган балдарга кожулып, олорло кожо јӱгӱрип болбой, јадындаарга барды.

Карабаш «база кемизин сугарайын» деп сананып турганча, эжик табышту кайра ачыла берди. Кандый да кӱлӱк оны арай ла јыга табарбай, эдеги јайылып, коридор јаар болды. Карабаш оны јиткезинеҥ чӱрче ле каап алала, суулу бак јаар сӱӱртеди.

— О-ой, Карабаш, божот! Мен байа ла бойымныҥ паёгымды ичип алгам! — деп, онызы јайнай берди.

Ол Тойток болгонын билеле, Карабаш оны кезедип, ононҥ урокторын ӱренерге барды...

3

Анна Михайловна балдарды ээчидип алала, бир айдыҥ ичинде эки-ӱч катап киного апарып туратан. Је јаан уулдар, јартын айтса, бу ла јуукта паспорт алган уулдар, кӱнӱҥ ле сайын киного јӱргӱлейтен. Олор көргӧн кинолорын куучындаганда, Карабаш, Галкин, чокол Пайскан олордыҥ эрмектешкенин тыҥдап, јаан уулдарга ичинде кӱйӱнгилеп туратан.

Је андый да болзо, Галкин ле Карабаш кажы ла јаҥы келген киноны туйка көргӱлебегенче божоткылабайтан. Олор азыйгы ла аайынча клубтыҥ ичине ја-

жынгылап алала, киноны көргүлеп турган. Галкинди база эки катап подпойлого суккандар, Карабаш эм тургуза киномеханиктерге туттурбай турган.

Бүгүн сүрекей солун кино болор деп, Карабашка Галкин Коля јүк ле энгирде, качан кино башталарга јетире јарым ла час кирези өй артарда, јетирди. Олор чала ажанып, экилези клуб јаар јүгүрдилер. Качан јеткилеп келерде, улусты удабас ла божодор дежип, Панченконың јакылтазын сакып турдылар.

Карабаш ла Галкин кирер эбин бедреп, клубты эбиреде, јемидин бедреп јүрген түлкүлер чилеп, јелгилеп турды. Ончо ло эжиктер бектүлү болордо, олор оройтып калганына ачынгылап, оноң ары эп бедредилер.

— Сергей баштагандар паспортторын көргүскилеп туруп, залга кире бергендер — деп, Галкин Коля кородоп айтты. — А бис...

— Чүрче ле!.. — деп айдала, Карабаш клубтың сценазына киретен эжикке јууктап келди. Ондо «туура улуска кирерге јарабас» деп бичип салган эмтир. Клубтың ич јанында, сценада, самодеятельностько белетенгилеп јаткан уулдардың ла көп кыстардың кожоны угулат.

Галкин Коля оны јаантайын орус албатының кожоңдорына үредип туратанын эске алынала, Карабаш айтты:

— Коля, бис олорло кожо кожоңдожып ийеле, оноң кино көрөрис!

Оноң эжикти токулдадып ийди.

— Анда кем? — деп эжиктең семис, јаан сөөк-тайакту үй кижи күңүрүүш үниле сурады.

— Бис, кожоңчылар! — деп, Карабаш каруузын берди.

— Слерди билбезим — деп, үй кижи уулдарды ајыктап айтты.

— Бистиң үнисти тыңдап көрзөөр, јараар ба, јок по? — деп, Коля јайнады.

— Киригер — деп, үй кижи эжикти јаанада ачып ийерде, Карабаш ла Галкин кире кондылар.

Сценаның түбинде јети кирези уулдар ла кыстар олорды сонуркаганду ајыктап көрөлө, оноң катап ла кожоңдожо бердилер:

— Пу-ушка полкова-ая-а бьёт не умолка-ая...

Ўй кижи Галкинди ле Қарабашты кыстардыҥ кийини јанына тургузып ийеле, баянды чөйө тартып ийди:

— Бир, эки, ўч!..

Қарабаш ла Қоля кожоҥдожо бердилер. Ўй кижи эҥ баштап бажыла кекип, чурананы чөйө тыҥыда тартып браадала, оноҥ кенетийин буттарыла полды тарый-тарый тееп, саҥ башка ўнденип ийди:

— До-о-ре-е-ми-и-фа-а-со-ля-си-и!!..

Қарабаш, байла, оны адылып турган деп бодойло, оноҥ ары кожоҥдобой, токтой берди. Ўй кижи эки-ўч катап анайда, эчки чилеп, маарайла, олордыҥ кожоҥын токтодып ийди. Оноҥ бир јобош кысты бойы јаар тартып алала,оныҥ кызарып калган кулагына будукту эриндерин јууктадып, јоон ўниле:

— Ля-а, ля-а, ля-а-а!.. — деди.

«Оны, байла, немец тилле адылып турган болор» — деп, Қарабаш сананала, көжөгөниҥ ары јанында кино көрөргө табыштанып турган улусты тыҥдады. «Удабас ла башталар» — деп сананды. Ўй кижи Қарабашты ла Галкинди алдына кычырып алала:

— Ўндеригер ару, јакшы, је, эштек чилеп, огурбагар — деди.

— Је... — деп, Қарабаш ла Галкин јөпсиндилер.

Оноҥ катап ла кожоҥдожо бердилер. Кожоҥ тал ортозына једип ле клееделе, катап ла ўзўлди. Ўй кижи платьезиниҥ јеҥинеҥ колпладын чыгарала, маҥдайына јаба тудуп айтты:

— Бўгўн болор...

Ончолоры кийингилеп, јанарга шыйдындылар. Қарабаш ла Галкин олордоҥ туйка айрылала, билдирбес јанынаҥ зал јаар калып ийдилер.

Таныш уулдарга коштой отургылап ийеле, киноныҥ башталарын сакый бердилер. Је, байла, моторист Игнат будказында моторын кыймыктадып болбой јаткан болбой кайтсын, кино эмдиге ле башталбай турды. Оноҥ зал јарый берди.

Кенетийин Галкин Қарабашты чаганагыла түртүп, түрген-түрген шымыранды:

— Көр, Панченко клеет! Көр!..

Уулдардыҥ јўреги тоҥо бергендий боло берди. Панченко рядтарды кезе ајыктап клеетти. Қарабаш

таныш уулдардың бөрүктерин чүрче ле ортозына сурап алала, Галкинге кийдирип, оноң бойы јемире кийип алды.

— Кемди бедреп туругар, Владимир Алексеевич? — деп, Панченкодоң киномеханик Лёнька сурады.

Панченко уулчактардың сыранай ла јаны орто токтой тўжўп, оноң араай айтты:

— Ол бир кара неме ле кызыл тумчукту кўлўк јаңы ла сценада кожоңдошкылап турган, эмди мында болор...

— Мен ајыктап тургам, олорды көрбөдим... — деп, Лёнька айтты.

Уулдардың тери сооп, јўрегине кенетийин јеңил боло берди. Јер үстүнде эң ле коркумчылу улус, киномехаником, ары баскылай бererде, Карабаш тың үшкўрип ийеле, отургушка чек кайра јадып ийди.

Јарым частың бажында дезе уулчактар экранда мылтыкту јўгўргилеп браткан черўлерге колдорын чаап, отурган јеринең арай ла секиргилебей, јаңыс үниле кыйгырыжып отурдылар:

— Бистиң! Бистиң улус! Немецтерге берер!..

4

Аймактың төс јерине јас једип келди. Оромды јакалай турган кайыңдардың ла теректердиң бўрлери табынча јажарыжа бердилер. Түрген сууның ол јанында, кайалардың јигинде, өскөн маралдың чечеги кызарыжып турганы ыраактаң да көрўнет. Кей сўрекей јеңил.

Кыстар кўнўң ле сууны кечкилеп, сўрекей көп маральниктер экелгилейт. Ол чечектиң јыды кайда ла: школдо, интернатта, столовыйда, керек дезе оромдордо до јытанат. Кажы ла өткөн машинаның кабиназында, уулдардың кепкаларында, кыстардың төжинде кызарышкан марал чечектер.

Удабас ла баштапкы экзамендер башталар. Уулдар бичиктерин тудунгылап алала, онголоры кырдың эдегинде кўнге кўдўп јаткылайт. Плотинаның јанында уулчактардың кыйгы-кышкызы угулат.

Јаан улус кере ле тўжўне кармагын карап, кандый бир бичигин кычырып отургылайт.

Карабаш ла Галкин бийик таштың бажында, көк

өлөңниң үстүнде јаттылар. Галкин Коля чалкойто јадып алала, боромтык көзиле чап-чаңкыр, бийик-бийик теңгерини ајыктап, экзаменге белетенерге экелген бичигин төжине салып алган јадыры, Карабаш та ыраак туулардың сомын ајыктајт...

Олор экзаменге белетенгилеп алган, эмди кажызы ла бойының санаазын сананып јат. Күннің чогы сүрекей јылу, эрке.

— Мен үренип алзам, эмезе геолог болорым, эмезе Валерий Чкаловтый летчик болорым — деп, Галкин Коля араайын айдат. — А сен кем болорың?..

Карабаш анајда ок араайын айтты:

— А мен чотобод болорым...

— Мен алты классты божодып ла алзам, јаан табышту город јаар кача берерим... — деп, Галкин айтты. — Ол город сыраңај ла түштүк талајдың јанында туруп јат...

— Анда нени эдерің?..

— Мен летчиктердиң школына кирип аларым...

— А мен нени эдерим?..

— Сен дезе талајчылардың школына үренерің. Үренип алзаң, сени јаан керепке талајчы эдип аларлар. Көп талајларла, теңистерле јүзерің.

— Бис ол городко канајып једерис? — деп, Карабаштың талајчыларга күүни тартыла берерде, ол нөкөринең сурады.

— Јајгыда интернатка одын кезип турарыс...

— Билерің бе, мен ус кижи... — деп, Карабаш узак сананып јадала, айтты. —Мен јүстүктер, шибејлер, тала печкениң трубазын эдип билерим, пыймалар јамап билерим. Керек болзо, мен сени де үредерим. Јаан городко једип ле алзабыс, шибејлер алатан улус толтыра. Јаан баала садарыс...

— Јаан городтордо тала печке јок, пыйманы улус кийгилебеј јат — деп, Галкин кунукчылду айтты.—Сениң шибејлериңди кем де албас...

Арга јокто Карабаш унчукпај барды. Чынын айтса, Карабаштың ал-санаазында бойының бир јылга санап калган јери, энези ле карындажы болгон. Је ол ок өйдө ол нөкөри учун ыраак талајлардың јанында турган табышту городко до бararга белен.

Олор анајда амадуларын айдыжып, санангылап, сү-

рекей узак јаттылар. Бийик теңгериниң түбинде ак булуттар, олордың качан да бүтпес амадузындый, араайын кайылып, көк айастың түбине көмүлип браатты.

Олордың чике ле үстүнде турган јоон барбак тыт уулчактарла кожо база санааркап тургандый, тымык эзинге араайын, чөйө шуулап турат...

5

Табышту, улузы көп чайныйдың эжигинде Карабаш машина сакып турды. Экзамендер божоп калган. Карабаш үредүлү јылды јакшы божоткон, эмди оның јүреги торт ло ойноп турды: беш класс! Ол кирези јаан классты божодорым деп, ол былтыр сананган ба? Јок, оның түжине де кирбеген. Эмди дезе оның карманында јаңыс ла «төрт» лө «беш» темдектерлү табель бар. Карабаштың бажы ырыстаң торт ло айланып турды. Јаңыс јердиң балдары башкүн јангылай берген, олорло јанарга Карабашта акча јок болгон учун, ол артып калган.

Бая эртен тура почтальонка келин ого јирме беш салковойдың переводын экелип берген, эмди ол акча Карабаштың јалмажын торт ло өртөп тургандый билдирет. Ол садучы эмегендердиң садып турган тату пирогторын көрбөскө канча ла катап албаданган, је көстөри бойы ла пирогтор јаар кылчайып ийет. Јанарга ого јирме салковой једер, је арткан беш салковойды чеберлеп, энезине чай алып берер керек...

Ого келген переводтың бир јанына карындажы Койло аказын јакып мынайда бичиген: «Бис сеге јанарга јирме беш салковой акча ийип јадыс. Кайран акы, калак, көзөр-сазар ойнобо, аракы ичпе, акчаңды жуйликтерге көргүспе. Акчаң артып калгадый болзо, энеме эмеш чай экелип бер, меге неме керек јок. Калак, чеберлен, акча эмди баалу...»

Карабаш торт ло чыдажып болбой турды. Ого үзеери шоферлор до оны албай турган. Оок уулчактар садучы келинге јес акчалар берип, тату пирожоктор алгылайт. Карабаш олорды көрбөскө јолдың ол јанына кечип алды. Је садучы келинниң үни оны торт ло истеп тургандый:

— Тату пирогтор! Тату калаштар!

Карабаш чыдажып болбоды. «Јаан образованиелӱ бололо, јаҥыс катап јибес пе, мыны...» — деп сананала, јолды кечип, эки пирожок алып јиди. Арткан акчазыла чайныйдыҥ јанында магазиннеҥ эмеш чай садып алды. Оны тӧгӱлбезин, оодылбазын деп, чаазынла канча-канча катап оройло, торбычказына сугуп алды. Оныҥ торбычказында оноҥ өскӧ: јайыла кычыратан бичиктер, кол фонарьдыҥ эки батареязы, кышкыда койонго тузак эдетен эмиктер, карындажына сыйлайтан оосло ойнойтон кичинек, јалтыркай чурана бар болгон.

Эртен тура, качан ол јанарга шыйдынып турарда, оныҥ кыбына Галкин Коля келген. Карабаш бичиктерин, ончо ло бор-ботко немелерин кеден торбычказына тыктап јатканын көрӧлӧ, ол јабызай берген ӱниле сураган:

— Јанарга ба?

— Эйе — деп, Карабаш нӧкӧринiҥ кӧзине чике көрӱп болбой, јӱк ле арайдаҥ айткан. — Кем билер, айса болзо... качан да көрӱшпезис!..

— Сен оноҥ ары ӱренбеске турган болорыҥ... — деп, Галкин Коля чала сезинип айткан.

Карабаш каруузына унчукпаган. Нӧкӧрин артызып саларга ого сӱрекей ачу да, эрикчил де болгон...

Анайда сананып, Карабаш Чуйдыҥ трагын тӧмӧн келген шоферлордоҥ кӧзин албай турды. Шоферлор та нениҥ де учун кемди де албай турган. Бийик кошту машиналар боро тоозынын буркурадып, ээчий-деечий келгилейле, чайныйдыҥ јанына токтогылай берет. Кабинадаҥ чыккан шоферлордыҥ бӱдӱжи база боро тоозын, байла, олор сӱрекей ыраак јерлердеҥ эмезе Монгол јеринеҥ келгилеп турган болор. Олор, өскӧ шоферлорго көрӧ, акчаны бир де керексибей тургандар. Машиналарының колесолорын тепкилеп ийеле, ажанарга кире бергилейт.

Јӱк ле тӱш киреде бийик кошту машинаныҥ шоферы Карабашты отургузып алды. Ол Карабашты токунаалу кӧзиле ајыктап көрӧлӧ, оноҥ сурды:

— Ӱренчик пе?

Карабаш айдып берди. Оныҥ сӱӱнип турганын көрӧлӧ, шофер база катап сурады:

— Энеҥе браадыҥ ба?

— Эйе! — деп, Карабаш кыйырат.

— Јакшы ўрендиң бе?

Карабаш тургуза ла карманынаң табельди кодоро тартып, шоферго көргўзип берди. Шофер буурыл бажыла јайкап, Карабашты мактап айтты:

— Молодец! Ўредўўң јаан, менийи дезе, төрт лө класс... Кичинек тужумда ўренер арга јок болгон. Адам-энем јокту, јиир курсак та, кийер кийим де јок болгон. Сеге јакшы... Сени беш класс образованиелў деп, бўдерге де кўч...

Карабаштың јўреги торт ло кожоңдоп тургандый билдирет.

Машина көп сууларды, кају боомдорды көндўре шуңуп браатты. Јаңыс ла јолдың јанында өскөн аспактар, чибилер ле телефонның столмолоры элестелет.

Үч частың бажында Карабаш једетен јерине једип келерде, шофер машиназын токтодып ийди. Карабаштың берген јирме салковой акчазын албай, мойножып ийеле, ого мынайда айтты:

— Јазап ўрен... Айылың мында ба?

— Јо-ок! Меге эмди туку-у боочыны ажар керек — деп, Карабаш ырааkта көгөрип турган кыр јаар уулады.

Бежинчи бажалык

1

Ырааkта көгөрижип турган тууларын көрөлө, Карабаш јўрексирей берди. Торбычказын јўктенип ийеле, штанын тизезине јетире тўрўп, интернатта берген ботинказын агашка буулап, ийини ажыра салып алды. Кургак, јайгы кўнге кургап калган јолло базарга ого сўрекей јеңил, јилбўлў деп билдирди. Јолдың јанында турган чечектерден мөт јуунадып турган адарулардың кўўлегени, оның чике ле ўстўнде чалый-телий учкулап турган көбөлөктөр оны ээчий браатkандый билдирет.

Бийик, чаңкыр теңериде араайын кайып јўрген тейлеген оны ајыктап, өнөтийин анайда араай учуп јўргендий. Јолдың эки јанында койу өлөңдөрдиң ортозында аспандар оны уткып, торт ло јўўле бергендий чыркыражат:

— Чыр-р, чир-р, ср-р!!!

Кандый да јаан кара коңус Карабашты јалбырактың бажына араай чыгып көрөлө, оноң чөкөнгөн чилеп, ойто јер јаар табылу калып ийди.

Јолды јакалай салган кыраның койу кылгалары тымык эзинге бир аай јайылып, јараштыра экпинделип турат. Кара сууның јанында өскөн јодроның бүрин кандый да курт јип турган эмтир, нениң учун дезе, јалбырактары илбиреп, өңи кубулып калган. Кайран јодро!

Боочының ары јанында, серүүн арканың ортозында, балтыргандар быјыл да јакшы бүткен эмтир. Эмди балдар балтыргандап турган болбой кайтсын. Энези Койлого балтырганды сүтке кайнадып берип турган болор...

Карабаш эки балтырган үзүп јиди, амтаны азыйгы ла бойы: јакшы эмтир. Алтыгы төңниң бери јанында, бөкөн тыттың көңдөйинде, томуртка јуртаган. Ол до эмдиге јуртаганча. Кайдаар да барбаган. Айры будактың куртын бедреп, озогы ла бойы омок-седең, токтойу иштенип отурды.

Айылы-јурты мында да база, кайдаар барзын, өскө јерге нени бедреп барзын?

Карабаш кара таштың алдынаң агып јаткан кара сууга једеле, көңкөрө јадып, узак ичти. Сыны серий бергенине јакшызынып, оның јанына бир эмеш амыранып отурала: «Јок, токтозын. Образование јеткен. Болор» — деп сананды. Эмди кандый бир чаазынла иштейтен ишке кирип, энезине болужар керек. Колхозтың конторазында канайып бир де иш табылбайт эмеш. Айла колхозтың чотободында төрт тө класс образование јок ине...

Карабаш меңдебей өрө турала, айылына капшаай једерге меңдеди. Удабай ла туруп деремненің алтыгы јанында төңниң бажына чыгып келерде, деремненің бар-јок туралары ончозы сонуркай берген көпөгөш көзнөктөриле оны ајыктай бердилер.

Карабаштың бир јылга чыгара сананган ла эриккен јери оның алдында јатты.

2

Үредүдең амырап, Карабаш энезинің орынында эки күн јатты. Ол эмди конторада иштеер деп шүүнип јаткан. Ајылдаштары сонуркажып келгилейт:

— Қарабаш ўредўзин божоткон бо?..

— А мен мыны ўренип болбос болор деп бодогом, ўредўзин јакшы божоткон кўлўк болтыр не — деп, энези улуска айдат. —Тен арыганы да коркушту болтыр... Башла иштеери јеңил неме эмес болбой, улустар, а?..

— Јеңил эмес, кайдаң јеңил болзын, калак! — деп, эмегендер оп-соп айдыжат.

Койло Қарабаштың јанынаң торт ло айрылбай турган. Ол орынды айланыжып турганын көрөлө, энези Койлого айдат:

— Акыңа чаптык этпе, балам. Амыразын. Ол байа бир эмеш чеген ичип ийген, эмди ичи оорып турган болор. Бир јылга чыгара ак сўт ичкен эмес. Қара курсактаң, кату ўредўдең бош ло кыйналып калган кижи ине ол, балам... Беришпе, амыразын.

Койло кўўн-кўч јок тышкары чыгала, балдардың көзинче аказының экелип берген чураназын тың-тың тартып ийет.

Төрт құннің бажында энези јаткан Қарабаштаң чебер сурады:

— Эм кандый иш иштеер деп турун?..

— Колхозтың јаандары бойлоры айдар болбой... — деп, Қарабаш каруузын чокум эмес јандырып салды.

— Сени байа колхозтың председатели куучындажарга келип барзын деп сураган эди... — деп, энези оноң ары айтты.

— Нени куучындажарга турган? — деп, Қарабаш удура кўўн-кўч јок сурады.

— А, байла, иш-тош јанынаң куучындажарга турган болбой, кайдаң көрөйин...

Тўштиң кийининде Қарабаш ажанып алала, меңдебей шыйдынып, төмөн, колхозтың конторазы јаар, председательле көстиң-көскө куучындажарга барды.

Кирип келген Қарабашты көрөлө, Тырышпак отурган јеринең тура јўгўрген бойынча, оның колынаң эзендежип, сурады:

— Је, кандый ўрендиң, уул?

— Ўредўде не болзын... — деп, Қарабаш јарты јок эрмектенди.

— Қўч болды ба, уул?

— Јеңил неме кайдаң келген... — деп, Қарабаш анайда ок каруузын берди.

— Је эмди нени иштеер деп турың?

— Онызы колхоздың јаандарына јарт болбой... — деп, Карабаш айтты.

Тырышпак конторанын тал ортозына талтайта туруп алала, Карабашка кандый иш беретенин шўўнип, бир кезек өйгө турала, оның мандайына алакандарыла согуп, айтты:

— Је, уул! Бу мында јети балалу чочко бар, торт ло ал чагыс јиген мал, уул! Сен оны кабыр. Канча улустың маалазын кўрўм јип браат!..

— Мен беш класс образованиелў! — деп, Карабаш кенетийин ачынып чыкты. — Јок, јок, чочконы ла кабырбазым! Кедери эдеер!

Оның эжиктең чыгара јўгўрди:

— Кыжыла кыйнала-кыйнала ўренгем, а меге апейт ле чочколор кабыртып јадылар!..

Онойдо јарбынып, Карабаш ойто јанып келди. Аайы-бажы јок уур санаалардаң айрыларга болуп, Койлоло кожо өзөктиң суузына ирим буудылар.

— Мен сендий ўредўлў болгон болзом, йэх!.. — деп, Койло ачурканып турды.

Карабаштың иштең мойношконын угала, энези энгирде дворлордоң арбанганча једе конуп келди. Айылдың аланчыгында кыстап койгон амзуурын суура тартала, Карабаштың арказына эки катап тартып ийеле, сурады:

— Сен ол казёный чочколорды кабырарың ба, јок по?

— Кабырбазым, кабырбазым! — деп, Карабаш өчөжип, там ла калактап турды. Энези ачынган бойынча ойто төмөн јўгўрди. Карабаш бош ло уйатка тўшкенине кородоп, айылдың эжигинде ыйлап отурды. Койло аказына ачынып, кожо күңгўреде ыйлап турды. Оның көзининг јажын чамчазының эдегиле арлап алала, чимиригин табышту кайра тартынып, өксөп айтты:

— А-кы-ы, абра-заваның ја-ан да болзо, алдырбас, чочколорды кабырза-аң!..

«Јок, мынайып неме болбос. Булардың чочколорын кабырып береле, оның ары ўренедим» — деп сананып

алала, Карабаш эртен тура чочколорды аларга барды. — Айса, Галкин нөкөримле кожо талайдың јаказына город јаар качып јўре берерим».

МТФ-ниң заведующийи Јондрай Карабаштаң «Кандый ўрендиң» — деп сонуркап сурайла, јети балалу јеерен чочконы чеденнең чыгарып берди. Эне чочко бойының өңи јок, сўмелў көзиле Карабашка көрўп ийерде, оның каны кайнап чыкты. Колындагы шыйдамыла кычыткактып турган чочконы туда берди.

Коркулдашкан-мыркылдашкан малын кобыны өрө айдап ийеле, Койлоны айдып аларга барды. Койло энезининг јаңы ла азырап божоткон бозуларын айдап, кендирдең јаңы ла каткан камчызын ченеп, тырсылдадып клеетти.

3

Јараш јайдың ёдўп браатканын Карабаш сеспей де калды. Оныла кожо ўренгилеп турган балдар јайыла бригадада иштегилеген, эмди школго бararга белетенгилеп, азыкка талкан соккылап, кийим-сайым көктёгилеп, ончозы белетенгилеп турды.

Арканың өңи кубулып, агаштар алтын-сары бўрлерин эзинге шалырада јайкап тургулайт. Колхозтың улустары ашты кар түшкелекте јуунадып аларга кўјўренгилеп, айылдарына да јанбай, коно-түне иштегилейт.

Койло аказына азык эдерге албаданып, кўнўң ле сайын ээн кыралардаң мажак терип экелет. Энези арбаның чыкту мажактарын печкениң үстўне кургадала, саанакту арбаны кату алакандарыла уужап, собурала, талкан эдерге јарык казанга куурып, көнёккё уруп салат. Айылдың ичинде иш сўрекей көп.

Энези Карабашты школго белетеп, эски-саскы кийимдерин јунуп, тышкары чеденге кургадып турат. Адазының эски фотокарточказын стенедеги рамнаң кодороло, ару чаазындарла чебер ороп, кендир учукла чалый-телий буулап, айдат:

— Бу адаңның сок ло јаңыс карточказын катап соктыртала, јаандада јазадып ал. Калак, јылыйтып койдың. Адаңнаң арткан неме — јаңыс ла ол.

Карабаш јайыла сўрекей албаданып иштеген де бол-

зо, је колхозтоң алар неме јок болгон. Оныҥ санаарканып турганын көрөлө, энези мекелейт:

— Је, јайгыда иштеп алган трудакўниҥе аш келишсе, талкан эделе, аймакка барган улустаҥ кышкыда берип ийерим...

Оноҥ торт өскө немелер керегинде куучындай берет:

— Алдырбас, шыралай-боролой ўрен ле... Бис экў мында алдырышпас болбойыс...

Интернатта балдарга кийим берер деген солунды угала, энези тыҥ сўўнет:

— Казна өрөкөҥгө баш ла болзын! Канча чактаҥ, тўбектеҥ тўреген де болзо, бала-барканы ўредип, кийимдеп те јатканын уксам, бажымныҥ куйказы јымырайт, кудаймай!..

Туранын печкезинде от тўни-тўжиле кўйўп, азыкты кайнадып божобойт. Туранын ичи кандый да эрикчил немедий.

Кайран энениҥ эски, јокту да болзо, эптў, јылу туразы! Көп, көп јылдар ёдёр, мында чыгып, бу печкениҥ ўстўнде өскөн балдар ўренгилеп, јердиҥ ўстўле таркагылай берер, је бу кичинек туранын ичинде немелер бир де кубулбас, кажызы ла бойыныҥ јеринде эрикчилдў арткылап калар. Балдарды јылыткан бу эски печке качан да өчпөй, карлу-шуурганду кўндерде одын өчўрбей көҥжўдип, чаҥкыр ыжын јайылтып, караҥуй санааларды јарыдып, карган энезине изў казанды кайнадып берип турар...

Көзнөктиҥ эски ставнязы катап ла кыш келгенин керелеп, ачу-ачу чыкырап, өйлөрдиҥ ёдўп јатканын ачынчылу тоолоп турар...

Бу туранын ичинде бир де неме кубулбас. Јаҥыс ла энениҥ чачына, курутый бергендий, көп-көп ак чачтар кожулар, көзиниҥ кырына чырыштар кирер. Оноҥ јаҥыс ла төрдёги стенеде турган эски рамга јаҥы фотокарточкалар кожулар. Ол фотокарточкалардаҥ айылду-јуртту болгылап калган балдары энезине нени де айтпай турган көстөриле тымык көрҥўлеп отурар.

Јабызак болчок тура, јантык та болзо, јылу печке, јаҥыс бутту орын, јалбак стол, ончозы ундылып калар.

Је буурыл чачту бу ўй кижиден кўч алынарга, эмезе јўрўминде бир эмеш амырап аларга, балдар качан да ойто келгилеер...

Jўрўм андый болорын Карабаш кайдаң билзин. Ол эмди јаңыс ла азык белетеп аларга кичеенип јат. Оның көпти көргөн торбычказына ойто ло кадырган картошко, тере баштыкта талкан, ачу ышка өдүп калган кычкыл курут тыкталат.

Оның санаазында энезиниң бу эдип берген азыгынаң амтанду курсак јер-телекейдиң үстүнде кайда да јок. Эне койдың терезинеҥ көктөдип алган кара јакалу тонноҥ јылу кийим кайда-кайда бар эмеш пе?

Күч өйлөр болор... Јол кају да, ыраак та болор, је Карабаш оноҥ качан да јалтанбас, ол качан да кайра баспас. Бу јабызак болчок туранын эжигинеҥ Карабаш јадын-јўрўмге јолын бойы алдынаҥ баштаар...

Чаҥкыр айастың түбинде кыйгырыжып браатқан турналар оны солун јўрўмге, солун најыларына кычырат.

4

Азыраган малы тебеелеп, арка-сынын тепсеп койгон, аланчыкту айылдарының ачу ыжы шиҥип калган, айгырлу малдың киштежи муҥ јылдарга торгулып калган, кайран өскөн јер! Элен чактаҥ бери энелердиҥ көзининҥ јажыла сугарылган элбек јалаҥдар, эдегин јайган кобы-јиктер... Сўттий туманына јунунып, ак айастың түбине сўзўлип калган сўўрилер, балтырган јытту, бөднө кожоҥду кеен јалаҥдар...

Канча үйениҥ балдары сениҥ эдегиҥе ойногылап, айланып јетпес јалаҥдарыҥла атту јарышкылап, кожоҥ-комутла, коштой-коштой јелгилеп, ак-јарыктың алдына баштапкы катап сўўшкилейле, балтырганыҥды јип, көк чечегиҥди көмө баскылайла, кайран алтайым дежип карыгылап калар, качан да келбес алтайга кайра да көрбөй, јўргўлей берер...

Је балтырганың артабай, база ла өзўп келер, көмө бастырган чечегиҥ көп үйениҥ көстөрин катап ла сўўндирер! Бу јердиҥ үстүнде кыйын-шыра да, көстиҥ јажы да, каткы да, ырыс та болгон. Бу јердиҥ үстүле, куйун чылап, олјочылардың муҥ-муҥ аттары да тибиреп өткөн, олордың өткөн јерлери ээн кара јер болуп, јўс јылдардың туркунына артып калган...

Је аттың туйгагы тепсеген кара балкаштаҥ катап

ла арба өзүп келген, кортук содон айылдар кобы-жиктер сайын катап ла отура бергендер. Арка жерлерде катап ла аттар киштежип, алтай балдардың кожоңы катап ла угулган:

Карана төзин кар алза,
Қайылып калар качан да.
Кара көстөң јаш акса,
Ундылып калар качан да.

Толоно төзин тош алза,
Қайылып калар качан да.
Тосток көстөң јаш акса,
Ундылып калар качан да!..

Аргаданып артып калган албатының кожоңы да сүүнчилүү эмес болгон. Оның кожоңы, тайгада өскөн маңгырдый, ачу, таштаң чыккан тандалайдый, эрикчил болгон. Бу кожоң, үч сүүри, сениң көксиңе үйе-чактарга торгулып калган...

Балтырган јытту, бөднө кожоңду јалаңдар... Сен эмди өскө кожоңдор угадың, сениң чечегиңди эмди өскө үйениң балдары үзет, көк өлөңди өскө үйениң балдары тепсегилейт. Олорго сен ачынба, кородобо. Сүгүн.

Олордың јүрүми ырысту, баратан јолдоры элбек...

Алтынчы бажалык

1

Эзенде јылда үренерге күлүрешкен некей тондорлу Колхоз, Совхоз, Комсомол, Газет деп атту кара-кара уулдар келгиледи. Аттарынаң улам бодозо, одус јылдарда чыккан болбой кайтсын, је бүдүштеринең көрзөң, кемизине де он алты јаштаң төмөн бербезиң. Тотко карара күйгүлеп, эриндери јара какшап калган. Олор јүктенчиктерин де түжүрбей, олорды эбире ајыктағылап турган сонуркак балдарга соок көстөриле кылайгылап, эжиктиң јанында унчугушпай тургулады.

Карабаш тельняшка көрүнзин деп, төжин эмеш ача тартып ийеле, солун уулдардың алдыла баскындайт.

— Сениң адың кем? — деп, ол эң ле учында турган сары башту уулчактаң сурады.

Онызы кимиректенди:

— Пионер ле эдим...

— Сен чын пионер бе, айса адыҥ Пионер бе? — деп, Карабаш мыкынын тайанып сурады.

— Адым Пионер ле эди... — деп, онызы анайда ок чугулду көрүп айтты.

— А сен кем? — деп, Карабаш төжин билдирбезинең кедейтип, коштой турган узун кара уулдаҥ сурады.

— Ликбес...

— Ол не дегени?

— Та... Байла, не-не дегени болбой, байла... Кайдаҥ көрөйин...

Узун кара уул кемзинип, тонының јеҥин тырмады. Карабаш коштой турган үчинчи уулдыҥ адын сурааргала јадарда, төртинчи кыптаҥ Сергейдиҥ үни угулды:

— Карабаш, бери бас, күрүм!

Сергейдиҥ үнин угала, Карбаш күүн-күч јок оноор басты. Оныҥ күүни јабызай бергени јуурылган чырайынаҥ ла көзинеҥ јарт көрүнип турды.

— Сен база ла мениҥ тельняшкамды кийип алгаҥ ба, уул? — деп, Сергей чугулданып сурады.

— Мен кече эҥирде ле сеге эки јүс грамм калаш бергем, тельняшканыҥ срогы кандый капшаай божой берди? — деп, Карабаш ого удура унчукты.

— Бу канай турыҥ, уул? — деп, Сергей кайкады.— Мен сеге кече бердим бе? Башкүн эҥирде бердим ине!

Арга јокто Карабаш бүгүн эҥирдеги алатан калажын береечи болуп јөптөжип алала, оноҥ чырайы ойто ло јарып, эжиктиҥ јанында турган уулдар јаар ууланды.

Је олорло катап куучындажарга келишпеди. Анна Михайловна уулдарды ээчидип алала, алдындагы этаж јаар барды. Олорды столовыйдаҥ азырап алала, оноҥ мылча јаар јүре берерде, Карабаш эдер немезин таппай барды.

Тышкары изү, бир де табыш јок. Ончолоры сууга эжинерге плотина јаар јүргүлей берген. Күс те болзо, сүрекей изү. Карабаш та эжинип барар күүндү, је ол сууга эжинип билбес. Тегине ле не каткы эдер...

Мында нени эдип отурар? Барып та келзе кайтсын. Јаратка бир эмеш изинип те алза, кем јок. Тайыс јерге эжинип көрзө кайдар.

Анайда шүүнип алала, Карабаш плотина јаар јүгүрди. Јаан, килең кара кайага тептире туткан плотинаның јанында сууга эжингилеп турган балдардың табыжы ыраактаң јап-јарт угулып турды. Олордың өткүн кыйгызы тымык буунтының үстүле торт ло, күзүңги чилеп, шыңырап тургандый.

Чамчаларын чечкилеп алала, күнге изингилеп јаткан уулдар урокторын белетегилеп турган эмтир. Күн кемизиниң-кемизиниң арказын ачыда изидип ле ийгенде, олор тура јүрүрип келеле, бийик јараттаң сууга секирип ийет. Уулдар ончозы ла мында эмтир.

Галкин Николай оок уулчактарды баштап алала, бойы альпинист кижи болуп, кайа таш өрө кермеденип, чыгып браатты. Чанчай оок уулдарга английский бокс ченеп турган эмтир. Коорко баштаган уулдар јаратта јалбагынаң јаткан кандый да таныш эмес, шайрак бутту уулла куучындажып јаттылар. Узак өйгө сууданң чыкпай эжингенинең улам көгөргилеп калган уулчактар кенетийин јаңыс үнле кыйгырыжып чыктылар:

— Карабаш! Карабаш клеет! Ол моряк, канайда эжинетенин слерге көрсүзип берер!..

2

Эң баштап эрзип клееделе, оноң эмеш уйалып, Карабаш Коорко ло Байрамның јанына отура түшти. Шайрак бутту уул интернатта уборщица болуп турган Озочының өбөгөни деп билеле, Карабаш уулдарга коштой јадып, оның куучынын тыңдады.

— Бу суу меге не де эмес — деп, ол куучындап јатты. — Обьты кечире эжинерге бир катап мен уулдарла маргышкам...

— Је, маргааанды алдың ба, Паминай? — деп, Коорко сурады.

— Албай аа — деп, Паминай айтты.

— Паминай сууга эжинерге башка уул — деп, Байрам айтты. — А сен јүрүминде сууга чөңтөн кижи аргададың ба?

— Јирме төрт кижи аргадагам — деп, Паминай каруузын јандырды. — Аргадап билер керек.

Ол сууга чөңүп брааткан кижини аргадаардаң озо коны озо баштап талдыра соголо, оноң аргадаар ке-

рек» деп, бойының эп-аргаларын сүрекей узак куучындады. Паминай бойының «методторын» Байрам ла Кооркого до ченеди. Карабашка ченеерге турарда, ол капшаай ла удура айтты:

— Мен андый методты билерим, билерим, Паминай! Калак, ченебе! Мени ўреткилеп койгон!

Паминайдың куучынын төртинчи класстың Тырык деп чоло атту, тыйрык тумчукту уулчагы суудаң чыкпай, узак тыңдап отурала, оноң бир канча эжинип, јараттаң ырап алала, мекеленип кыйгырды:

— Паминай-ай! Болуш, чөң браадым!..

Бойы суунын алдынаң чыга конуп, ойто ло чөңүп, онойдо кокумайтып, оптолып ла турды.

Оның кыйгызын угала, Паминай шалмарын да чечпей, сууга калып ийди. Тырык оптолып турала, Паминайдың јаба једип келгенин сеспей де калды. Бажын суунын алдынаң чыгарып ла келерде, Паминай јудрукла Тырыктың болчок бажына кыч ла туда берди. Тырык көрүнбей барды...

Узак ла болбой туруп суунын алдынаң чыгып келеле, Паминайга јайнап, калактай берди:

— Памина-ай, Памина-а-а!..

Оноң катап ла көрүнбей барды. Тырыктың эжинген јеринде јаңыс ла пузырлар көрүнет. Паминай маказырап, эжинип, Тырыкты бедреп, ээчий чөңгди.

Тырыктың бажы катап ла көрүнип келди.

Качан Паминай оны чачынаң тиштенип алала, јаратка эжинип клеедерде, Тырыктың тыны тыштында болгон эмтир.

Байрам, Карабаш, Коорко Паминайга болужарга сууга киргилеп, Тырыкты төрт санынаң тудала, јаратка чыгарып келдилер.

Паминай Тырыкты аргадап алган деген табыш јаратта чүрче ле јайыла берди. Ончо ло јанынаң уулчактар кыйгы-кышкыла сууга чөңгөн Тырыкты көрөргө меңгедилер.

Ончолоры јаратта јаткан јарым тынду Тырыкты ајаргылабай, Паминайга көстөрин тазырайтып алган турдылар. Олордың көзинче Паминай чын ла геройдың бойы болгон.

Паминай дезе Тырыктың бажын саң төмөн салып алала, оны соокко көгөрип калган тизезиле ныкып,

колы-будын бүктеп, эки будынаң тудала, ары-бери сүүртеп, јайкап турат.

Арга јокто тартынып ийген суузы оозынаң чыга бererде, Тырык тыныжын алынып, оноң көзин араай ачып ийеле, айтты:

— Паминай, па-адлец!..

3

Тырык тынданып келерде, уулчактар Карабаштың эжингенин көрөргө сакыдылар. Карабаш тельняшказын чечпей, јараттың кырыла ары-бери баскындап турды. Оның сууга эжинер күүни келзе де, је јалтанып турган. Јараттың кырына да эжинип алар эди, је тельняшкалу кижиге јараттың јанына эжинерге уйатту неме. Канайтса да терең јерлерге јетире эжинер керек. Оок уулчактар суудаң ого кыйгырыжат:

— Карабаш, суу јылу-у!

Јаратта күнге изинип отурган арткан уулчактар бойы-бойлорының ортозында куучындашкылайт:

— Карабашка бу суу неме бе!..

— Байла, сууны кичинексинип турган болбайсын...

Карабаш плотинаның талортозына јетире буунтының үстүле келеле, токтой түшти. Плотинаның ортозын суу ойо тебеле, айланыжып, күркүреде агып јаткан јер эмтир. «Мынаң ла калызам, сууның алды төмөн барарым, је суу мени агызып, тайыс јерге түңей ле чыгарып салар. Јаңыс ла суу тартынбас керек»... — деп сананала, Карабаш тельняшказын суура тартты.

— Карабаш чечинип јат, чечинип јат! — деген өткүн кыйгылар угулды. — Эмди ле сууга калыырга туру! Келеер, келеер!

Карабаш барынып болбой, јеңил физзарядка эдип, ары-бери эмеш басты. Јаратка јуулыжып келген кара, сары башту немелерди көзининг кырыла ајыктап көрөлө, чечинбейтен немени деп каран сананды.

Је эмди кедерлеерге орой болгонын билеле, көзин јумуп, чике ле алдында кайнап, күркүреп јаткан суу јаар калып ийди! Соок сууга киргенин сезинип, эмеш те болзо эжинерге муганды, је оның эки буды арга јокто сууның түби јаар блаашты. Јаңыс ла уулчактардың а-а-а! деген кыйгызы угулып калды. Карабаш суу-

ның түбине тебинеле, ойто чыгып келерде, јараттаң кандый да уулчактың өткүн, шыңғырууш үни угулып калды:

— Карабаш эжинип билбес болтыр не! Бэ-э!!!

Сууның түбине тебинип, кей тартынып аларга, экинчи катап бажын чыгарып келерде, чарбак карынду уул кыйгырат:

— Карабаш торт ло јаанамның одын јаратан моко малтазы ошкош эмтир не! Э-э!

Суу оны бир эмештең тайыс јер јаар агызып браатканын сезип ийеле, Карабаш ойноочы кижи болуп мекеленди. Суудаң бажын чыгарып ийеле, тың каткырып ийет эмезе чөңөөчи кижи болуп кылынат. Је јаратта отурган уулчактарды мекелеери күч неме. Онызын јаан удабай Карабаш бойы да билип ийди. Суудаң чыгып келеле, уулчактарга удура көрүп болбой, буттарын ташка согуп алган кижи болуп кылынды.

Ол аксаңдап, уулчактарды көндүре базала, торт ло базып болбой турган кижи болуп, јерге отура берерде, ол ок чарбак карынду уулчак айтты:

— Мен байа ла анда эжингем, бир де таш јок эди!

Каткырып отурган уулчактың јиткезине эки катап соголо, Карабаш капшаай ла кийинерге барды. Јараттың кумагына изип калган тельняшказын кийип турала: «Эжинерге тельняшка јок келетен немени» деп ачурканып сананды.

4

Уроктор божой берерде, класска Елена Васильевна келди. Јанарга шыйдынып алган балдарды токтодып ийеле, айтты:

— Отурыгар, эмди классный час болор.

Елена Васильевна бажындагы арчуулын ийиндерине ааай түжүрип ийеле, уулдарга ла кыстарга: «Јетинчи класстың балдары эмди јаан улус, олор јаңыс ла школ ичиндеги солундарды билер эмес, бойының колхозындагы, бойының аймак ичиндеги ле бастыра ороондогы солундарга јилбиркеер учурлу» — деп куучындады. Үредүчи көп јаңы солундар, ороон ичиндеги једимдер керегинде куучындайла, оноң класстың керектерине көчти:

— Слер эмди јаан улус, слердиң көп јаныгар пас-

портту, Советский ороонның гражданлары — деп айтты. — Слердиң класс школ ичинде эң артык класс болоры учун амадагар.

Ончо ло јанынаң куучын болгон. Учында Елена Васильевна мынайда айтты:

— Слер эмди јаңыс ла јетинчи класстың үренчиктери эмес, је слер он алты, он јети јашту јиит улус. Бойы-бойыгардың ортогордо бек, чындык најылык төзөгөр, бойлорыгардың алдыгарга ачык-јарык болыгар...

— А кыстарла дружить эдерге јараар ба? — деп, Макса бажын булгап сурады.

— Јарабас кайткан? — деп, Елена Васильевна айтты.

— А, примерно, јетинчи класстың уулы тогузынчы класстың кызыла дружить этсе, не болор? — деп, Макса токунабай турды.

Елена Васильевна кыс баланың ла уулдың ортозында најылык кандый болорын Максага сүрекей узак јартады. Керек дезе, темдек эдип, атту-чуулу көп улустың ортозында кандый најылык болгонын куучындады.

Куучын божогон кийининде, ончолоры јанарга шыйдындылар. Карабаш сумказына бичиктерин салып алала, јаантайын өштөжип туратан Таный деп кыска јууктап келеле, оны өчөп айтты:

— Таный, дружить эдеек пе?

Таный ачынала, Карабашты линейказыла сокты. Интернатта эң ле чакту эки уул: Күүгей ле Јеекеш бойы-бойлорын көрүшкилебейтен болгон, эмди бу мындый куучынның кийининде, олор бойы-бойлорына удура келгилейле, колдорын карчый-терчий тудуныжып, кучактажып ийеле, оноң ары нак јүрер дештилер.

Јеекештиң көзинеҥ јаш та тамчылай берди. Күүгейдиң де јес чырайы кубула берди, ошкош. Балдар табыш та чыгарбай, олорды тууразынаң ајыктап турдылар. Једеген эки уулдың најылажып турганын көрөлө, Карабаштың да ичи ачый берди.

— Јаңыс јердиң уулдары бис канайтканыс?.. — деп, Јеекеш үнин јабызадып айдат. — Јаштаҥ ала јаба өзөлө, јаңыс өзөктө кожо ойнойло... Кайткан неме деер?..

Күүгей: «Уф-ф!» — деп үшкүрип ийди. Олордың кийининде турган балдар база јеңил тынып ийдилер.

Күүгей көзининҥ кырын јудругыла арлай согуп ийеле, оноҥ Јеекешке араайын айтты:

— Je, эмди барып, столовый бектелгелекте, капшаай ажанаак, нөкөр... Аштап турганым коркушту... Мен эмди чий терени де јип ийгедийим!..

Балдар Күүгей ле Јеекештиң најылажып аларын сакыгылап алала, оноң ончолоры күркүрежип, табыштанып, столовый бектелгелекте, капшаай ла ажанып аларга јүгүрдилер.

5

Аймактың јурт јерине јаан солун неме келди. Клубтың стенелеринде, парикмахерскийлердиң эжигинде ле чедендерде јаан, чоокыр афишалар тура берди. Служащийлер, качылар Новосибирсктиң театры келген дежип, билет аларга јүгүрүжип, санаа јок турдылар. Чоокыртеекир афишалардаң јаагында сорбулу Овод деп герой ары-бери өткөн улусты торт ло ајыктап отургандый. Сегис, тогус, он класстың уулдарына ла кыстарына школдың директоры билет үлеген кийининде, интернатта тал-табышты не де аайлап болбогодый.

Биледи јок балдар «тирү артисттердиң бойын» көрөргө, клубтың көзнөктөринең карагылайт. Спектакль јүк ле сегис час энгирде башталар, ого јетире өйдиң узагы коркуш.

Карабаш ла Галкин клубка тынастаганча јүгүргилеп келерде, балдар клубтың көзнөктөрине торт ло сыралгылап калган эмтир.

— Көрзөң, көрзөң, ол абыс ошкош артистти! — деп, Чанчай баштагандар шымыранышжат.

— Өдүгин көрзөң, өдүгин көрзөң — деп, кемизи де кайкайт.

— Байла, бир уйдың баазына турар! — деп, экинчизи айдат.

Кемизи де јерге келип түшти. Арткандары оның јерин блаажып, койлор чылап, шаалыжа бердилер. Куйрук көрөр аргазын таппай турала, оноң көзнөктиң јаагы өрө кермеденип, артисттерди көрүп ийген бойынча, омок үниле унчукты:

— Ба-таа! Тирү артис кара калашты база јийтен ок туру не!..

— Кара да болзо, амтаны сүреен калаш болбой — деп, јерде турган Чанчай алаңзып айтты.

— Кудаай, ол артисттиң арыгын! Тойынбай ла јӱрген көөркий болбайсын!..

— Көөркийлерди сени! Көрөргө дө јараш! — деп айдала, Куйрук тебинип алган тепкижинең тайкылып, јерге келип түшти.

Карабаш ойто јанып келеле, Анна Михайловнадаң билет сурап јайнады. Је артык билет јок болгон. Оныҥ спектакльга бararга күүнзеп турганын көрөлө, Анна Михайловна сумказынаҥ акча берип айтты:

— Канайдар база сени, бу акчала барып бойыңа билет алып ал.

Озо баштап ол барынбай турала, оноҥ акчаны алган бойынча клубтыҥ кассазы јаар јӱгӱрди. Је кассаныҥ көзнөгинде ак чазынга «билет јок» деп бичип салганын көрөлө, эрик јокто чөкөнип, кайра басты.

Энгирде, качан билеттӱ, ырысту улус эжиктиҥ ачыларын сакыгылап турарда, Карабаш ла Галкин клубка кирер эбин таппай, улустыҥ ортозында айланыжып турдылар. Театрдыҥ контролеры (чамчазыныҥ ачык тӧжиненҥ тельняшказы көрӱнип турган јиит уул) эжиктиҥ алдына отургушты тургузып ийеле, ого отурып, улустыҥ билеттерин көрӧ берди.

Панченконы ла Леньканы ол клубтыҥ ишчилери деп билетен болбой кайтсын, нениҥ учун дезе, контролер уул ол экӱни биледи јок божодып ийди.

Улус ончозы өткӱлей берерде, Карабаш тельняшказын көрӱндире ачып ийеле, кепказын туура кийип, контролёр уулга јууктап келди. Оныҥ алдына базып келген «моряк» уулды көрөлө, контролер уул сурады:

— Не болды, карындаш?

Контролер уул база андый ла «моряк» болбой кайтсын... Бойына тӱҥей «морякты» билип те турза, је Карабаш ого орустап мынайда айтты:

— Мен клубтыҥ мотористи...

— Андый болзо кир... — деп, контролер уул күүнкӱч јок айтты.

«Моряк уулдар» чӱрче ле таныжып ийдилер. Олор талай керегинде, оноҥ портовый городтор керегинде узак куучындашты. Экилези качан да моряктар болбогон, је бойы-бойлорыныҥ куучындарын сӱрекей јилбиркеп уккулайт.

Учында Карабаш туура тӱкӱрип ийеле, колдорын карманына сугуп, контролер уулга айтты:

— Бу мениҥ нӧкӧрим, божодорыҥ ба?..

Галкинди ле Карабашты контролер уул туйказынаҥ божодып ийеле, је олордыҥ кийининеҥ айтты:

— Јаҥыс ла полундра болбозын, карындаштар...

Карабаш бойының «талайчы карындажына» көзиле имдеп ийеле, Галкинле кожо караҥуй залга араайын кире берди...

Јетинчи бажалык

1

Туулу Алтайга база ла агас тонду кыш өрӧкӧн келди. Тайгалар калыҥ кар јуурқандарын јабынып, келетен јаска јетире уйуктап калдылар. Ыраак колхозтордыҥ аҥчылары тереле јапкан чаналарын, эки-үч айга јийтен азык-тӱлӱктерин чанактарга коштоп, тийиҥдеерге тайгалар јаар чӧйилижет. Олор узак кӱндерди, узун тӱндерди тайгада өткӱрер.

Тайга... Кышкыда оныҥ учы-куйузы јок, айланып болбос аркаларында кажы ла тындуныҥ, кажы ла аҥныҥ јӱрӱми, олордыҥ кылык-јаҥдары карла барган истеринеҥ көрӱнет. Истерин канайып та булгаза, олордыҥ јолын, санаа-шӱӱлтезин тайга иле көргӱзип берет.

Муҥ јылдарга бир де кыймыгы јок турган койу, карачкы, сӱрекей кеен агаштар. Тазылдары бек, јоон-јоон карагайлар, мӧштӧр лӧ аткак бӱрлӱ чибилер бойлорының кӱчин сезинип, токунаалу ла соок ӱргӱлеп тургулайт...

Эбире тымык ла токунаалу. Бийик агаштардыҥ барбак баштарын кӱннииҥ чогы араай эркеледип турат. Улу кӱннииҥ чогын теҥ алынып, теҥ өзӱп, јаранып турган агаштардыҥ кожоҥы сӱрекей јилбӱлӱ, ыраактаҥ көрӧргӧ сӱрекей јараш. Олордыҥ тазылдары јаш та болзо, сӱрекей бек, бӱрлери јаан, сындары јеҥил, коо. Олор сыраҥай ла чаҥкыр теҥериге удура көргӱлеп, омок ӱндериле шуулашкылап, там ла бийиктей-бийиктей өзӧргӧ амадагылайт!

Је тайганыҥ јӱрӱми сӱрекей узак. Мында турган кажы ла агаш, кажы ла өзӱм кӱннииҥ чогына озо једип аларга болуп, бойлорыныҥ ортозында муҥ јылдарга

тартыжып, бойы-бойлорын бӱрлериле тумалашканын кем де билбес...

Эмеш ле кӱчтӱ агаш коштой турган кӱчи јок, тазылы бош агаштарды бойының койу бӱрлериле тумалап салала, кӱннің чогын тузаланарга, өрӧ албаданган. Бу тайгада, койу агаштардың ортозында јӱрӱм учун тартыжарга кӱчи јетпей калган кубакай кайындар ла коо, чичке карагайлар ачынчылу бӧкӧйип калгандар. Олордың чике ле алдында ат ажып болбос, кажы чакта чыкту јеңеске бастыртып койгон јадыктар, чирик тӧңӧштӧр лӧ калың, јымжак јеңестер.

Олорго кӱннің чогы качан да тийбеген...

Кижиниң кӧзин јаңыс ла каа-јаада өзӱп келген кыпкызыл, тымык гладиолус чечектер сӱӱндирет. Олордың јылынатан кӱни јок то болзо, је олор баштап тарый омок то, сӱӱнчилӱ де өскӱлеп турат, је кӱчин алынып, јаранып ла келгенде, агару кӱннің чогына јеткилебей, там ла кугарыжып, јараш сындары ээлгилеп, соок агаштардың кодур буттарына эрке јапшыныжып турадылар.

Учы-учында олор нени де көрбӧй, араайын ӧлгӱлеп калатан...

Тайга дезе ол ло бойы: элбек ле соок туратан...

Бу тайганың јӱрӱми узун да болзо, је оның келетен јӱрӱми оноң узак.

Алдыла чӧйилижип өткӧн чактарга улу тайга чугулду, эрке ле коо кожоңын муң јылдарга кожоңдоп турар...

* * *

Карабаш кӧзнӧктӧң кышкы оромдорды ајыктап отурат. Оның санаазы сӱрекей ыраак, бойының эки кӧзнӧктӱ, карга бастырып койгон јабызак, болчок туразында. Тышкары карангуй, ээн оромдо оттор до көрӱнбейт. Интернаттың балдары онголоры терең уйкуда. Јаагын тайанып алала, Карабаш эмдиге ле отурганча. Оның кӧзине ыраак кару тайгада деремнези, энези, карындажы ла јелбер тӱктӱ, араайын кепшенип турган јеерен уйы көрӱнет. Баатыр деп ийди уйазының эжигине отурып алала, сӱӱри тумчугун саң өрӧ тудуп, ачу-ачу улыйт. Кара кой эмди база ла эки бала төрӧп алган, байла, орынның алдында сайрап јаткан болор. Койло

эмди аказының ордына арткан кижи болуп, јеерен уйга колчанакла өлөң экелип, кырдаң одындар тоолодып, бош өйлөрдө шибейлер јазап турган болор.

Тайга... Карабаштың көзине ыраак тайгалары көрүнет. Эмди каранғуй тайгада ўкўниң балазы ыйлап јаткан болор...

Эмди ле оноор барган кижи. Карабаш тайганың јўрўмин билбес те болзо, је тўлтўйип калган агаштардың санаазын билип ийер эди.

Је оның јўрўми, јолы эмди башка. Ого узак-узак ўренер керек. Төс јерден келген кижи алтай балдарга: «Ўренигер, албатыларга тузалу улус болыгар» — деп айткан. Карабаш эмди кандый да кўч болзо, ўренер. Энези ле Койло ўрен деп онголорынаң озо јакыган. Олордың јакылтазын Карабаш бўдўрер учурлу.

Былтыр ол алты классты божодоло, «образованием бийик» деп сананган, је ол кижиниң ле ўредўчилердиң айтканыла болзо, школдоң башка кайда да ыраак городто школдоң јаан ўредўлў јер бар эмтир. Карабаш оны божотсо, энезин јаңыс ла конфетле азыраар эди. Койлого сопок алып берер эди...

Карабаш мындый санаазынаң бойы да чочый берди. Кайда да, оромның ары учында, ийт улый берди. Воспитательдердиң кыбындагы стенеде турган озогы час төрт катап сокты:

— Јың-јың, каң-јиң!..

Карабаш ээн оромды ајыктап, эмдиге ле отурганча. Учында оның бажы бир эмештең там ла јабызап, колдорының ўстўне тўжет.

Ого ыраак, эрикчил тайга ла каранғуй аркада ыйлап јаткан ўкўниң балазы тўжелет...

2

Интернаттың Чанчай баштаган уулчактары столовыйдаң ажанып алала, баштапкы сменаның кыстарын согорго бардылар. Школдың эжигинең јаңы ла чыгып келген кыстар ўўрлежип, айылдары јаар јангылап браадарда, Чанчайдың «черўзи» удура келди.

Озо баштап кыстар нени де онгдобой, токтой тўшкендер. Оноң керектиң аайын билеле, чур-чуманак тўшкўлеп, Чанчайдың ўстўне баргандар. Кыстар олорды өмө-

лөжип туруп, сумкаларыла, пеналдарыла соккылай берди.

Чанчайдың «черўзинең» кыстар канайтса да көп болгон учун, Чанчайга арга јокто тескерлеерге келишти. Чанчайдың «черўзин» тоскурарга, анчадала Валя деп атту, кара көстў кыс ањыланып турды. Ол Чанчайды эки катап јаагына тажыйла, кыстарды баштап, уулчактардаң јалтанбай, олорго удура барган.

Олордың јуулашкылап јатканын көрөлө, болушка өскө дө кыстар једип келгендер. Неме болбозын билеле, Чанчай «черўзиле» кожо чедендерди ажыра калып, ойто интернат јаар качып јўгўрген.

Јаагын јара тырмадып алган Чанчай тынастаганча келеле, Карабашка айтты:

— Капшаай баракtар, кыстар бисти соккон! Черў јууп аларга келдим.

Чанчай тургуза ла он кирези «черў» јууп ийеле, олорды Карабашка табыштырып, айтты:

— Бу немелерди сен башта, мениң черўўм тышкары мени сакып јат!..

Ончолоры тизирежип, эжиктең чыга коноло, кыстардың «черўзин» оодо согорго меңдеп, оромдорды кечире, чедендерди кууй јўгўрдилер.

Је школдың ары јанындагы переулокло брааткан кыстар јок болгон. Ончозы тарап-таркай берген эмтир. Чанчай каныгып, «черўзин» сол јанында переулокло баштап апарды. Карабаш дезе оң јанында чике јолло барды.

Уулдар капшаай ла «јуулажарга» чыданыкпай брааттылар. Карабаш бойын командирге бодоп, айуны да јыга табарып ийгедий брааттың.

Кенетийин Карабаштың «солдады» оромның учы јаар сабарыла уулап, сўўнчилў ўниле кыйгырды:

— Карабаш, көр, көр! Кыстардың командири ол браадыры!..

Оромның учында талдарла өрўп эткен чедендерге коштой ол колында сумкалу браатты. Карабаш эки уулды тозуп алыгар деп јакылта берерде, олор чедендерди ажыра секирип, огородторло ёдёлө, Валяның јолын туйуктап алдылар. Арткандары «кыстардың командирин» тударга кийининең јўгўрдилер. «Олјого алала, кыстарга он тетрадь учун ойто божодып ийе-

рим» — деп, Карабаш сананып, уулдарды ээчий мегдебей, «командирдиң тоомјызын түжүрбеске» табылу базып клеетти.

Качан олорго јууктап келерде, уулчактар Валяны туйуктап алала, оны божотпой, бойыныҥ «командирин» сакып турды.

— Командир келзе, сеге берер! — деп, уулчактар маказыражат.

Валя дезе унчукпай, бажын јабызадып алган турды. Оныҥ узун чачтарында ленталар салкынга араайын јайылыжып турды. Бойы олорго кылайып, ботинкаларыныҥ тумчугыла карды араайын тееп, уулчактардыҥ сурагына каруузын бербейт.

Карабаш јаба једип келеле, «күлүгер!» деген јакылтаны берерге ле турарда, Валя бажын араай өрө көдүрип, чугулду көстөриле Карабашка удура көрүп, јабызай берген үниле айтты:

— Карабаш,бу немелер мени согорго туру! Мени коры... Јаҥыс кижини согорго јарабас...

Карабаштыҥ јаҥы ла јакылта берерге турган чечен тили кенетийин курула берди. Энгир сайын оорып, сыстап, эригип турган јүрегине нениҥ де учун јеҥил-јеҥил боло бергенин сести. Ол болужы јок кыстыҥ кап-кара көстөрин, узун јараш чачын ла салкынга јайылып турган кубакай ленталарын ајыктап, ого кандый да јылу, кару сөс айдарга сананды, је андый сөсти бойыныҥ јүрүминде баштапкы катап табарга да, айдарга да сүрекей күч!

Карабаш јаҥыс ла ого араайын јууктап келеле, јүк ле арајдаҥ айтты:

— Је, не туруҥ? Бас, кожо бараак...

Кубакай ленталу, эски ботинкалу кысла кожо Карабаш узун оромло бир эмештеҥ там ла ырап, там ла ырап јүре бергенин оныҥ «черүзи» кийининеҥ ары ајыктап, чугулду ла кайкаганду артып калды...

3

...Бу көпөгөш-көпөгөш карлу, кышкы энгирдиҥ јаражын! Көгөлтирим јылдыстарлу көҥкөрө түшкен теҥериниҥ бийигин!.. Кайда да, тапчы оромдо турган јабыс, болчок турадаҥ өскө кижиниҥ јаш балазы ыйлаганы угулат... Кичинек көзнөктө от кызарып көрүнет. Байла,

лӧжип туруп, сумкаларыла, пеналдарыла соккылай берди.

Чанчайдың «черӱзинең» кыстар канайтса да кӧп болгон учун, Чанчайга арга јокто тескерлеерге келишти. Чанчайдың «черӱзин» тоскурарга, анчадала Валя деп атту, кара кӧстӱ кыс ањыланып турды. Ол Чанчайды эки катап јаагына тажыйла, кыстарды баштап, уулчактардаң јалтанбай, олорго удура барган.

Олордың јуулашкылап јатканын кӧрӧлӧ, болушка өскӧ дӧ кыстар једип келгендер. Неме болбозын билеле, Чанчай «черӱзиле» кожо чедендерди ажыра калып, ойто интернат јаар качып јӱгӱрген.

Јаагын јара тырмадып алган Чанчай тынастаганча келеле, Карабашка айтты:

— Капшаай баракtар, кыстар бисти соккон! Черӱ јууп аларга келдим.

Чанчай тургуза ла он кирези «черӱ» јууп ийеле, олорды Карабашка табыштырып, айтты:

— Бу немелерди сен башта, мениң черӱӱм тышкары мени сакып јат!..

Ончолоры тизирежип, эжиктеҥ чыга коноло, кыстардың «черӱзин» оодо согорго меҥдеп, оромдорды кечире, чедендерди кууй јӱгӱрдилер.

Је школдың ары јанындагы переулокло брааткан кыстар јок болгон. Ончозы тарап-таркай берген эмтир. Чанчай каныгып, «черӱзин» сол јанында переулокло баштап апарды. Карабаш дезе оҥ јанында чике јолло барды.

Уулдар капшаай ла «јуулажарга» чыданыкпай брааттылар. Карабаш бойын командирге бодоп, айуны да јыга табарып ийгедий брааттың.

Кенетийин Карабаштың «солдады» оромның учы јаар сабарыла уулап, сӱӱнчилӱ ӱниле кыйгырды:

— Карабаш, кӧр, кӧр! Кыстардың командири ол браадыры!..

Оромның учында талдарла ӧрӱп эткен чедендерге коштой ол колында сумкалу брааттың. Карабаш эки уулды тозуп алыгар деп јакылта берерде, олор чедендерди ажыра секирип, огородторло ӧдӧлӧ, Валяның јолын туйуктап алдылар. Арткандары «кыстардың командирин» тударга кийининеҥ јӱгӱрдилер. «Олјого алала, кыстарга он тетрадь учун ойто божодып ийе-

рим» — деп, Карабаш сананып, уулдарды ээчий меңдебей, «командирдиң тоомјызын түжүрбеске» табылу базып клеетти.

Качан олорго јууктап келерде, уулчактар Валяны туйуктап алала, оны божотпой, бойыныҥ «командирин» сакып турды.

— Командир келзе, сеге берер! — деп, уулчактар маказыражат.

Валя дезе унчукпай, бажын јабызадып алган турды. Оныҥ узун чачтарында ленталар салкынга араайын јайылыжып турды. Бойы олорго кылайып, ботинкаларының тумчугула карды араайын тееп, уулчактардыҥ сурагына каруузын бербейт.

Карабаш јаба једип келеле, «күлүгер!» деген јакылтаны берерге ле турарда, Валя бажын араай өрө көдүрип, чугулду көстөриле Карабашка удура көрүп, јабызай берген үниле айтты:

— Карабаш,бу немелер мени согорго туру! Мени коры... Јаҥыс кижини согорго јарабас...

Карабаштыҥ јаҥы ла јакылта берерге турган чечен тили кенетийин курула берди. Энгир сайын оорып, сыстап, эригип турган јүрегине нениҥ де учун јеҥил-јеҥил боло бергенин сести. Ол болужы јок кыстыҥ кап-кара көстөрин, узун јараш чачын ла салкынга јайылып турган кубакай ленталарын ајыктап, ого кандый да јылу, кару сөс айдарга сананды, је андый сөсти бойыныҥ јүрүминде баштапкы катап табарга да, айдарга да сүрекей күч!

Карабаш јаҥыс ла ого араайын јууктап келеле, јүк ле арајдаҥ айтты:

— Је, не турыҥ? Бас, кожо бараак...

Кубакай ленталу, эски ботинкалу кысла кожо Карабаш узун оромло бир эмештеҥ там ла ырап, там ла ырап јүре бергенин оныҥ «черүзи» кийининеҥ ары ајыктап, чугулду ла кайкаганду артып калды...

3

...Бу көпөгөш-көпөгөш карлу, кышкы энгирдиҥ јаражын! Көгөлтирим јылдыстарлу көҥкөрө түшкен теҥериниҥ бийигин!.. Кајда да, тапчы оромдо турган јабыс, болчок турадаҥ өскө кижиниҥ јаш балазы ыйлаганы угулат... Кичинек көзнөктө от кызарып көрүнет. Байла,

адазы-энези јаңы ла иштең јаңгылап келген, балазы аштап калган болбой кайтсын... көөркийди сени!

Төс оромдо оттор, оттор, оттор... Оттор бүгүн кандый сүрекей көп! Олор сүрекей јаркынду ла сүрекей сүүнчилү күйгүлейт. Улус байрамга белетенип тургандый, магазиндер ле клубтар сайын мендештү ле сүүнчилү браат кылайт. Јаантайын кунукчылду ла эзирик јүретен, јууның инвалиди де чайныйдың эжигинде каткырып туру. Энирги кейде Бийск јаар, Кош-Агаштаң баргылап јатқан тоозы јок шоферлордың јардак үндери торгулат.

Телефонның бийик столмозына кондырып койгон радиодоң угулган музыка Карабашты араайын-араайын јайкап, көпөгөш оромдорло, тапчы переулокторло, ак кардың үстүле кайдаар апарып јатканын ол бойы да билбес...

Оның бастыра ла јүзи отко күйүп браатқандый. Эриндери нени де араайын-араайын шымыранат. Шымыранган сөстөрин улус угуп ийбезин деп коркып, табышту јерлерден там ла ырап браадат. Бу сөстөрди ол бойы таап алган, ол — оның кереези. Оттор бир эмештең өчкүлеп, оның кийин јанында туку качан арткылап та калган болзо, је Карабаш эмдиге ле барганча...

Бир эмештең шуурып келген кар, өткүн чыкту салкын ого сүрекей јакшы. Оттор, јаан кышкы јурт, јолдың јанында курутып калган теректер, табыш јок, сүрекей тымык айланган кар, јурттың учында карарышкан карағуй аркалар, бастыра ар-бүткен кандый да, кулакка угулбас, тымык сүүнчилү кожоң кожоңдоп тургандый...

Сүрекей бийикте турган мөңгүндий јылдыстар, күзүңилер чилеп, араайын-араайын шыңыражат. Олордың үни чөйилген аркаларга, уйуктап калган тууларга ла карлу элбек јалаңдарга айланыжып түжеле, суркураган кар боло берет. Оны колыңла чибининг бүринең чебер алала, алаканыңа салып ийзең, ол араайын-араайын кожоңдой берер! Олор сүрекей көп...

Карабаш јалаңда сүрекей узак турды. Оноң өйдің аайын јаңы ла сезип, капшаай јанарга меңдеди... Јурт оны уйуктап калган көзнөктөриле уткыды.

Ол качан бойының кыбына кирип келерде, уулдар оны коркыгылап калган бүдүштү уткыдылар. Је Карабаштың сурлажып турган көстөрин ле күлүмзиренип калган эриндерин көргүлейле, ончозы токунай берди.

Карабашла көрүшпей, јаантайын онула өштөжип туратан Куйрук ичинде каран маказырап, ого удура келеле, соок үниле сурады·

— Кайда болгоң? Айт!

Је каруузына Карабаш јаңыс ла күлүмзиренип, оның белине алакандарыла таптап ийеле, оноң айтты:

— Куйрук, сен менең кийерге тельняшка сураарыңда, мен бербегем. Керек пе? Эмди ле алып берерим. Керек болзо, јүс те күнге кий!..

Оноң каткырып, өрө базала, чечинип, орынына чалкойто јада берди.

Уулдар дезе нени де сескилебей, оның једип келгенине токунагылап алала, уйуктаарга јаткылай берди.

4

Бу не?.. Кара сууның шуулаган табыжы угулат. Јок, ол кара сууның табыжы эмес — Валяның үни эмтир. Оның каткызы ак тиштеринең улам араай шыңырап тургандый. Карабаш ончо ло үредүни божодып салган, эмди көс кылбыккадый, элбек, төрөл јалаңдарла јанып отуры. Ол јаан јүктүктү. Оның јүгинде көп, көп сыйлар. Јаңыс ла энезине ле Койлого эмес, јурт ичинде төрөөн улуска ончозына сый апарып јат. Валя онула кожо...

Карабаш арып, јолдың кырында өлөңниң үстүне чалкойто јадып алган. Энгир кирип браадат. Тенгериниң күнчыгыш јанында јаан јылдыс мөлтүреп турат. Ол сүрекей јуук, јаан...

Јок, ол јылдыс эмес, Валя эмтир. Оның јүзине салкын эмес, Валяның тыныжы табарат. Ого сүрекей јакшы, санаазына јеңил...

Воспитательдердиң кыбындагы эски час түннің тал ортозын керелеп, үч катап јыңырада согуп ийди:

— Бум, бум, бум!..

Карабаш та түженип јаткан, та эдреп јаткан — онызын бойы да билбес.

Эртен тура оны кем де ойгозып, узак турушты. Уулдар школго бararга белетенгилеп алган, эмди ажанарга звонок сакыгылап турган эмтир.

Ол кечеден бери ажанбаганын јаңы ла сести. Качан јунунып алала, столовыйга келерде, эжикте оны Сергей сакып турды.

— Тельняшка учун эмди ле төлүүң бер — деп, оны эзетти. — Бежен салковойды төлөп салгаң, эмди бир килограмм эки јүс грамм калаш арткан...

Нени де айтпай, Карабаш суйук супты калаш јок ичип алала, јүс грамм калажын эжиктиң јанында сакып турган Сергейге берип, айтты:

— Эмди бир килограмм, бир јүс грамм артып јат. Оноң күјүреп ийдиң!

Школго келерде, кыстар кайкашты:

— Бу Карабаш бүгүн кандый јобош эди!

— Јаантайын мындый болзо чы!..

Ол дезе уйалып, олорго удура көрүп те болбойт. Үредүчилердиң јартаган урогы да кулактарына илинбейт. Јаңыс ла Чанчай ол јаар серемјилү көстөриле көрүп салат. Байла, кыстардың јаны јаар көчүп, уулдарды олорго садып ийген болор деп, бодоп отурган болор. Кыстардың «командирин» кече ненің учун корыган деп сураза, ого нени айдар? Байла, уулдар ончозын ого айдып берген болор...

Је үредүниң кийининде, Чанчай оны школдың эжигине сакып алала, оны электеердиң ордына, мынайда айтты:

— Сен эмди кыстарды сокпо...

Чанчай та электеп айткан, та чын айткан — онызын Карабаш ондоп болбоды. Је бүдүжинең көргөндө, ого чын ла болужарга тургандый. Ого бүтпей турганын билеле, Чанчай оноң ары айтты:

— Чын айдадым... сен меге бүтпей туруң ба, мен эмди кыстарды сокпозым. Бүтпей турган болзоң, чертенип турум!

— Чанчай, нөкөр!.. — деп, Карабаш өкпөзиреп айдала, оноң ары нени айдарын билбей барды. — Сен мениң эң ле јуук нөкөрим!..

Сегизинчи бажалык

1

Јажыл шаңкызын јайылтып, јаан сууларды кожоңдодып, теректер бажын шууладып, катап ла чаңкыр көстү јас келди...

Бийик, айры теректер, ак чамчалу кайыңдар, јабыс јыраалар јаскы салкынга бүрлерин јайылтып, чөйө кожоңдошкылайт.

Школдың көзнөктөрининг алдында балдардың отургускан јодролоры тыңғ јытанып, бүрлериле шымыранып, көзнөктөң көргүлейт.

Энгирлер сүрекей јылу, сүрекей эрикчил.

Карабаш Валядаң эмдиге ле коркыганча. Энгир сайын ол јаантайын школдың эжигинде турат, је Валя школдоң чыгып ла келгенде, уйалып, јажына берет, эмезе оны бир де сакыбай турган кижи болуп бултаартып, туура көрөт. Је ол јанарга ары ла басканда, Карабаш коркый-коркый оны ээчий базып отурат.

Анайып бир-эки айдаң ажыра өй өтти.

Бүгүн ол урокторын үренип алала, база ла школдың эжигине келди.

Ол сүрекей узак сакыды, је эжиктең Валя эмдиге ле көрүнбейт. Школдың ачык көзнөктөринең көп кыстардың кожоңдогоны угулат. Байла, кыстар майдың байрамына белетенгилеп турган болбой кайтсын.

Јаңы ла чыгып келген јылдыстар араайын суркуражып, школдың ачык көзнөктөринең угулып турган кыстардың узун кожоңын тыңдагылап тургандый. Уулдың јүреги араайын-араайын шимиреп турат. Көзнөктөң угулган кожоң дезе там ла элбеп, там ла бийиктеп, кайда да бийик-бийик шыңырап турат.

Ол чедендерге јууктап келеле, кемге де сестирбей, көзнөктиң алдында өскөн јырааларга јажынып, бүрлер өткүре ачык көзнөктөң ајыктап, сүрекей узак турды. Валя сүрекей апагаш платьелү, үүрелериле кожо көзнөктиң алдында туруп алала, «Херсонноң келген партизанның» өлүп браатканын кожоңдойт. Ол партизан нөкөрлөрине: «Јыда ла он гранат бар» — деп, олорды казыр өштүлерге удура барактар деп кычырат. Калју өштүлердиң курчузынаң олор уштылып чыккандар; је олорды баштаган јалтанбас партизан Херсонның алдындагы чөлдөрдө артып калган...

Оның үстүнде эмди јаңыс ла кулузундар јайканат, оның ады јаңыс ла албатының кожоңдорында адалат. Јалтанбас партизан, јажына уйукта...

Кожоңды тыңдап отура калган уулчактың көстөрине јаш айланат, бу кожоңноң өскө ончо ло немелер

ундылып калган... Ыраанын төзинде отурган бу уулчак ол партизанла кожо болгон болзо, фашисттерле калганчы патронго јетире адыжар эди. Ол партизанга өлөргө качан да бербес эди!..

Бу кожоңды Валя ончо кыстардаң артык кожоңдоп тургандый деп, уулчакка билдирет. Кожоң токтой берди. Карабаш араай өрө турала, тентирилип, көзнөктиң алдынаң кайра басты.

Јок, ол эмди Валяга нени де айдып болбос. Канайтса да, бу кыс бала оноң бийик. Ол санаалу, сегис класста үренип јат... Ого үзеери мында ол кирези кожоңчы бир де кыс јок...

Орой энгир. Карабаштың чике ле үстүнде миллион тоолу јылдыстардың јаркынду јолы ачыла берди. Јаан јурттың отторы күйүп. теңериде јылдыстарла кожо алыжып-колужа бердилер.

Кыстардың кожоңы школдың ачык көзнөктөринең эмдиге ле угулганча. Тың јытанып турган көк өлөңгө Карабаш чалкойто јадып алала, көстөрин араайын јумуп, та сананып јатканын, та түженип јатканын бойы да билбейт.

Оның үстүнде — јылдыстардың сүрекей јаркынду јолы ла ак платьелү Валяның ыраак-ыраак јаңыраган кожоңы...

2

Үүрелериле эртенге јетире эзендежип алала, Валя јабызак тепкиштерди өрө ботинкаларыла токулдада јүгүрип чыгала, айылына кире берди. Олорды ээчий келген Карабаш чедендердиң ары јанына токтой түжүп, тежик сопогынаң чыгып келген оромыжын ойто кайра тыктап алала, тельняшказы көрүнзин деп чамчазының экинчи топчызын чечип алды.

Матростордың вальсын араайын сыгырып, ары-бери баскындады, је Валя көзнөктөң дө көрбөди. «Укпай турган болор бо» — деп сананала, оноң тыңыда сыгырып баскындады, је Валя шторазы ачык көзнөктиң алдында бичик кычырып отурды. Карабаш столмоның алдына, көзнөккө одоштой туруп алала, бу јуукта ла уулдардаң үренип алган фокустарын да көргүсти, је Валя бажын бичиктең өрө көдүрбейт.

Карабаш тыҥ йөдүлдеп, табыштанып ийеле, фокустарын катап ла көргүсти. Валя тышкары алмыстанып турган Карабашты көзиниҥ кырыла көрөлө, ары баштанып, урокторын белетей берди.

Эҥир кирип келди, Карабаш дезе эмдиге ле алмыстанганча. Тежик сопокту буттары тыҥ тоҥуп та турза, је оныҥ јанар күүни торт јок. Карган эмеген эки катап эстеп ийеле, отты јарыдып, көзнөктиҥ штораларын тартып ийерде, Карабаш оны каргап, колдорын чабынып, јылый берерге јаҥыс јерге секирип баштады. Је Валя чыкпаска турган ошкош. Онызы јарт.

Ажанар өй јууктап келген, је ол эмдиге ле турганча. Учында көзнөктөҥ тураныҥ ичин туйка ајыктап көрди. Штораныҥ ачыгынаҥ ол узак ајыктады.

Валя столдыҥ ары јанында нени де бичип отурган эмтир. Карган эмеген чулук түүп отурды. Кискениҥ балазы оныҥ болчок учугын полло тоголодып, өрө бийик секирип, јажынып, оноҥ ойто ло учукла тудужып, ойноп турат. Печкеге коштой јалбак тактаныҥ үстүнде кандый да өбөгөн чалкойто јадып алала, таҥкылап јатты.

Карабаш көзнөктиҥ шилизин сабарыла араай токулдадып ийди.

— Валя, кем анда? — деп, карган эмеген сурайла, өрө туруп, көзнөккө јууктап келди. — Байла, кискениҥ энези келген болор...

Штора ачыла берерде, Карабаш толуктыҥ кийини јаар капшаай ла јажына берди. Карган эмеген караҥуй шилди өткүре бир кезек ајыктап турала, түрген крестенип ийеле, кайра басты.

Карабаш бир эмеш сакып алала, Валяны билзин деп, көзнөкти база катап араайын токулдатты. Карган эмеген катап ла келди.

— Маша, сен бе! — деп айдала, эжик јаар басты. Эжиктеҥ чыгып келеле, эбире ајыктап, бир эмеш турала: «Ой караҥуйын, калак!» — деп айдала, ойто неге де согулып, кире берди.

«Байла, мени мында деп билбей турган болбой кайтсын» — анайда ачурканып сананала, Карабаш көзнөктиҥ рамына эки-үч катап тыҥ согуп ийеле, көзнөктөҥ ајыктай берди.

Валя тура јүгүрген бойынча, түрген кийинип, экинчи кып јаар кире берди. Је бу ла өйдө толуктыҥ ары ја-

нынаң чыгып келген, колында какпышту өбөгөннің ўни угулды:

— Сеге не керек мында?!..

Карабаш казалап, чеден јаар јўгўрди. Колында тудунып алган какпыжы шакылдап, өбөгөн оның кийининең ары сўрўшти. Бийик чеденниң ортозына бир эмеш туйуксынып турала, Карабаш штахетниктерденең тудунып, чеденди ажыра калып ийерге сананды. Је чеденге чыгып алала, төмөн калып ла ийерде, оның сол буды та неге де илине берерде, Карабаш бажы саң төмөң болуп, чеденге салактай берди.

— Мен сеге эмди ле бererim, уурчы таңма!.. — деп, карган өбөгөн каранғуйда ыкчап, Карабаштың чеденге илинип калганын көрөлө, какпыжыла оның тамандарына тач этире сокты.

Тежик сопогының чуузы чедендеги кадуда артып, буттары чеденнең айрыла берерде, Карабаш јерге келип түшти. Оноң тура секирген бойынча чичке переулокло кайра да көрбөй, талтаңдада качып јўгўрди.

— Ишь какой! Погребке кирерге сананган!.. — деп арбанып, карган өбөгөн каранғуй переулоктың учында артып калды.

3

Карабаш канын јудунып, орынга јадала, ичинде мынайда сананып јатты:

«Валя Карабаштың келгенин јаңы ла билип ийеле, чачын јулунып, өксөп-өксөп ыйлап, карган ада-энезине айдат:

— О, канайдайын, канайдайын! Мен эмди јер үстүнде кыстардаң эң ле ырызы јок кижи болдым!.. Мениң ырызым меге бойы келерде, слер дезе оны какпышла согуп туруп, чеденге кыстап туруп, сўрўп ийгенеер! Бурулу улус — јаңыс ла слер!..

Адазы ла энези Валяны торт ло токунадып болгылабайт:

— Токтозоң балам, бу сен канайып турың? Ол ойто келер, ыйлаба!..

— Јок! Ол эмди качан да, качан да келбес!.. Айса, ол сууга калып ийген, ол эмезе ол Себиниң ары јанында кайдаң... Канайдайын, канайдайын!

Валя ада-энезиниң айткан jöбин де укпайт, берген курсагын да jибейт. Ўч кўнге чыгара ол кемге де көрбöй, кара платьелў отурат. Оноң öрö турала, көзиниң jажын билдирбезинең арлап, коркыгылай берген ада-энезине ле төрööндöрине мынайда айдат:

— Барып ölгöн болзо, сöгин тудадым, тирў болзо, сöзин угадым...

Оноң кемизиле де jакшылашпай, кызыл ботинказын кийип, эжиктең чыгып, jўре берет. Воспитательница Карабаштың ölўп калганын Валядаң угала, ачу-корон ыйлап, школдың jаандарына айдат:

— А калак-калак! Эмди стенгазетти кем jаантайын jураар, кандый jакшы уул болгон эди, кандый уккур бала болгон эди! Башкўн балдарды киного апарала, оны баштак деп, киного божотпогонымды не деер!.. Кööркийдиң ölöрин билген болзом, ол туштa божодып ийер эдим!..

Карабашла кожо ўренген уулдар ончозы Валяга мынайда айдыжат:

— Карабаш, байла, эски патронноң колмылтык jазап алала, Себиниң ол jанында адынып койгон болор...

Чындап та Карабаш Себиниң ол jанында чечектў-чечектў jалаңда, jаан кайаның алдында колмылтыгыла адынып койгон эмтир... Оның койу кара чачын jаңыс ла казыр салкын эркелеген эмтир, кунукчылду jўзин jаңыс ла jааштың суузы jунуп салган эмтир...

Коштой турган joон кайыңның тозына томырак бычагыла «Валя» деп кезип салган. Ölöрдиң ölгöнчö лö кööркий Валяның адын адап ölгöн болбой кайтсын...

Валя бойының бастыра ла буруларын jаңы сезип, ўўрелериниң колына тайанып алган, jўк ле арайдаң турат: «О, мының ачу-корондузын не деп айдар!..»

Карабаш мындый санааларынаң улам учы-учында бойына бойы ачынып, jастыкка jўзин сугуп алала, öксöп, узак ыйлады.

Воспитательдердиң кыбында эски час он эки катап араайын согуп ийди:

— Бум, бум, бум!..

Ончолоры уйуктап калган, Карабаштың ичинде ачу-коронды олордың кемизи де билбес. Jаңыс ла jаан, тегерик ай интернаттың ачык көзнöгинең Карабаштың jашталып калган jўзине токунаалу ла эрке ajыктап, ба-

жын араай јайкап тургандый. Ол ачык көзнөктиң алдында көзин јумуп алала, јаткан уулчактың јүзине јабыс-јабыс энчейип келеле, уйуктап калган уулдарды ойгоспоско, ого сүрекей араай, карузыган үниле мынайда шымыранат:

— Уйукта, уйукта, уйукта... Ыйлаба.

4

Эркетендү јаскы энир. Ачык көзнөктөрдиң алдында турган бийик теректердиң алаканча јалбак бүрлери энирдиң јылу эзинине јажытту шымыраныжып тургандый, араайын-араайын шылыражып тургулайт. Јарык көзнөктөрлү чайныйдың эжигинде орой јорукту шоферлордың эрмеги угулат. Кайда да ыраакта, јурттың ары учында јалаңдарда, јалаң ижине баргылап јаткан тракторлордың табыжы јаскы койу кейде өчөмик таркырап тургулайт. Јылу, эрке эзин кыстардың кожоңыла кожо Себиниң ары јанында чечектегилеп турган јыраалардың јыдын экелет. Јарык отторлу, јаан јурттың тымый берген оромдорында ак платьелү, јаан куулар ошкош, кыстар, колтуктажып алала, кожоңдожып, араайын баскылап клеетти.

Олордың араайын јыңыраган кожоңында кандый да јиит уул керегинде айдылат. Јүрүмде бойының јолын бедреп, јиит уул Донбасстың элбек чөлине келерде, оны кыстар кожоңло уткыган, ишмекчи улустар ол уулды өскөлөбөй, бойының билезине алган... Јиит уул дезе ончо улусла шахтага тең кирип, төрөл ороонын байыдарга, таш көмүр оодорго барган, јадын-јүрүм элбек, јараш деп ол кожоңдо айдылат...

Карабаш јолдың јанында турды. Елена Васильевна эзинге јайылып турган эмеш буурайа берген чачын јуунадып, араайын, токунаалу айдат:

— Рабфакка кирип алзаң, јакшы үрен. Божодып алзаң — үредүчи болорың... Город ыраак та болзо, је анда үредүчилер јакшы, стипендия јеткил. Стипендияңды алзаң ла, курсак учун ажындыра төлөп јүр... Күч келишсе, письмо бичи. Энеге күч, ол сеге болужып болбос. Јакшы үрене берзең, мен де болужып турарым... Јүрүмле баратан јол јеңил эмес — тартыш. Сен кижи болор учурлу...

Қойу бўрлердиң шылырты, јаскы јылу эңгирдиң эзини, ак платьелў кыстардың араайын шыңыраган кожоңы, Елена Васильевнаның токунаалу айткан јымжак сөстөри — ончозы Қарабаштың јўрегине эрикчилдў ёдўп тургандый...

Башкўн ол калганчы экзаменди табыштырган. Оның нөкөрлөри кобы-јиктер сайын эзенде кўске јетире таркагылай берген...

Кўс једип келзе, олор ойто јеткилеп келер, је Қарабаш олордың ортозында јок болор. Оны ыраак, таныш эмес, ол качан да болбогон город јаар, рабфак деп ўредўлў јерге ийгилеп јат. Ол мында јакшы ўренген, оның учун эмди ол рабфакта ўренер учурлу...

— Ўренип алзаң, бойыңның албатыға качан да тузалу кижи болорың — деп, Елена Васильевна тырлажа берген јабыс ўниле айдат. — Сениң көрўмјилў, тоомјылу кижи болгонынды та көрөрим, та јок...

Қарабаштың јўреги тың ачый берди. Буурайа берген койу чачту, эмеш эрикчилдў јаан көстў бу ўй кижи Қарабашка канча болужын јетирбеген, канча јөбин айтпаган. Керек дезе оның чернилазы да божой бергенде, Елена Васильевна ого экелип беретен.

— Елена Васильевна, мен албаданып көрөйин...

— Ўрен, бойыңның школыңды ундыба.

— Елена Васильевна, мен ундыбазым...

Карган ўредўчизи санааркай берди.

Оның јўрўми кандый јолло барарын кем билер? Је оны кижи болзын, ўренип алзын деп, Елена Васильевна сўрекей көп кўчин салып јат. Чындап та, ол качан ўренип алза, Елена Васильевна оны көрөр, та јок...

Чайныйдың эжигинең шофер араайын чыгып келеле, јолдо турган бир-эки пассажирдең сурады:

— Отурарга суранган уулчак кайда баады?..

— Мында, мында! — деп, Елена Васильевна тың мангзарый берди.

Оноң Қарабашты кучактай алып, оның кўйўп турган изў јаактарына окшойло, шофердың алдына јединип экелеле, айтты:

— Уулчакты јазап апараар, ол отличник бала. Айылына амырап алала, кўскиде рабфакка ўренип барар...

Шофер араайын кўлўмзиренип ийеле, кабинага отурып, машиназының моторын эрикчилдў кўўледип ийди...

Јолдың ичинде јаңыскан артып калган Елена Васильевнаның кебери, шылырашкан бийик теректер, школды божоткон кыстардың тымык кожоңы, јарык оттор, табышту школдор, интернат арткылап калды.

Машина јоругын там ла түргендедип, јарык отторын сурлаткан јурттаң там ла ырап браадат. Карабаш соок салкынды да сеспей, бир эмештең ырап брааткан јурттаң көзин салбай отурды.

Үч јыл кайра бу јуртка Карабаш ыраак туулардаң келген. Мында оның көп нөкөрлөри, кожо үренип, кожо ойногон најылары, үч јылга јүрген јүрүми артып јат. Мында ого јер үстүнде ончо улустаң эң ле кару кижи— кара көстү, орус атту кыс бала артып јат. Оның адын Карабаш качан да ундыбас.

Ол јүрүмде көп јолдор ӧдӧр, јаан городтор көрөр, көп улусла туштажар, көп јаңы најыларлу болор, је бу суркураган отторлу јуртты, мында артып калган најыларды ол качан да ундыбас.

Аткак чедендү, јабызак сенектү эки кып туранын көзнөктөринде отко оның санаалары јаантайын келер...

Машина бир аай күлеп, ойдыктарга секирип, там ла ырап, там ла ырап браадыры. Ол Карабашты кандый јүрүмге удура апарып јатканын бойы билгей не? Качан бир туштаı оны бу ок јолло кайра экелгей не, јок не?..

Удабас ла машина бурулчыкка једе берер, ол туштa оның көзине јурттың отторы көрүнбей барар. Машина сүрекей түрген барып јат, бир эмеш токтой түшсе кайдат! Јок, ол токтобос, оның јолы ыраак, сүрекей ыраак...

Бурулчык. Бийик тууларга курчаткан јурттың отторы көрүнбей барды. Карабаштың јүреги јабызап, тың сыстай берди.

Кару јурт, јүректиң сызы Валя, киленкей Елена Васильевна, күскиде келетен најылар, эзен болзын!

Эрү јүректү уулчак слерди качан да ундыбас. Ол эмди јаңы јүрүмге удура барып јат, је оның оноң ары баратан јолы, көрӧтӧн јүрүми кандый болгой не?..

КУУЧЫНДАР

Уйку келбес тўн

Кўски тўн. Оок јаңмыр көзнөккө тийип, шилидең тайқылып, јерге табышту тамчылап турала, токтой берди. Салкын кунукчыл шуулап, көзнөкти токулдадат. Эмдиге уйуктап болбой јаткан јети јашту Кичеемкей тўниле јанып браатқан куулардың табыжын удаан угуп јадала, кара көзин јумуп, јуурканла бўркенип алды. Тураның ичинде тым болды. Улус ончозы терең уйкуда јатты.

Эртен школго баштапқы ла катап баратанын Кичеемкей сананып, јўзўн-јўўр санаага бастырып јатты.

Кичеемкей јаан школдың эжигин ачып, партаның кийинине отура берер. Үредўчи доскодо солун буквалардыбичип, балдарга јартап айдып турды. Энезиниң садып берген сумказынаң ару тетрадьты Кичеемкей чыгарып алала, буквалардыару, јараш эдип бичип отуры.

Бирде бойының школ јаар браатканы көзине чокум көрўнип келет, бирде дезе кара өңдў јараш сумказы көрўнет... Ол јуурканды ачып, көзнөкти токулдадып турган салкынды тыңдап јадала, уйуктап калды.

Тўжинде база ла ару тетрадын, үредўчини, балдарды, јаңы сумказын көрди. Кўзўңи шыңырап, урок божоды. Кичеемкей букварын сумказына сугуп алала, айылы јаар сўўнчилў јўгўрди. Јолдо баштак уулчактар оның сумказын блаап алдылар. Ол сумказын олордоң блаажып:

— Букварымды бер! — кыйгырып ийеле, кенетийин орыннаң аңтарылып, јерге келип тўшти. Јерге бажы тыңтийгенине ойгонып келеле, тура јўгўрди.

Кўн чыгып калган, тышкары куштар калактажып,

көзнөктиң бажында боро кушкаштар чуркуражып жүрди. Айылда кижи жок эмтир. Кичеемкей бажын жаба тудунып, сумказы илүде турганын көрүп ийеле, көзине бүтпей, сумказын илмектең алып, оны кодорды. Энезиниң берген буквары, ручказы ла карандаштары ончозы сумкада эмтир! Ол токунап алала, бажыныҥ сыстап турганын јаҥы ла сести. Удабай ла энези турага кирип келди.

— Мылчага от салып койдым, јакшы јунунып алала, балдарла кожо школго барарыҥ.

Школ бир боочы ажыра болгон. Ондо эки колхоздың балдары үренип, јадатан интернат төзөлгөн.

— Је мылчага баралык. Меҥдеер керек, балам, балдар ончозы тал түштиҥ кийининде барып јадылар — деп, энези Кичеемкейди меҥдетти.

Кичеемкей сумказын јүктенип ийеле, кайыжын тыҥыдып алды.

— Бу мылчага барып јадала, сумкала нени эдерге турыҥ? — деп, энези чала кату айтты.

— Кем-кем алып алза! — деп, Кичеемкей комудалду айдып, сумказын чечпей, оозы бултуйып калган турды.

— Је, је баралык — деп, уулыныҥ сумказыла айрылыжар күүни јогын энези сезип ийеле, күлүмзиренди.

Энези изү мылчага изү суула Кичеемкейди јунуп, айтты:

— Бичикке үренетен кижи ару јүрзе јакшы! — Энези изү суула уулчактыҥ арказын јунарда, Кичеемкей тиштерин тиштенип, «бичикке үренетен кижи ыйлаза, уйат болор» деп сананып, бек тудунып отурды.

Мылчадаҥ келеле, Кичеемкей соок чегенди аайы-бажы јок ичип алды. Оныҥ карындаштары аказыныҥ кайдаар да бararга турганын сескилеп, оноҥ көстөрин албай турдылар. Кичеемкей соок кара көстөриле балдар јаар кылчайып көрөлө, сумказынаҥ букварьды чыгарып алала, листтерин ачып: «Бу — ат, бу — куча, бу — киске» — деп көргүзип, бойы дезе, нөкөрлөрин көзнөк ажыра көрүп, сакып турды.

— Кихе! Кихе! Ких-х... — деп, эки јашту карындажы сүүнип, букварьды колынаҥ божотпой турды.

— Балдар келип јат — дейле, энези уулына кичинек баштыкты јүктеп, шыйдып берди.

— Јакшы ӱрен, балам, баштактанба — деп, энези уулын јакып, эжиктең ӱйдешти.

— Кичеемкей, сен белен бе? — деп, балдар оноң сурап, онҷозы омок каткырыжып, кӱски јолло богочы јаар ууландылар.

Балдардың ортозында бирде көрӱнип, бирде көрӱнбей браатқан кичинек сынду уулының кийининең ары энези удаан көрӱп, араай күлӱмзиренип турды.

ДИКАРКА

Бу керек көп јылдар кайра, Туулу Алтайга Советский јаң јаңы ла келип турар тужунда, кичинек јурттың болгон. Партизандар актардың частьтарын Чуйдың боомдорында тозуп алала, көп ак солдаттарды кайадаң антарган. Чуй сууның тӱрген чакпынду толкузы актарды чөңӱрип, эмезе јараттың кайа таштарына арта согуп турат. Аттардың киштегени, шыркалу улустың кыйгызы, мылтыктардың јызыраганы ла көчкӧлөнгӧн таштардың күзӱрти энчейишкен боомдорго тунгак јаңыланып турат. Актар казырланып, јолына туштаган айыл-јурттарды өртӧгилеп, тоногылап турды. Партизан болуп барган улустың билезин актар аткылап, эмезе айыл-јуртыла катай өртӧгилеп турган...

Бир катап Чуйдың јолында турган кичинек деремнеде актардың отрядтары токтогон. Сары сагалду, чичке мойынду офицер ак-боро адын токтодоло, тургуза ла јакылта берди:

— Јурт улусты тургуза ла јуузын.

Јаан өй өткӱрбей туруп, солдаттар каргандарды, јаш балдарды ла ӱй улусты мылтыктың кындагыла тургуза ла айдап экелдилер.

— Бу јуулган улуста партизанның эмезе коммунисттиң билези бар болзо, бери чыксын — деп, арык офицер ат ӱстӱнең јакарды.

Улус баштарын салактадып ийген унчугушпай турдылар. Карган өбӧгӧндӧр дезе јитӄелерин кӱӱн-кӱч јок тырмагылайт. Табыш јок.

— Је, не унчугушпай туругар? — офицер кату сурады. — Айса, өлӧр кӱӱнигер јок по?

Улус унчугушпаста, офицер чыдашпай, адынаң тӱже секирди:

— Је, не унчугушпай бардыгар? Сенің уулың кайда? — деп, ол улустың эң ле алдында турган јыртык чамчалу, ödүги јок, тере штанду öбögönниң кирлү төжине камчының сабыла түртүп сурады.

— Бис неме билер эмезибис... Кем билер олорды — деп, öбögön бир эмештең тескерлеп кимиренди. — Кем билер олорды...

— Унчукпа! Айылдарды тинтигер! — офицер солдаттарга јакылта берди.

Јаан саат болбоды. Солдаттар деремнени коскоро бердилер. Айылдар сайалып, ый-сыгыт тынгый берди. Актар улустың аттарын, уйларын айдагылап, уй-мал јоктордың калганчы јööжöзин айрып алдылар.

Бир айылдың эжигинең чачы атрайып калган ўй кижи калактап, јастыгын салбай, коркок солдаттың кийининең сүүртелгенче чыкты. Солдат оныла көп куучындашпады. Ол талайып келеле, ўй кижиниң колына мылтыктың кындагыла туда берди. Је ўй кижи јастыгын божотподы. Бу тужунда јастыгын төжине јаба тудунып алала, комудап турган ўй кижиниң јүзине солдат мылтыгыла шыкап, мажыны базып ийди. Ўй кижи тобракка көңкörö келип түжерде ле, балдардың табыжына, ыйсыгыдына кааза айыл арай ла јарылбай турды. Солдат кандала берген јастыкты токунаалу ангдандыра тудуп көрölö, өлүп калган кижиниң üстüне кайра таштап ийди.

Офицер эки солдадын ээчидип алала, чичке мойыны кызарганча јүгүрип турды. Олор бöктүлү бир айылга кирип болбой салала, айылды örтöп ийдилер. Оноң сууның јарадында турган кичинек, содон айыл јаар офицер јаңыскан бурып, эжиктең јүпүргенче кире конды. Је айылдың ичи каранғуй болгон. Офицер отко салган јоонның учына бүдүрилип, очокту отко арай ла түшпеди. Оттың айагында отурган, бастыра бойлоры балкашка уймалып калган эки јаш бала офицерди көргön бойынча багырыжа бердилер. Кайда да каранғуйдаң оору кижиниң онтогоны ла чочыган ўй кижиниң üни угулды. Бу ла тужунда кандый да јиит келинниң ээлгир, чыйрак кебери ыйлажып турган балдар јаар элес этти. Офицер эмеш алаатый берди. Је оноң катап ла кату кеберин тартынып, јаңыртыктың üстüнде онтоп јаткан эр кижи јаар алтады:

— Сен кем?

Оның алдында оорудаң саргарып калган, суйук сагалду өлүмтик көстөрлү карган өбөгөн јатты. Офицердиң сурагына ол тас бажын араай јайкап, эрмек айтпады. Ол орус тил билбес болгон.

— Төгүндеп болбозың? — офицер карган өбөгөнниң кежегезинең тудала, колмылтыгыла оның арык төжине түртүп ийди.

Бу ла өйдө саң башка неме боло берген. Офицер карганды адарга јеткелекте, јиит келин, шүлүзин чилеп, кенетийин оның төжине кадала берди. Офицер мажыны базып ийди... Оору өбөгөн араай онтоп ийеле, јаңыртыктың кийини јаар јеңил ажа берди. Казан-айактар бутка согулып, калыража бердилер. Сеспей калган јиит келинди офицер јаңы ла ајыктап көрди. Суркурашкан кара көстү, чичке коо тумчукту, јука эриндерлү, узун кара чачтары ак мойынына оролып калган келин курч тырмактарыла оның мойынынаң кап аларга албаданып, офицердиң күчтү элбек төжине бирде јапшынып, бирде оролып турды. Офицер оны ийде салып ийерге сананган, је оның каны ойноп чыгала, јүзине тееп ийди. Ол бойының күчине иженип, јиит келинге удура күлүмзиренип, колмылтыгын туура таштап ийди:

— Сен мени өлтүрерге туруң ба, дикарка?

Је бу ла тужунда офицер тиштедип ийген колының ачузына чыдашпай, кыйгырып ийди. Јиит келинниң јалтырашкан тегерик кара көстөри оны адып ийгендий көрүнди.

— Ах, сен анайда ба? Је, чеберлен!

Тескинижип турган буттардың алдында та не де калырап, шыңырап, быјыража берди. Оок балдар та кыйгыратан ба, та ыйлайтан немези бе — оңдогылап болбой, айылдың толугына јапшынып алала, тазырайган көстөриле энезин көрүп отурдылар. Энези офицерге бирде согулып, бирде оролып турды. Офицер дезе ыркыранып, айылдың ичиле тескинип турган. Ол бойының чичке мойынын јиит келиннің узун чачынаң айрып болбой турала, оноң учы-учында оның ээлгир колдорын кайра толгоп, күлүп аларга сананган.

Тартыжу токтой берди. Јеңү офицердиң колында болгон. Је балдардың энези кенетийин јеңил бүктелген бойынча офицердиң курындагы кылышты кынынаң тиштериле суура сокты. Оок түп-түңей ак тиштериле

тиштенип алган кылышла келин офицердиң jўзин арай ла jара сайбады. Офицер чочыган бойынча капкыдый бек колдорынаң келиннiң колдорын тегин jерге ычкынып, jаан jастыра эдип ийди. Бу кыска өйди келин тузаланып, оозындагы кылышты колына капкан бойынча, талайып келди. Чочый берген офицер оныҥ колдорынаҥ туткалакта, сöс айткалакта, уур кылыш оныҥ тöжине тўрген кадала берди.

Офицер араай кыйгырып ийеле, jайкана берди. «Сен мени нениҥ учун мекеле öлтўрдиҥ» — дегендий, ол jиит келинди тўби көрўнбес чаҥкыр, jараш көстöриле эмеш ajыктап, оноҥ кару ўниле араай онтоп ийеле, оныҥ будыныҥ jанына келип тўшти. Jиит келин дезе оныҥ кўделидий чачын узак ajыктап турды. Оноҥ, jыт сескен элик чилеп, кенетийин туура чарчала берди.

Кичинек те öйгö мында артары jеткерлў болгон. Айылга эмди ле солдаттар келер. Ол jаҥыртыкка jўгўрип келеле, араай кыйгырып ийди:

— Ада!..

Jе карган öбögöн jаҥыртыктыҥ кийининеҥ каруу берbеди. Байла, өлўп калган болор. Jе öй jок. Качар керек. Капшаай ла, эмди ле качар керек! Jиит келиннiҥ кулагы шуулап, бажы айланып, көстöринде дезе караҥуйланып турды. Ол секирип келген бойынча, jаан тере капты туура ийдип, кандый да ыштalып калган баштык чыгарып келди. Баштыкты курына буулап ийеле, аланчыкта илип салган кырлу мылтыкты суура сокты. Бу керек коркушту тўрген эдилип турган. Офицерди ajыктагылап турган эки jаш балазын кучактай алганча, эжик jаар болды. Эжиктиҥ jанына токтой тўшти. Тышкары не болуп турганын эмеш тыҥдап көрди.

Тышкары, кайда да одожындагы айылда, эзирик солдаттардыҥ кыйгызы ла кемниҥ де ыйлаганы угулат. Айылдыҥ сыраҥай ла төриле кем де атту тизиреде маҥтада берди. База табыш угулбайт. Келин кырлу мылтыгын jазап jўктенип ийеле, беш jашту уулчагын оҥ колына алып, эмеш jеҥил, ўч jашту уулчагын дезе сол колына алып, эжиктеҥ араай чыгала, өзöкти төмöн jўгўре берди.

Бир канча öйдиҥ бажында деремнеде мылтыктар jызырап, атту улустыҥ тибирти угула берди. Jе келин олордоҥ ыраак болгон. Ол эки балазын кучактанып

алала, кыр өрө чыгып отурган. Куудаң өлөңгө оның булгайры ӧдӱги тайкылып, тыныжы дезе буулып турган. «Капшаай, капшаай!.. О, аташ-ташту Алтайым, мӱргӱген Мӧңкӱлик тайгам, — аргада!..»

Ӧзӧктӧ мылтык катап ла јызырт этти. Сыраңай ла сууның јарадында, кырдың эдегинде солдаттар аттарынаң канайда тӱжӱре секиргилеп јатканын келин көрӱп ийеле, кенетийин тура тӱшти. Олор оның јолын тоскылаарга сананып алган. Барар јер јок... Чике чыгып болбозың, нениң учун дезе, кайа коркушту бийик. Сок ло јаңыс јол бар — ол кырды орой барары. Је једер јерине ол јеткелекте, солдаттар оны јыга адала, балдарын дезе кайдаң таштап ийерлер!..

Оның чике чыгып болбозын солдаттар база билип алгандар. Оның учун олор оның јолын тоскылаарга меңгедилер. Эки јол экилези ӧлӱм экелер. Канайдар да арга јок... «Бу кайаның алдына өлгөнчө адышса кайдар?.. Јок, тӱңей ле неме болбос.. Ол туштa оны кийин јанынаң актар бир ле окло кайага јапшыра адып салгылаар. Балдарын дезе буттарынаң тудала, кайадаң мергедеп ийерлер...

Калганчы санаазынаң коркыган бойынча, келин, јескинген чилеп, чарчала берди. Кенетийин оның көстӧри, кийик кискениң көстӧриндий, јалтырап чыкты, бажына кандый да санаа кире конды. Эки балазын ол коо чичке белине тың таңып ийди. Мылтыкты мойынына илип ийеле, ӧдӱгин суурып, таштап ийеле, кайа јаар кармактана берди. Теңкейип турган кайа тымык, коркушту кажу болгон. Је келин эптӱ кармактанып, иженјизи јок тазылду јыраалардаң тудунып, кейге кӧдӱрилип келди. Кажы ла теңкейген кайага селбектенип алган, кажы ла јыраа оны кайра ийде салып тургандый... Оозындагы бычакла келин тепкиштер ойып, бир сантиметрдең өрө кӧдӱрилип турды. Оок таштар кайдаар да тӧмӧн учкулап, таштарга согулып турганы кулакка јарт угулат. Келин кӱчи чыгып брааткanын сезип ийди... Байа бийик башту кайаның алдында турган чибилер эмди оның алдында јыдалар ошкош ыраак көрӱнип турдылар... Келиннің балдары энезинің јакылтазы аайынча көстӧрин јумуп алган, бир де кыймык јок, јӱк ле тынган тыныштары ла энезине билдирет. «Јыгылдың, јыгылдың!» — дегендий, тарал кайаның ӱстӱле

талырап, келинниң сыраңай ла кулагына кыйгырып турды. Келинниң колдоры мылырап, соок тери јўзиле јолдоло берди.

Эки балазыныҥ да, оныҥ бойыныҥ да тыны қажы ла бутка илингедий ташта ла тудунгадый тазылда болгон... Је бутка илингедий таштар астап, тудунып алгадый тазылдар көскө көрўнбей барды...

* * *

Ышталып калган штабтыҥ ичинде јалбырак таҥкыныҥ ла кабак аракыныҥ јыды јытанат. Төрдө турган уур бутту столдыҥ кийининдеги стенеде Николай каанныҥ портреди ышка саргарып, будугы кўргап та калган болзо, је Николайдыҥ барбайган сагалы ла соок суу ошкош куру көстөри штабтыҥ ичин көрўмјилў де, көркөмјилў де эдип турды. Николайдыҥ портреди эмди керек јок то болгон болзо, је полковник Сокольский оны керекке албай турган. Төрдөги стенеге ол Керенскийдиҥ де портредин илер эди, је Керенскийде погон, јалтырууш тарылгалар ла орден јок болгон учун, стенелерди Николайдыҥ ла полковник Сокольскийдиҥ портреттери бийленип турган.

Полковник Сокольский «туземный керектер» көрўп отурды. Јалтырада кырдырып алган, болот каскага тўҥей бажы полковниктиҥ ичинде санаазын ла айалгазын көрүзетен барометр ошкош болгон. Қачан санаазы јаманданып, јўреги кайнап јўргенде, оныҥ тас бажы көгөрип, бажындагы тамырлары дезе тостойып чыгатан. Оныҥ учун полковниктиҥ офицерлери, эмезе службада турган улузы ого кирип ле келген бойынча, оныҥ чырайын ајарбай, тас бажына көрөтөн. Нениҥ учун дезе, полковник тўймеген партизандарды, эмезе «кийик дивизияга» барбай мойногон алтайларды атсын, буузын деген приказты каткырып та турала беретен...

Бўгўн полковниктиҥ чырайы бўрўҥкий де болзо, је бажы коркушту јалтырап турды.

Оныҥ јўрегинде јеҥил де, токунаалу да болгон... Чынын айтса, полковник Сокольский Қайгородовтоҥ коомой бо? Қайгородов Колчакка болуш эдип, «кийик дивизион» ийеле, Колчактыҥ бойынаҥ кўндўўлў сöс тö алган болзо, је полковник Сокольский Қайгородовтоҥ

jада калбас... Карын, кезикте Кайгородовты ла Сатуниндн ол ажыра согор...

Нениң учун дезе, бир јанынаң ол оок-тобыр офицер эмес, полковник, экинчи јанынаң көргөжин, полковник Сокольскийдиң ады-чуузы кийик албатылу ороондо — јаң... Јаңыс ла Сокольскийдиң адын уккан улустыг тизелери тыркырап, бойлорының наадайларына бажырбай, ого бажырып јадылар. Олордың јүрүми, тыны полковниктиң колында. Ол бу јаңды кемге де бербес. Бу јаткан туулу, элбек, бай ороонның ээзи кызылдар да эмес, Колчак та эмес, ол, полковник Сокольский. Оның јаңы кату, килинчектү де болзо, је бу јаңды ого кудай бойы берген. Оның учун бу јаңды оның колынаң кем де блаап болбос. Большевиктер бе?

Јок. Кече ол түймеен эткен большевик-партизандарга бойының күчин көргүзип берген. Олор полковник Сокольскийдиң күчин, кылык-јаңын билбеген болзо, эмдиге буумјыдаң чечилбеген 53 партизанның јыдын јытап көрөлө, билзиндер. Көстөриле көрүп јалтанбаза, буумјыда улустың јыды олорды коркытсын!..

Полковниктиң чырайы бүрүңкий де болзо, је бажы коркушту јалтырап отурды. Оның учун националист Күндүй јаантайын эжиктиң јанында туратан јерин таштап, күлүмзиренип ийген бойынча, столдың јанына да јууктап келди.

Полковник улу керектер эдип отурган кижи болуп, Күндүйге көрбөй, эзендежерге эки сабарын берди. Күндүй бар-јок күчиле полковниктиң јес патрондор ошкош эки сабарынаң келип тудала, ыйлаар күүни келди.

— О, полковник, сениң колыңнаң тударга мен... мен...

Ол «сениң колың тударга мен турбазым» деп айдарга сананган, је полковник националсттиң тилгерегин јакшы билетен учун, соок үнденип айтты:

— Билерим, билерим. Је керектериң кандый? «Кийик дивизияга» канча кижи колын салды?

— Коомой, начальник... керектерим коомой, кем јок... Керектер кем јок — деп, Күндүй полковниктиң бажы көгөрип клееткенин көрөлө, бош маңзара берди. — Је бойымының јүрүмим неге де турбас...

Күндүй эмеш унчукпай турала, оноң ары комудады:

— Чынын айтса, мениң jўрўмим неге де турбас... Мен алтай да улуска öскö, слердиң де ортогордо öскö... Öскö! Jаңыс ла слер... Слер улу кижи! Мени слер билеригер...'

Кўндўй оноң ары элен-чакка ого берингенин, актузын айдып көндўге берди... Чынын айтса, бир ле кичинек эптў öй келишсе, Кўндўй полковниктиң бажын кезеле, казыкка кадап салар. Je ол эмди бойыныҥ айдып турган сöстöрине бойы да бўдўп браатты.

— Сениҥ тыныҥ меге не керек, вот бери ук —деп, полковник öрö турды. Ол ары-бери уур алтап турала, Николайдыҥ портрединиҥ сыраҥай ла алдына тура тўшти. (Ол качан офицерлердиҥ алдына куучын айтканда, эмезе олорго jакару бергенде, тоомjылу ла коркушту көрўнерге болуп, Николайдыҥ сыраҥай ла алдында туратан). — Вот бери ук... «Кийик дивизияга» кажы ла алтай кижи бичидер учурлу. Бичитпей мойногон кижини каруузына тургуссын...

Бу ла öйдö эжиктиҥ кирнестезинде ўлдў шыҥырап, кижиниҥ меҥдештў басканы угулды. Эжик ачылып, штабка эски тонду капитан кире конды. Ол бир де токтобой, көп столдорды көндўре ödö коноло, Николайдыҥ алдында турган полковникке кандый да чаазын туда берди. Полковник чаазынды табылу кычырып, чырайын бир де кубултпады. Je тас бажы бир эмештеҥ көгöрип ле клеетти.

— Дикари! — деп, ол учында чаазынды столго чугулду таштап, кыйгырды. — Ончозын кырар керек! Ол эмди кайда?..

— Мöҥкўлик деп тайга jаар качкан дежет. — Капитан чоҥчойлорыла араай согуштырып ийди.

— Партизандарга ба?!

— Байла, партизандарга.

— Капитан, Келлер! Бойыгардыҥ отрядыгарга, öлтўрткен подпоручиктиҥ солдаттарын кожоло, партизандарды ичеенинде öлтўрип салыгар. Эмди ле. Приказ jарт па?

— Jарт.

— Бўдўригер. Кийик кадытты дезе бери экелигер. Jарт па?

— Jарт.

— Бўдўригер! Је слердиң туземный величествогор, бу мындый керекти кандый деп көрўп туругар — деп, полковник капитан јўре берерде, Күндўйге баштанып айтты. — Мынайда қылыңып, олор меге нени көргўзерге турган? Күчин бе?

— Любой силе противостоит другая сила — деп, Күндўй полковниктиң «ваше туземное величество» деген сөзине чала ачынып чыгала, бойыныңг бичикчизин көргўзерге орустап, философствовать эде берди.

— Мен олорго ийде-күч көргўзерим! Тегин јерге калырабагар. Мында философия керек јок, јакшы камчы ла ок керек...

* * *

Эрјине балдарын какпак таштың алдына уйуктадып салала, бойы шибееге түңей таштардың кийининең төмөн араай карап көрди. Қайда да ыраак, оның алдында койылып турган карағуйда, Қадынның шуулаганы угулат. Артык бир де табыш угулбайт. Байла, солдаттар карағуйда бери чыкпаска сананган болор. Эрјине өткўн эзинге тоңуп, ташка јөлөнө отурып алала, сананып отурды.

Јылдыстар бир эмештең там ла койылып турдылар. Одожында карарып турган кырдың бажында кайага чичке ай селбектенип алган турды. Карағуй казыр капчалдар боро туманды койдонып алган ўргўлеп јаттылар. Қайда да ырааkта, кайаларда, эликтиң багырып турганын Эрјине узак угуп отурала, адазын эске алынды. Оның адазы сўреен анчы кижи болгон, кырлу мылтыкла камылтылап атканда, оның огынаң јаңыс ла аң, элик јыгылбайтан... Эмди Эрјининиң адазы да јок, эри де јок...

Эки јыл кайра бир катап Эрјининиң деремнезине атту улус келген. Ончозының алдында күреңг айгырлу, килиң кара тонду јайзаңның уулы болгон.

— Арассейдиң түбинең ачана кызылдар келип јат... Қара сөөктў албатым, јер-Алтайысты корулайлык, оноң башка азыраган малыстаң мал да артпас, аланчыкту айылыстаң күл де артпас — дейле, ол эр улусты Колчак «кааңга» болушсын деп кычырып турган. Ол туштa Эрјининиң өбөгөни атанып јаткан улусла кожо барган. Оноң бери көп айлар өткөн, је атан-

ган улустаң суру да јок, табыш та јок. Бир јылдың бажында ойто сок ло јаңыс кижи јанган — ол Эрјинениң өбөгөни болгон. Айылдаштар эңирлер сайын оның куучынын тыңдап турар болдылар. Ол дезе узун соргуулду каңзазын табылу тартып, арткан нөкөрлөри оорудаң, октоң канайда өлгөнин, кызылдар алтай ок улустый јоктулар болгонын түн киргенче куучындап отуратан...

Бир катап түнде олордың айылына мылтыкту улус келеле, Эрјинениң өбөгөнин шыйдынзын деп јакаргандар. Эрјинениң эри мойножып турарда, офицер оның јүзине јудрукла согуп ийген, је онызы офицерге карүузын база јудрукла јандырган. Ачына берген офицер колмылтыкла Эрјинениң өбөгөнин турган ла јерине адып салган...

Оның кийининде олорго јадарга сыраңай күч боло берген. Эрјинениң адазы дезе торт оорудаң чыкпай барган, эки балага дезе курсак база керек болгон. Эрјине азыйда ончо алтай келиндердий мылтык тутпас, армакчы алтабас болгон.

Је качан калганчы уйын актар айдай берерде, Эрјине эриниң мылтыгын јалтанбай колго тудала, аңдап барган. Аңдап барала, ол аң атпаган да болзо, је мылтыктаң адарга, мылтык октоорго үренип алган. Оору адазы «мылтык тутпа, килинчек» те деп турза, је Эрјине өчөш келин болгон. Бир катап ол чын ла койонның бойын адала экелерде, эбире айылдаштарының шоодулу каткызы токтоп калган. Оноң ло бери адазы Эрјинеге эрмек айтпас, унчукпас болгон.

Торолош, соок кату јадын-јүрүм, базынчык Эрјинени көп немеге үреткен, оның учун Эрјинеге элен чакка алтай үй улустың алдында турган көжөгөни үзе согуп, эриниң мылтыгын колына аларга келишкен.

Үйеден үйеге, чактаң чакка алтай келин, алтай үй кижи армакчы алтабас, агару тайгага чыкпас, мылтык тутпас болгон. Нениң учун дезе, алтай үй кижи кижиге бодолбогон, кижи эмес болгон...

Је бүгүн Эрјине колында мылтыкту, үй кижи чыкпайтан агару тайгада јүрүми учун, алдында уйуктап јаткан бу эки балазының келетен јүрүми учун, мында адышканча өлөр. Эмди уккур болотоны керек јок, јаңыс ла мылтык керек. Эки баланың ла оның бойының

jўрўми — ол таштың ўстўнде jаткан кырлу мылтыкта. База кайда да эмес.

Соок эзин согуп та турза, jе Эрjине таң алдында ўргўлей берди. Оның балтырлары сыстап, ташка соктырткан буды ачып та турза, jе уйку оны jеңип ийди. Көзиниң алдыла кандый да көлөткөлөр элбеңдеп, Эрjинениң санаазын там ла ырада апарып турдылар. Ол учында уйуктай берди.

Кенетийин оның сыраңай ла ўстўнде кем де омок сыгырып ийди. Эрjине тургуза ла чарчалып, тура jўгўрди. Оның jанында турган маралдың чечегинде кызыл төштў, кичинек кушкаш отурды. Ол, байла, кайда да мында, Эрjинениң jанында, конгон болбой кайтсын, эмди таңның jарып клееткенине сўўнип отурган болор. Эрjинени ол сезип ийеле, канаттарыла талбып, кайалардың, койу агаштардың ўстўле jеңил уча берди.

Эрjине эбире ajыктап көрди. Одожында кыр эртең туранып ару кейине сооксынып тургандый, jеңил боро туманла оронып турды. Туулардың баштары күннің чогына кызарыжып турдылар. Ыраакта, jалаңда көлдөр агарыжып, туман борорып көрўнет. Jаан удабай кайдаң да ыраактаң сыгындардың чөйө кыйгырган кыйгызы угулды: «уу-у-у-у!..»

Эрjине jерининг jаражын баштапкы ла катап сезеле, ончозын ундып, эбире узак ajыктап турды. Балдарды кучактанып алала, ол учуп отурган кушкаш чылап, эмди ле ыраак-ыраак уча берген кижи!..

Күн чыгып келди. Эрjине чочып, балдарын ойгозып ийди. Jаан удабады; кайаның алдында солдаттар борорыжып, көрўнип келдилер. Шибее таштың кийининде дезе иш кайнай берди. Чугулду кара көстў, эски чамчалу ўч jашту уулчак беш jашту jаан аказының алдына кылбыштың jалбырактарын ойногон айас салып отурды. Онызы дезе ышка саргарып калган баштыктаң кургак комургайдаң эткен кемjўге тарыны кемjип, белен jалбырактарга уруп отурды.

Энезиниң узун, койу чачы бийик содон таштың кийининде салкынга узада элбиреп турды. Ол таштың кийининең бир эмештең там ла jууктап клееткен солдаттарды тоолоп турган.

Jе бу ла өйдө курсак сурап, кынзып турган кичинек уулчагының табыжын мылтыктың атканы ўзўп ийди.

Эрјине јөлөнип алган содон таштың бажынаң таштың оодыктары төгүле берди. Мылтыктың аткан јаңылгазы одожында кырларга табарала, тайкылган бойынча, Кадынга калып ийгендий, кыска јаңыланып калды. Эрјине турган јеринең кыймыктанбады. Экинчи ок Эрјинеңиң сыраңай ла алдында турган мараљниктиң бүрлерин үзе сокты. Солдаттар там ла јууктап келдилер. Кырдың кайа бажына туйуктадып, кайдаар да барар аргазы јок келинди солдаттар көрөлө, атпай токтой бердилер. Олор эмди таштың кийини сайын јажынбай, ончозы ачык келип јаттылар. Је келиннің неге унчукпай турганын олор билбеген.

Бу ла өйдө Эрјине корумдап салган таштарды токтодо буулап салган јоон армакчыга секирип келеле, оны бычакла кезе сокты. Бычактың мизи армакчыны үзе кезип болбогон, је уур таштар армакчыны бойлоры үзе соголо, солдаттардың үсти јаар күркүрей бердилер. Кезик таштар јолой өскө таштарга табарып, олорды бойлорыла кожо апарып турдылар. Эрјинеңиң көзине неме көрүнбей барды.

Күзүрттиң,табыштың ла тоозынның алдында улустың кыйгы-кышкызы чөйиле берди. Эрјине јаан уулчагыла кожо коркушту түрген јүгүргилеп, колына ла туштаган таштарды тургуза ла төмөн тоолодып турдылар. Керек дезе Эрјинеңиң үч јашту кичинек уулчагы да энези ле агазына өткөнип, оок таштарды төмөн таштап турды. Качан божонгон таштар кайага-ташка согулып, күзүреп, капчалды төмөн јүргүлей берерде, Эрјине кырлу мылтыгын колына јаңы ла алды...

Энези адып ла ийгенде, јаан уулчагы отурган јеринең тура секирип, белетеп салган таарыны тургуза ла энезине берип турды. Энезинің колдоры билдирер-билдирбес араай тырлажып турган. Эрјине белен тарыны мылтыктың оозынаң урала, кичинек уулының алакандарында белен октордоң алган бойынча, таарының кийининең ары окты сүмеле чүрче ле кептей согуп, мылтыгын катап ла төмөн шыкап турды.

Солдаттардың беш катап атканына Эрјине каруузын ойто јаңыс адышла јандырып турды. Је андый да болзо, Эрјинеңиң таш шибеезин алары јеңил эмес болгон. Кайаның алдында көрүнип ле келген солдат оның огына өлтүртип эмезе шыркаладып турган. Эрјинени

кийин јанынаң алары оноң күч болгон, нениң учун дезе, оның кийиң јанында јылым кайа турган. Ого кижиден болгой, көрүк те чыгып болбос...

Эрјининиң јаңыс ла коркып турган немези — ол шибее таштың алдында јаан таштар болгон.

Солдаттар ол таштар ажыра јажынып, оның сыраңай ла јанына јууктап келетен аргазы бар. Оның учун ол таштар јаар албаданган солдаттарды Эрјине божотпоско албадынып та турза, је кырлу мылтыкты октоп, уружып турганча, өлүм бир эмештең өңөлөп, там ла јууктап клееткенин ол сеспей калды.

Качан содойып турган таштың кийини јаар алтын погонду офицер кире ле конордо, Эрјине оройтый бергенине ачынып, мылтыгын арай ла таштабады, је бу ла өйдө офицерди ээчий јүгүрип јаткан јоон сынду солдат оның огынаң тоголоно бередеде, Эрјине сүүңгенинең араай кыйгырып та ийди.

Бу ла туштa мылтыктар ээчий-деечий јызырап, туулларды торгултып ийдилер. Энезине таары экелип јаткан јаан уулчагы кенетийин энезин кыйгырганча, ичин кабыра тудунып, јерге чалкойто келип түшти. Оның кичинек сабарларының ортозынаң кан сыксылып, тамчылап турган. Ол көстөрин јумуп, јүзин ачымчылу јуурып ийеле, онтой берди:

— Эне, эне!..

Уулының кыйгызын угала, энези кайра көрди, оноң ол ончозын ундып, јеңил секирип келеле, уулының уур шырказын таңып турганча, актардың кыйгызы сыраңай ла таштардың алдында угулды. Эрјине катап ла кайра болды.

Эрјининиң јүреги, колдоры када бергендий, көстөри дезе тош чылап тоңо бергендий билдирди. Ол мылтыгын өрө көдүреле, уужалып калган погонду, үлдүзиле јаңып турган офицерди адып ийди. Је оның огы офицерге тийбей, оның алдында кармаданып клееткен узун сынду солдатка тийди. Эрјине мылтыгын катап ла октоп, ары-бери јүгүрип, канча-канча јердең адып турды. Је ол адазы чылап, камылтылап адып болбой турган.

Солдаттар дезе там ла канығып, јалтанбазына салдыртып ийдилер. Олор кырдың сыраңай ла бажы өрө эпчил көдүрилип, Эрјининиң бир огына удура он окло каруузын берип турдылар.

Эрјине уйазын корулап турган кан-кередедий, узун чачтары канатка түңгей јайылып, бойы дезе сыр јүгүрүкле адыжып турды.

Је кенетийин ол токтой түшти. Оноң мылтыгын өрө, бийик көдүреле, төмөн мергедеп ийди. Оныҥ база адатаҥ тарызы јок болгон. Эрјине ары-бери јүгүрип адыжып турарда, солдаттардыҥ огы ого једижип болбой тургандый, Эрјинеге тийбей турган, је качан эмди ол кенетийин токтой түжерде, капитан Келлердиҥ огы јаспады. Чичке јараш мойынына ок тийген чыйрак аҥдый, Эрјине туура чарчала берди. Оноң ол ийининеҥ колдорыла тудунып, јерге араай отура түжеле, таштардыҥ кийининде көрүнбей калды. Солдаттар таштардыҥ кийининеҥ јаҥы ла күркүреде куучындажып, терин арчынгылап чыгып келдилер.

— Дикарка божогон! — дежип, ончолоры кокурлажып, Эрјининиҥ шибеезине чыгып келдилер.

Је бу ла өйдө сыраҥай ла кайаныҥ бажында Эрјине катап ла көрүнип келди. Ол эки балазын кучактанып алган турды. Јазылып калган койу узун чачы, кара мааныга түңгей, салкынга элбиреп, чичке коо белине орой согулып турды.

Солдаттар чочып, кенетийин токтой түштилер. Келин олорго бойыныҥ тилиле та нени де тыҥ кыйгырып, јудругыла кезедип ийеле, кайадаҥ секирип ийди.

Көп чактарга улуска коркушту көрүнген мөҥкүлик агару тайгалар Эрјининиҥ өткүн кыйгызына тырлажа бердилер, кыйгыныҥ јаҥылгазы дезе эбире тууларга узак шыҥырап калды...

* * *

Сентябрь айдыҥ калганчы күндери турган. Тайганыҥ агаштары саргарып, бүрлерин бир эмештеҥ түжүрип турдылар. Куштар уча берген, тайга дезе ээн артып калды. Эбире кунукчыл да, ээн де болгон. Тайганыҥ эдегиле барган күски тоҥдок јолло бир канча таҥ атту, мылтык јүктенген улус јортуп отурды. Олор база унчугушпай, кажызы ла бойыныҥ кунукчылду санаазын сананып браткан. Каа-јаада олордыҥ јолын кечире кышка белетенерге оройтып калган көрүктер јүгүрижип турдылар. Аттар база сананып браткандый, мойындарын салып ийген барып јаттылар. Полков-

никтиң алдынаң йортуп отурган солдаттың кожоңы ончолорына кунукчылду санаалар экелип турды. Ончолоры ыраак төрөлин, революциядаң качып, гран ары јанына јӱре берген төрөгөндөрин, јуук улустарын эске алынып браатқандар.

— Көрзөгөр дө, ӱй кижи! — деп, кенетийин кожоңдоп брааткан солдат кыйгырып ийерде, аттар ончозы токтой тӱшти. Олордың алдында эки балазын кабыра тың кучактанып алган ӱй кижи јатты.

Солдат адынаң јеңгил тӱжӱре секирип ийеле, өлӱп калган ӱй кижиниң јанына јууктап келди.

— Э-э, бу бистиң Дикарка тӱру ине!

— Кем? Кандый Дикарка? — деп, полковник адынаң энчейип келди.

— Бир неделе кайра ол биске тайгада шыркалаткан, оноң кайадаң балдарын алганча секирип ийген... Кайаның алдында калың теңистердиң ортозынаң бис оны бедреп таппай, байла, өлӱп калган болор деп бодогоныс...

Эрјиненiң кара көстӧри ачык, чичке канатка тӱңей кабактары эмеш јемире тартылып калган јатты. Ол эмди ле тура јӱгӱрип келеле, солдаттарла, кийик киске чилеп, согужа берерге тургандый билдиртип турды. Је Эрјине қыймыктанбады.

— Јакшы келин болгон — деп, эбире турган солдаттардың ортозынаң јабыс ӱн угулды. — Чыйрак, јалтанбас...

Бу тужунда солдаттардың бирӱзи ого јууктап келеле, оның јанында јаткан эски тӱӱнчекти ача тартып ийерде, тӱӱнчектең мӧштиң эки болчок тобогозы ла беленiң јиилектери төгӱле берди.

Ол, байла, балдарыла кожо кандый бир јуртка једип аларга албаданган, је уур шырказы оны једер јерине јетирбеген эмтир. Оның јаан уулчагы карындажынаң ла энезинең озо өлгӧн деп, солдаттар билип турдылар, је шыркалу келин бир неделе тайгала јылгаштап келеделе, ненiң учун өлгӧн уулын тайгага таштап ийбеген деп, солдаттар алаң кайкажып турдылар. Шыркалу кижи балдарын таштабай, колго туштаган өлөңчӧплӧ азыранып, канча-канча километр јерди јылгаштап, энгмектеп келгенин көрөргө дө, сананарга да сӱреен коркушту болгон.

Ончозы унчукпай сананып турдылар. Кажы ла албаты, јаан да болзын, кичинек те болзын, јебрен өйлөрдөң бери бойлорының јүрүми учун, јайымы учун тартышканча келген. Оның учун кандый да ок-саадак, кандый да тыйрык үлдү, кылыш, кандый да пушка албатының бу күчин јоголтып болбогон...

— Э-э, бу ол бир кадыт па? Дикарка! — деп, кенетийин полковник јарсылдада каткырып, ээрдиң үстүнде селеңдеже берди. Аттар ичкери болдылар.

Тайганың үстүле мүркүт араай кайып турды, отряд дезе катап ла санаага бастыртып, унчукпай јортып отурды. Кожоңчы солдат катап ла кожоңдой берди, је оның кожоңы эмди кемизинин де кулагына илинбей турган.

Олордың кийининде артып калган «Дикарка» јаймды, јүрүмди, балдарын недең де артык сүүгенин, јортуп отурган улустың бирүзи де билбеген...

ЭНЕ

1

Энгир кирип браадарда, Быйанчы јанарга меңдеди. «О-о јайла, озогы чыйрагым кайда барды не? Алдында 800 снапты ойноп ло јүрүп буулап салатан эдим, эмди 300 те снапка терим агып барды» — деп, ол ачынып браатты.

Күски тымык, ару кейдең кайран аштың јыды јытанат. Күс эрте-келген. Је күс эрте де келген болзо, күндер айас, энгирлер јылу. Сууның ол јанында тымый берген бүкте талтар јерди торгулта эдип турды. Кезилбеген буудайдың ортозында бөдңөлөр үн алыжат: «Ба-тазын, јакшызын!»

Серүүн эзин Быйанчының чачын сыймай соголо, ашту кыра јаар уча берди. Қышка белетенип, аш тажыырга, уйкузына самаарып јүрген чычкан Быйанчының будына согулала, чыйкылдап, өлөңниң ортозына кире конды.

Қайран күс! Қажы ла тындуны азырап, быйанын јетирген алтындый сары күс! Кичинек чычканды да кыйа көрбөй, үлүүзин таштап берген. Эбире күстиң кеен јаражы ла серүүн тыныжы...

Је Быйанчы ол керегинде сананбай брааткан. Оның санаазы өскө немелер керегинде: «Капшаай айылга једеле, уй саап алар керек, оног печкеге от салып, чай кайнадар керек. Чай кайнадарга одын та артты, та јок? Изў койу чайды мегдебей ичип алала, ээн туразында уулдарын јаңыскан сананып, таң атканча уйуктабас. Дерменнең кезик балдары, клуб јок чылап, Быйанчының айылына кокурлажарга келгилеер. Быйанчы олорло эмеш каткырып алала, балдар таркай берзе, катап ла јаңыскан артып, таң атканча уулдарын сананып, уйуктабай, ангданып јадар...

Быйанчы анайда сананып, өзөккө јеткелекте, јылдыстар көрўнгилеп келеле, бойы-бойлорыла имдеже бердилер. Јолдың јанында телефонның столмолоры араай кўўлежип турды. Удабай ла Быйанчының кийининде иштең јанып клееткен уулдардың каткызы ла кыстардың кожоңы угула берди:

Көк боочының ар јанда
Көк јалалу бөркўм калт.
Көк көзнөктў турада
Көөркийим мениң артып калт.

Ак боочының ар јанда
Ак јалалу бөркўм калт.
Ак көзнөктў турада
Көөркийим мениң артып калт...

«Комсомольский бригаданың балдары эмтир — деп, Быйанчы сананала, ичкери тўрген алтаарга мегдеди. — Балдар иштең јанганча айылыма јетпегемде, базыдым тўрген ле эмтир, а».

— Бата-а, эјебис, бу не јойу јаныш болгон, а! — деп, абрадаң аттың боожозын туткан бригадир, тўлкў бычкак бөрўктў Кудабай, кыйгырды. — Бисти сакып алар керек болгон ине.

Абрада толтыра ла комсомольский бригаданың группазының уулдары, кыстары чур-чуманакка тўшкен отургылады.

— Кайдагы јоргомды минеле, јанайын? Уй-сай эмди ге саалбаганда, слерди качан кижи сакыйт, кудай дезең база!

— Отурыгар, отурыгар!— балдар ўн алыжып, Быйанчыны көп мойнотпой, эки уул өрө көдўреле, кыстардың ортозына отургузып ийди.

— Канча снап бууладаар, эјебис? — дежип, кыстар ўн алыжа берди.

— Је-е, кудай, мениҥ эткеним ары ла тургай!

— Јоо-јоо, Кудабай! Сен эмеш араай јелдирзеҥ! — деген ўн угулды.

— А суладаҥ тыпчыланып алган таҥма токтобойт не меге — деп, Кудабай кокурлап браатты. — Қышкыда јийтен ӧлӧҥди бригадир Кереев койлорго берип ийерде, арай ӧлбӧгӧн эдиҥ ле.

— Араай, араай, Кудабай! — абраныҥ сеҥзелгенине чыдашпай, кыстар чыҥырыжа бердилер. — Ийдеҥди чалдар бееге салба, айу ошкош таҥма!

— Мениҥ ийдем бе ол? Суланыҥ ийдези эмей! — деп, Кудабай кыстарга там ла ӧчӧжип, чалдар беениҥ семис јалмажын тал чыбыкла кычыкайлап браатты.

Удабай деремнениҥ отторы суркуражып кӧрӱне бердилер. «Эмтэстеҥ комбайн келген эмтир! — деп, чуранаҥы ўнин угуп ийеле, Чечек кыйгырды. — Уксагар, Ваньканыҥ ўни. База аш кезижерге келген эмтир. Эмди иш бар-ар!»

— Банька деп турала, баратан кижи эмтириҥ. Былтыр комбайнер болотом деп, Банькадаҥ ӱренип аларга јӱгӱрип турала, арайдаҥ арткан эдиҥ.

— Быйанчы эјебис, мен Кудабайла кожо јаҥыс бригадада иштебезим, кӱнӱҥ ле андыжып јат — деп, Чечектиҥ чырайы кубулып, ыйлаардыҥ бери ле јанында браатты.

— Кӧр, кӧр, эртедеҥ ле качарга эбин бедреп келди — деп, Кудабай чалдар беени Быйанчыныҥ эжигиниҥ јанына токтодып, Чечекти там ла ӧчӧштирип турды. — Качарга турбай база, канайып туру деп слер оны?

— А-ай-а-ай! Сен балдарды кӧп ачындырба, кӧрмӧс, — деп, Быйанчы арбанып, абрадаҥ тӱшти.

— Озо јанган балдар, уйыгарды саайла, одынды јарып салган болор — деп, уулдар ла кыстар айдыжала, чалдар беени камчылап, јелдирте бердилер.

2

Быйанчыныҥ уур сананазыныҥ кӧп сабазын бу омок каткырышкан, кокурлашкан уулдар ла кыстар бойлорыла кожо апарганын Быйанчы сезип ийди. Ол јеҥил ты-

нып ийеле, балдардың кийинине ажыктап, олордың ыңгыраган кожоғын тыңдаганча, сенектиң бозогозында узак отурды. «Ээн турага незин кирер? Ыйлап јаткан эмчек балам бар эмес, чыдадып алган уулдарым ўйде эмес, незин кирер?».

Озöктиң ол јанында карарып турган каскак кырдың ары јанынаң ай араай карап ийди. Кырдың көлöткөзи деремнени бўркеп, ай бийиктеген сайын, там ла кыскарып турды. Тымык оромдо МТС-тең келген Ваньканың чураназы јўзўн-јўўр ойноп, Быйанчының санаазын кезикте буудай јайканган кырага экелип, көп сабазында ыраак Украинада јууда өлгöн уулдарының сööгине апарып турды. Быйанчының јаан уулы Майныс 1942 јылда база ла мындый тымык эңирде јууга атанган. Эки јыл öткöн бажында, кышкы шуурганду күнде Украинадаң Майныс өлгöн деп бичик келген. Ол ло күн Аңчы јууга атанып јаткан күн болгон. Атанар алдында энезин кучактай алала, окшоп айткан: «Ончобыс канайып өлöдис. Акамның öчин кем алатан? Ыйлаба. Јуу удабас токтой берер. Мен ойто јанып келеле, тракторист болорым. Бир-эки јыл јакшы иштеп ийеле, Чечекти аларым. Чечек кандый кыс, эне? Алза кайткай не?»

Аңчы Венгрияда бир город учун согушка кирерде, тöжине осколка тийген. Аңчының каны агып, өлўп браадала, јара кадып калган эриндериле шымыранган: «Мени мында таштабагар, карындаштар. Мениң сööгимди бойымныңг, советский јеримде јууп салыгар...»

Аңчының ак, сары, кара чырайлу карындаштары оның сööгин Украинага тартып экелеле, төңниң ўстўнде чичке кайыңның ла јоон барбак теректиң төзинде јууп салгандар. Оноң бери тогус јыл ажа берген... «Мен бу корголјындый уур öйлöрди канайда чыдажып öткўргем?» — бу суракты Быйанчы бойынаң канча ла катап сурап турар болды. Быйанчыга јаңыскан иштеерге кўч болгон, је андый да болзо, бу öткöн тогус јылга Быйанчы кышкыда соокко тоңбогон, јайгыда изўге кўйбеген. Колхоз одынды кышкыда белен тартып бергенде, одын Быйанчыга јаскы куштардың ўнине јетире једетен. Маалазын салып чучурап јатканда, салдачы уулдар јерин сўрўп берер, школдың балдары дезе картошкозын бир ле кўнге салыжып беретен. Анайып Быйанчы тогус јылды öткўрип салды. Кезикте Быйанчы аракыдаң ичеле,

чачын јулуп, айылын таштап ийеле, база берерге шыйдынып туратан. Анайып ол канча ла катап бararга сананган, је качан эжиктеҥ чыгала, оноҥ ойто үйге киреле, эжикти бектеп алып, түжүне ле ыйлап отуратан. «Ачу коронныҥ јолына мени кандый неме божотпойт? Кем ол?» — деп, Быйанчы туразыныҥ ээн стенелериneҥ сурап, каруузын таппай туратан. «Тогус јылды толголып өткүрип салдым, эмди мынаҥ ары канайда јадарым? Јылдыҥ ла сайын күчим чыгып, кара бажым алсагыштаҥ кажайа берзе, не болорым?» Мындый санаалар Быйанчыга түнде уйку бербей, түште амыр бербей былтырдаҥ бери кыйнап баштаган. Анайда сананып, Быйанчы сенектиҥ бозогозынаҥ өрө турбай, айды ајыктап, унчукпай отурды. «Мен эмди кайдагы балдарымды азырарга иштеп јадым? Иштебезем де, мени кем адылар? Јайгыда јаҥыс уйымныҥ өлөҥин эдип аларым, картошкодоҥ оролоп аларым. Меге ол до болор...» Иштеҥ јанала, клубка ойноорго барып јаткан балдардыҥ кожоҥы Быйанчыныҥ санаазын ўзўп ийди:

Ак јаланла мантаган
Абра изи танылу,
Ак чаазынга чий салган
Айдышкан колы танылу...

Удабай ла Быйанчыныҥ айылына балдар келетенин Быйанчы билип ийеле, өрө туруп, чай кайнадарга меҥдеди.

Быйанчы чайды азып ийеле, тарсылдап күйүп турган печкениҥ одын ајыктап отурарда, эжикти кем де токулдатты.

— Эјебис, слерге письмо келген! — деп, почтальон эмегениҥ уулчагы Борбыйак чичке үниле ээн тураныҥ ичин торгултып ийди.

— Письмо кайдаҥ келген? — Быйанчы чочып, кайкады. — Азыраган балдарым, ага-карындаштарым бар эмес, сен өскө кижиниҥ письмозын экелдиҥ эмеш пе, учкан?

— Слердиҥ, слердиҥ, эјебис, Москвадаҥ келген.

— Москвадаҥ меге кем письмо бичийтен? — Быйанчы там ла чочып, нени эдетенин билбей, кайкап, маҥзаарган бойынча, јаҥыс јерге айланыжып, тура берди.

— Карадды ту бооро Москвага улус үредүге үйдешкен јок беди? Слер ол туштa јок болгоныгар, Карал де-

зе слерди улустаң кайда деп сураган, улус билбеген. Карал чийген эмтир ине.

— Бата-а, балам, мен сеге нени сыйлайын? Капшагай кычырзаң, балам, мен бичик билер эмезим!

Төрт толукту конвертти Борбыйак эптү сабарларыла јырта согуп ийеле, кажы ла сөсти ўйелеп, кычырып баштады:

«Ја-кшы-ба, кар-ру әј-ебис Быйан-чы! О-руб-ай, јакшы јад-ыг-ар ба? Ма-лыг-ар-ды ју-уна-дып алдыгар-ба?..

— Малыгарды эмес, маалагарды деп чийген болбой — деп, сабарларыла буквааларды түртүп, кычырып јаткан Борбыйакты Быйанчы түзетти.

Оноң ары Карал бойыныҥ јадын-јўрўмин бичип, Москва керегинде, Ленинди көргөнин бичиген эмтир. «Ўредўни божодоло, инженер болуп алзам, Москвага кожо келип барарыбыс, әјебис! Балдар алдындагы ла чылап, әјебис, слердиҥ айылыгарда јуулыжып турган болбой? Әјебис, мен слердеҥ ыраак, кезикте эмеш кунугып та јадым» — деп, Карал письмозын божодып салган эмтир.

Быйанчы бу кичинек ак чаазындагы бичип салган сөстөрди угуп турала, Майныс ла Анчыныҥ письмолорын эске алынды. Олор база ла анайда ок бойлорыныҥ јадын-јўрўмин чийип, эмеш кунугып јадыбыс деп, письмолорын божоткылайтан.

Борбыйак ыкчап јадып, письмоны кычырып божодордо, Быйанчы та нениҥ де учун ыйлай согуп ийеле, Борбыйактыҥ терлеп калган мангдайын сыймайла, оны кучактай алды.

— Мен јанайын ба, әјебис, узак болдыҥ деп энем адылар — деп, Борбыйак Быйанчыныҥ колынаҥ айрылып болбозын сезеле, орой јанарга коркып кынзыды.

— Отур, балам, отур, мен база сениҥ энеҥ инем! Чеген ичериҥ бе?

— Ичерим ле.

Быйанчы сананып, унчукпай барды. Эмди тогус јыл канайда өткөни Быйанчыга јарт. Бўгўн ол эки баланыҥ энези болгон эмес, бастыра јурттыҥ ичинде балдардыҥ энези болгонын билинди. Бу отурган терлеп калган Борбыйак, уйын саап салган кыстар, оны јойу бастыртпас Кудабай, кунугып письмо бичиген ыраак ўредўдеги Ка-

рал, олор ончозы Быйанчыны тӱгей ле энезине бодогылап jӱргенин Быйанчы бӱгӱнги кӱнге jетире сеспеген. Олор jок болгон болзо, Быйанчы бир де кӱнди öткӱрип болбозын jарт билип алды. А Быйанчы тогус jылды олордың шылтузында көп санааркабай да öткӱрип салган, эмди де узак jӱрер. Колхозтың председатели одын тартыртып экелгенде, «олор болужар учурлу» деп алдында Быйанчы анайда сананатан, бӱгӱн дезе öскö санаалар көгӱске бадышпайт.

Столдың ӱстӱнде jаткан кичинек апараш письмоны Быйанчы өлгöнчö jылыйтпас, алтынга да сатпас. Алтын сöстöрлӱ андый письмоны Быйанчыга кажы ла бала чийер, а ол ого недең де баалу. Оның учун, Төрöли учун өлгöн эки jуучылдың энезинин көзинде ачу-коронның jажы эмес, ырыстың jажы.

Быйанчы столдың ӱстӱндеги конвертке база катап эҥчейип келеле, карарып турган буквaларды окшоп, шымыранды: «Ӱрен, балам, ӱрен. Удабас буудайды согуп алзабыс, талкан салып ийерис...»

3

Кӱнчыгышта каа-jаа булуттар кызара бердилер. Эртен тура. Қойу кулузундар, саргара берген кайыҥдар, бийик аш кӱннің чогын сакыгылап, кӱн чыккалакта эмеш ӱргӱлеп аларга тургандый, кыймык та jок тургулайт. Эбиреде тымык. Кей ару, jе соок. Удабай кӱннің jаркыны одожындагы кырларга табарып ла ийерде, ончозынаҥ озо эртен тураның серӱӱн салкыны ойгонды, ол буудайды ойгозып, оның алтын-сары мажактарын сыймап, эмеш ойнойло, ойто ло тымый берди. Улӱс ишке келетен öйди сезип ийген кӱртӱктер, кырадаҥ ӱӱрилe тиркирежип öрö учуп чыгала, уйкудаҥ тургалак арка jаар учкулай берди.

Кӱн көрӱнип келди, jе кобылар, кырлар ла агаштар ӱргӱлегенче. Качан буудайдың ортозында jолдо, ишке келип jаткан балдардың кожоҥы jаҥырай ла берерде, ончозы ойгоно берди. Jеҥил туманды курчанып алган кырлар кыстарла кожо кожоҥдоп, кожоҥның jаҥылгазын оноҥ ары ырааkта көгöришкен тууларга бир де сöсти төкпöй-чачпай ийип турдылар:

Ак јалаңда јайканып,
Аңказын ашкан ажыбыс.
Албатызын азыраган
Алтын ошкош ажыбыс...

Өүгүн Быйанчы кожо иштеген эмегендердең айрылып, балдарла кожо иштеерге келди.

— Снаптарды эмештең түжүр, эм тургуза аш арай чыкту — деп, Чечек аттарын машинага јегип јаткан Кудабайга айтты. — Айла, сен меге өнөтийин ле јаан-јаан, кижи буулап болбос снаптар таштап јадыҥ.

— Јүрегим снаптарла кожо түжүп калып турганда, уур болбой база! — деп, Кудабай өткүн каткырып ийеле, ичкери јортты. Қыстар сыр јүгүрүкле снаптарды буулап, буулаган снаптарды јолдоҥ туура эптү таштап турдылар. Быйанчы бир снапты буулап јатканча, Чечек үчинчизин буулап ийеле, снаптың курын толгоп ийет. Борбыйак ыйлап-сыктап јадып, ат айдайтан уулчакты беседкадаҥ түжүреле, бойы отурып алган. Эмди ол аматомо сыгырып, аттарга араай базарга бербей, машинаның белине јетпей турган буттарын тырлаңдадып браатты. Борбыйакка сүрдүрип алган уулчак күүн-күч јок бир снаптаҥ буулап салала, Борбыйактың кызарып калган јиткезине туда берип ийер күүни келип турды.

Түш јууктап клеедерде, аттар амырайтан өйин сескилеп, кедерлеп баштадылар. Суунаҥ ол јанында, түс јерде Ваньканың комбайны күркүреп јатты. Қачан Кудабайдың аттары арып, ижи јылбай барар тужунда ла комбайнның табыжы угулза, Кудабай бойына ачынып, эдер немезин таппай барар. Оның учун: «Кула бееде болды ба, Кудабайда болды ба?» — деп калактап турат.

Кудабай аттарын амыразын деп агыдып ийеле, Быйанчының буулаган снаптарын бештең-бештең отургузыжып ийерге кокурлаганча келди.

— Ба, слер кыстарды акалап салган эмтиригер не, эјебис!

— Оо јайла, балам, эмди мен кыстарга кайдаҥ једижетен эдим — деп, Быйанчы јайканып турган ашты ајыктап турала, айтты.

Чечек кыстарла кожо, аттар амыраганча, снаптарды јууп, кожоҥдоп турды. Қыстардың кожоҥын Быйанчы тыҥдап турала, эмди ле кыс бала болуп ойто кубулала, олорго бириге берер күүни келди.

... Қара сууның туманы
Қайуга качан чыккай не?
Қара туйук кабагы
Көксимнең качан чыккай не?.. —

деген Чечектиң ўни Быйанчының ла Кудабайдың кулагына јарт угулып турды.

— Әјебис, — деп, Кудабай снаптарды араай тургузып турала, кемзинип, Быйанчыга айтты. — Ашты јуунадып алала, кижи алза кайдар?

Оноң узак унчукпай турала, араай ўнденип сурады:

— Чечекти кандый кыс деп көрўп туругар, әјебис? Алза кайткай не?

— Алып та алза, кайдар ол — деп, јўреги там ла тыңыда согулып, тогус јыл кайра Аңчының айткан сөзин бўгўн Быйанчы экинчи катап угуп, ырысту күлўмзиренип, токунаалу айтты.

Кудабай Быйанчының чике көргён көстөрине удура көрўп болбой, эмеш уйалып, күски айас тенгериле табышту чубажып јаткан турналарды ајыктап, ичинде дезе күлўмзиренип турды.

Карган турна ўўринең артып калала, канаттарыла чинези јок талбып, ачынчылу кыйгырып, јайнап браатты. Удабай јиит турналар оны көргўлеп ийеле, кыраның ўстўле калактажып, айланыжа бердилер. Качан карган турна ўўрине кожулып, сўўнчилў кыйгырып ла ийерде, арткан турналар ойто ло чөйилижип алып, кыш түшпес түштүк ороондор јаар көндўге бердилер.

— Бата-а, көөркий једер јерине јеткей не? — деп, Кудабай куучынды өскөртип ийерге, турналардың кийининең ајыктап, унчукпай турала, айтты.

— Балдарына кожулып калган соңында, ол эмди једе бербей — деп, Быйанчы Кудабайды ајыктап турала, санааркаганду айтты.

— Акыр, аттардың амыражы јеткен. «Ефрейтор!», аттарды јегерге капшаай экел! — деп, Кудабай бултаартып, чичке комургайла чычканның ичин тастайта ўрерге албаданып јаткан Борбыйакка кыйгырды.

Баазы 46 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1962